TÜRK DEVLET FELSEFESİ

MEHMED NİYAZİ

OTUKEN

Her milletin "devlet"e bakışı farklıdır. Her şeyin fânî olduğuna inanan Türk Milleti ise, sâdece "devlet"ini "ebed müddet" devam edecek bir varlık olarak görürdü.

Osmanlı kadar insanlığı etkileyen başka bir devlet yoktur. Osmanlı Devleti ile bir tek Roma mukayese edilebilir. Fakat Roma'nın perspektifinde insan yer almamıştır. Bilindiği gibi Karahaila zamanında yaygınlaştırılan vatandaşlık, "medenî olamazlar" gerekçesiyle bazı milletlerden esirgenmişti. Osmanlı için ise, insanların farklılıkları önemli değildi; hepsi Allah'ın kuluydu.

Ne yazık ki, devletimizin analizi yeterince yapılmamıştır. Belki geçmişte buna ihtiyaç duymuyorduk; çünkü bir cihan devletimiz tarih sahnesinden çekilirken, bir yenisi doğuyordu... Ama bugün devletimizi tanımaya muhtâcız; ancak onunla mâzimize lâyık bir yere gelebiliriz. Bu yüce ideale yardımcı olabilecek inancıyla *"Türk Devlet Felsefesi"*ni yayınlıyoruz.

ISBN 975-437-108-3

TÜRK DEVLET FELSEFESİ

Mehmed Niyazi

OTUKEN

YAYIN NU: 260
KÜLTÜR SERİSİ: 72

1. Basım: 1993

ISBN 975-437-108-3

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Cd. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Dizgi-Tertip: Ötüken
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul -1995

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
I- GİRİŞ 9
II- GENEL ANLAMDA DEVLET FELSEFESİ 17
1- Türk Devlet Felsefesi 18
2- Türk Devlet Felsefesinin Kaynakları 19
III- TÜRKLER'DE DEVLET KAVRAMI VE
TÜRK DEVLETİNİN DOĞUŞU 21
1- Devlet Kavramı 21
2- Türk Devletinin Doğuşu 24
IV- TÜRK DEVLETİNİN UNSURLARI 33
1- Ülke 34
2- Nüfus 40
3- Hakimiyet 43
a) Hakimiyetin Mahiyeti 43
b) Hakimiyetin Kaynağı 44
c) Hakimiyetin Kullanılması 53
d) Hakimiyeti Kullanmanın Sınırlandırılması 60
4- Teşkilâtlanma 64
a) Teşkilâtlanmayı Etkileyen Unsurlar 64
b) Devlet Başkanlığı 68
Devlet Başkanının Tahta Çıkışı 73
Devlet Başkanının Sembolleri 83

Devlet Başkanının Görevleri ... 84
Devlet Başkanlığının Hukukî Mahiyeti ... 85
c) Merkezî Teşkilât ... 88
Kurultay ... 88
Diğer Müessese ve Yetkililer ... 91
Adliye ... 105
Ordu ... 108
d) Eyalet Teşkilâtı ... 114
V- TÜRK DEVLETİ HAKKINDA YANLIŞ DEĞERLENDİRMELER ... 125
1- Osmanlı'nın Sosyal Yapısı ... 125
2- Osmanlılar'ın Dikkat Ettiği Hususlar ... 128
3- Hilâfet ve Saltanat ... 135
4- Osmanlı Gasıp mıydı? ... 142
5- Kardeş Katli ... 147
VI- TÜRK DEVLETLERİNDE FERMANLAR VE ANAYASALAR DEVRİ ... 157
1- Buhranlar ... 157
2- Tanzimat ... 163
3- Meşrutiyet ... 165
4- Cumhuriyet ... 166
VII- TÜRK DEVLETİNİN AMACI ... 171
1- Yurt Edinme ... 171
2- Barış ... 172
3- Cihan Hakimiyeti ... 176
4- Hizmet ... 185
VIII- TÜRK DEVLETİNİN ÖZELLİKLERİ ... 189
1- Teokratik mi? ... 189
2- Sosyallık ... 196
3- Adalet ... 213
4- Hukukun Üstünlüğü ... 221
5- Geleneklere Bağlılık ve Gelişme ... 230
6- Liyakat ... 239
7- Sınıfsızlık ... 245
IX- BUGÜNKÜ TÜRK DEVLETİNİN SİSTEMİ ... 257
1- Sağlıklı Demokrasinin Şartları ... 261
2- Demokrasinin Güvencesi ... 262
3- Demokrasinin Özellikleri ... 265
X- BUGÜNKÜ TÜRK DEVLETİ'NİN AMACI ... 269
NOTLAR ... 273

ÖNSÖZ

Türk milleti kadar kaderini devletiyle bir görmüş başka millet yoktur. Ne yazık ki Türk devletinin analizi yeterince yapılamamıştır. Kutadgu Bilig'*in yanısıra sayabileceğimiz devletiyle ilgili eserler, daha ziyade devlet adamlarına öğütlerden ibarettirler. Son dönemlerde yazılan, üniversitelerde okutulan kamu hukuku ile ilgili kitaplar da Batıda geliştirilen teorileri ve Batı devletlerine ait bilgileri ihtiva etmektedirler.*

Türkler yeni bir devlet kurarlarken, eski devletlerinden intikal eden tecrübelerden faydalanmaya dikkat etmişler, devletin bilgi, birikim ve tekâmül işi olduğunu gözden kaçırmamışlardır. Türk devlet hayatını bütünleştiren bu telâkki, her konunun tahlilinde bizi ilk Türk devletlerine götürmektedir.

Kitabımızı Türk- İslâm Devlet Felsefesi

olarak plânlamıştık. Fakat İslâmî dönemdeki Türk devletlerinin anlaşılabilmesi için, parantez açıp, genel anlamda İslâm devletini anlatmamız icap ediyordu. Kitabın bütünlüğünü zedeliyebileceğinden parantez içindeki bölümü "İslâm Devlet Felsefesi" *adıyla yayınladık. Türk Devlet Felsefesi'ni incelerken de o kitabımıza atıflarda bulunduk ve ondan alıntılar yaptık.*

Devlet kaideler ve müesseseler manzumesidir; bu manzumeye ruh veren aydınlardır. Aydınların başarılı olmaları da bünyesinde görev aldıkları devleti tanımaları, fonksiyonunu idrak etmeleriyle mümkündür. İnşallah çalışmamız hayıra vesile olur.

Mehmet Niyazi

I
GİRİŞ

Türklerin büyük atası Oğuz Han ancak destanlarla, mitolojilerle aydınlığa çıkmaktadır. Hun Devleti ise tarihin ilk ışıkları arasında görünüyor. Onu Tab-Gaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Cengizliler, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar, Türkiye Cumhuriyeti takip etmiştir. Bu tarihî çizginin dışında, değişik bölgelerde daha pek çok Türk devletleri de kurulmuştur.

Devlet kurmak, millet olmanın tabii bir gereği değildir. Hiç devlet kurmamış ve bu ihtiyacı duymamış milletler vardır. Devlet kurmuş milletlerin pek çoğunun da tarihî gelişmelerinin ancak bir bölümü kendi devletlerinde geçmiştir. Ama tarihin karanlık devirlerinden beri, farklı coğrafyalarda, Türk milletinin devleti devam edip gelmektedir. Nesilden nesile sürdürülen bu devlet hayatı Türk milletinin her ferdinin şuûrunda kök salmıştır. Tarih boyunca Türk devletlerinden biri yıkılırken enkazının üzerine bir yenisinin kurulması hep bu şuûrun eseridir. Türk milleti bekasını devletiyle bir görmüş, "Allah devlete ve millete zeval vermesin" cümlesini dualarına katmıştır.

Asya'ya, Kuzey-Afrika'ya, Doğu-Avrupa'ya yayı-

lan Türk devletleri geniş coğrafyaların etkisinde kaldılar. Bozkır devletleriyle, verimli ovalarda kurulan Türk devletleri yapı itibariyle aynı değildiler. İki bin yılı aşan zamanda varlıklarını sürdürdüklerinden de devrin ihtiyaçlarına göre şekil aldılar. Fakat bütün bu coğrafî ve tarihî değişikliklere rağmen irili ufaklı Türk devletlerine aynı özellikler, aynı telâkkiler hakim olmuştur. Türk milletinin tarih teknesinde olaylarla yoğrulmuş devlet felsefesi olmasaydı, değişik çağ ve coğrafyalarda kurduğu devletlere damgasını basamazdı.

Tarihî araştırmalardan anlıyoruz ki; Türk devlet felsefesi, devletin, nazariyelerle değil, toplumun eğilimlerine, günün şartlarına göre kurulabileceğini ve yönetileceğini esas almıştır. Göçebelik döneminde varlığını devam ettirmesi, halkının ihtiyaçlarını karşılaması, ancak katı disipline dayanan düzenle mümkündür. Her an baskına maruz kalma ihtimali, her ferdin devlet hayatında görev almasını icab ettiriyordu. Bir baskın anında herkes ne yapacağını bilmeliydi. Bu zaruret Türk milletinin her ferdini devletiyle bütünleştiriyor ve onlarda düzen fikrini yerleştiriyordu. Yüzbinlerce insan ve hayvanın bir yerden bir yere göçünün de nasıl bir disiplin gerektirdiğini tahayyül etmek güç değildir. Yerleşik uygarlık döneminde bu düzen fikri etkisini göstermiş, değişik coğrafyalarda, çeşitli milletlerden oluşan devletler kurmasını sağlamıştır.

Devleti etkileyen en önemli faktörlerden birisi de, o devleti kuran milletin dinidir. Eski Yunan'da tanrılar yalnız belirli bir siteye aittiler. Yabancıların site dinine girmelerine müsaade edilmezdi. Bu kapalı din, kapalı bir devletin, yani site devletinin doğuşuna sebep oldu. Devletle ilgilenmiş Eflâtun, Aristoteles gibi büyük filozofların zihinlerinde bütün insanlığı kucaklayan bir devlet fikri doğmamışken, Oğuz

Han ve diğer Türk hakanlarının, hatta bütün Türk milletinin bir dünya devleti kurmayı amaç edinmesini, bu hasretle destanlarının dolup taşmasını, Türklerin o dönemdeki dininde de aramak gerekir.

Uygurların hakan ve yöneticilerinin Mani dinini, Budizmi benimsemelerinin Türk devletini etkilediğini, bazı vurucu güçlerini hizmet ehli haline getirdiğini tarihten biliyoruz. İslâm anlayışıyla kurulan Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra yüzyıllarca Türk devletlerinin mayasını İslâmiyet teşkil etmiştir. İslâmiyetle çatışmayan özelliklerini devam ettirmekle beraber bozkırda oluşan Türk devlet telâkkisi bu İslâmî mayanın etkisiyle değişikliklere uğramıştır. İslâmiyetle Türk devletleri millîliklerini koruyarak beynelmilel özellikler aldılar; çünkü İslâmiyete göre hak ve adalet sadece bir millete veya ümmete değil, Allah'ın bütün kullarına aittir.

Son zamanlarda bazı Türk bilim adamları din ile devlet ilişkilerinin daha İslâmın ilk yıllarında ayrılmaya başladığını, ayrılığın giderek Emevîlerde, Abbasîlerde arttığını, daha sonraki Türk devletlerinde ise bir nevi laiklik uygulandığını ileri sürmektedirler. Bu iddialarla hem kendi devlet görüşlerine dayanak arıyorlar, hem de atalarımızın bugünkü anlayışa uygun devletler kurduklarına işaret ederek ne kadar ileri olduklarını ispat etmeye çalışıyorlar. "...İslâm hukukunun, nüfuzu altında bulundurduğu devlete serbest faaliyet imkânları tanımayan, mahdut ve çok kere tatbikî değerden mahrum nazariyelerine karşılık, amme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet sultasının her şeyden üstün olduğu düşüncesine hayatiyet vermişler."[1] Kanaatlerine gerekçe olarak da Büyük Selçuklular döneminde halifelerin dünya işlerine karıştırılmamasını, şeriata aykırı vergiler ve cezaları, bazı örf ve âdetlerin uygulanmasını, askerî ikta usulünü göstermektedirler. Bu ve benze-

ri iddialar İslâm devletini bilmemekten kaynaklanan çok değişik yanlışları ihtiva etmektedir. Büyük Selçuklular ayrı bir devlet, Abbasîler ayrı bir devletti. Selçuklu sultanı hakimiyet hakkını niçin Abbasî devletinin başkanı olan halifeye terk edecekti?.. Buradaki yanlışlık halifeyi papalık gibi bir müessese zannetmekten ileri gelmektedir.* Selçukluların, ortadan kaldırabilecekken Abbasî Halifeliği'ni muhafaza etmelerinin değişik sebebleri bulunabilir. Bu hususta sık sık kullanılan "İmamlar Kureyş'tendir." hadisi rol oynamış olabileceği gibi, Abbasîler Hz. Peygamberimizin soyundan geliyorlar ve uzun zamandan beri hükümranlıklarını sürdürüyorlardı. Dolayısıyla İslâm dünyasında manevî nüfuzları çok yaygındı. Selçuklular bu nüfuzdan faydalanmayı düşünmüş de olabilirler. Salih bir müslüman olan Selçuklu sultanı, hiç bir art niyet beslemeden sadece soyuna hürmeten maaş bağlayıp, Abbasî halifesini muhafaza etmesi de mümkündü. Ne Selçuklu sultanlarında, ne de Abbasî halifelerinde, zannedildiği gibi, "hilafet ahiret işlerine bakacak" tarzında bir anlayış mevcut değildi. Aslında İslâmî anlayışa göre dünya ve ahireti ayrı düşünmek doğru değildir; ikisi iç içedir, birbirini çok yakından etkilerler. Şeriata aykırı cezalar verildiği iddiası da yanlıştır. Bu da kazuistik bir metodla şeriatta bütün cezaların sıralandığının sanılmasından ileri gelmektedir. Şeriata aykırı ceza başka şey, şeriatta bulunmayan ceza başka şeydir. Şeriatta zikredilmeyen ceza konamıyacak olsaydı, İslâm devletinde ulü'l-emre selâhiyet tanınır mıydı? Örf ve âdet uygulamasına ait ileri sürdükleri de İslâm hukukuna dair bilgi yetersizliklerinin mahsulüdür. "İmam Malik, hükümlerinin bir bölümünü Medine halkının

* Bu konuda geniş bilgi için bkz: M. Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi,* 1989 İst, s. 54-94

örfüne dayandırmıştır. İmam-ı Azam ve öğrencileri örflerin değişmesinden dolayı hükümlerinde ihtilâf etmişlerdir. Şafii Mısır'a gidince, Bağdat'ta iken verdiği hükümlerin bir kısmını örflerin farklılık arzetmesinden dolayı değiştirmiştir."[2] Bu ifadelerle belirtildiği üzere mezhep kurmuş büyük imamlar örf ve âdetleri dikkat nazarına almışlardır. *Mecelle*'de de "Âdet, hakem kılınmış bir şeriattır."[3], "Örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir."[4], "Örf ile tayin nass ile tayindir"[5] gibi hükümler bulunmaktadır. Şu hadis de konuya tam açıklık getirmektedir: "İslâm'da cahiliyyet devrinin faziletli şeyleri (fezâil) tatbik edilmeye devam olunacaktır."[6] Ikta usulü ise Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Selçuklularda yapılan değişiklik onun bir çeşidi olan "askerî ikta"dır. Bu da mesalih prensibiyle İslâmın idarecilere verdiği yetki çerçevesindedir.[7] Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da şeriat, yani Kur'an ve sünnet, bunlardan çıkarılan hükümler, elden geldiği kadar tatbik edilmiştir.[8]

Osmanlı döneminde yapılan kanunların da "Laik, şeriata karşı, fıkıh ve fetva ile ilgisi bulunmayan" tasarruflar olduğu iddia edilmektedir.[9] Nassların ve fıkhın temas etmediği sahalarda, onlara aykırı olmayan, hatta onların ışığı altında hazırlanmış bulunan kaidelere ve bunlara bağlı uygulamalara, "şeriata karşı, laik" demek mümkün değildir. Schacht'ın da işaret ettiği üzere amme menfaati ve hayatın gelişmesi için pek çok husus boş bırakılmıştır; elbette bu boş bırakılış tesadüfî değildir. Zaten bu hususları izah eden nasslar da mevcuttur.

Türklerin müslüman olmakla beraber, devlet hayatlarında İslâmiyete riayet etmediklerini, emperyalist politikalarına göre yorumlar yaptıklarını veya sapmalarda sakınca görmediklerini pek çok Batılı ileriye sürmektedir. Oryantalizm'in Batılıların han-

gi emellerinden doğduğunu bilenler bu iddianın gerçek sebebini anlamakta güçlük çekmezler; ama ne yazık ki son dönem Türk ve diğer müslüman milletlerin bilim adamlarının pek çoğu onların görüşlerini nass gibi kabul etmektedirler. Hatta bazı Türk ve diğer müslüman araştırmacılar daha ileriye giderek Türk devletlerinde İslâmiyetin rol oynamadığını, yöneticilerin müslüman ahalinin hoşuna gitmek amacıyla dini istismar ettiklerini ispat için zorlamalara baş vurmaktadırlar. "... Fatih'in gereğinde dinsel kurumları önemsemediği, sözün gelişi askerî amaçlarla ulemaya yarayan vakıflara el koyduğunu biliyoruz."[10] Bir başka yerde de şöyle denmektedir: "II. Murad, amcası Mustafa'nın Biga suyundan geçmesini kolaylaştıran Biga kadısını asmıştır. Bu da şer'î suç olmaksızın verilen fetvasız bir ölüm cezasıdır. Devlet salt bir din devleti olsaydı, herhalde kadının bir çırpıda astırılması kolay olmazdı... Osmanlı tarihinde en büyük din orununa (mevkiine) yükselen birkaç kişi daha öldürülmüştür. Sarı Abdürrahim, yeniçerilerin isyanını haklı gösterir biçimde konuştuğu için (1637) Hocazade Mesut Efendi, padişaha karşı asker topladığı söylendiğinden (1651), Seyyid Mustafa Efendi Edirne isyanına karışması dolayısıyla (1703) ortadan kaldırılmıştır."[11] Türk milletinin İslâmiyeti kabulûnden sonra, devletin İslam devleti olmadığına dair ileriye sürülen bu ve benzeri görüşler ciddiyetten uzaktır. İlk önce, vakıflar İslâm devletinin bir unsuru değildir ki askerî amaçla el konulması İslâm devletine vurulmuş bir darbe kabul edilsin. Diğer sıralanan olaylar ise devletin güvenliği ile yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde sefer anında olağanüstü yetkiler kumandanda toplanırdı. Bu yetkiler kumandan padişah ise ona, padişah değilse onun adına seferi yöneten kumandana aitti. O da zaruretlere göre hareket ederdi; zira savaşlarda normal kuralların yerine

zaruretin getirdiklerinin geçerli olacağı İslâm'ın asıl kaynaklarından istinbat edilmiştir. Günümüzde hukuk devleti moda haline gelmesine rağmen, hangi devlette "savaş hali" (sıkı yönetim) yoktur? Kaldı ki birkaç çarpık uygulama dahi olsa, bunlara dayanılarak bir devletin sistemi hakkında hüküm verilemez. Nasıl ki bir hukuk devletinde hukuka aykırı tasarruflar, devletin mahiyetini değiştirmez, sadece o tasarrufların gayri hukukî olduğu kabul edilirse, İslâm devletinin mahiyetini de, o sisteme ters gelebilecek bazı tasarruflar değiştirmez; ancak o tasarruflar İslâma uygunluktan mahrum kabul edilir.

Müslüman Türk devletlerinin dinden bağımsızlıklarını iddia edenlerin yanısıra, bu devletlerin batışlarını şeriata, dine bağlayanlar da çoktur.[12] Bir başka söyleyişle, bir kısım yazarlar müslüman Türklerin devletlerinden söz ederlerken, onlarda İslâmiyetin payı olmadığını söylüyorlar, diğer kısım yazarlar da batışlarını dinî oluşlarına bağlıyorlar.

Elbetteki müslüman Türklerin kurdukları devletler İslâmî bakımdan her zaman mükemmel değillerdi. İslâmiyet ideali vaz eder; müslümanlar o ideali gaye edinirler; cehd sarfederler. Zaaf insanın şahsiyetinde bulunduğundan, ideal edinilen yolda her zaman istenilen mesafe alınamayabilir; fakat islâmî Türk devletlerini, Selçukluları, bilhassa Osmanlıları çağdaşları olan devletlerle mukayese edince bu devletlerin ileriliklerini, insanîliklerini müşahede edebiliriz.

Bir milletin medeniyeti sarsıldı mı, bu sarsıntının ilk görüleceği yer devletidir; çünkü medeniyetin sarsılması demek, medeniyetin taşıyıcısı olan insanın bazı değerlerini yitirmesi demektir. Bilindiği gibi devlet çarkını döndüren, devlete ruh veren insandır. O yara aldı mı, milletin bünyesine en uygun sistemler işlemez olurlar, en âdil kanunlar kağıt üzerin-

de kalırlar. Artık devlet fonksiyonunu ifa etmemeye başlar. Dıştan alınan müesseseler de vücuda takılan organlar gibidirler; bazen faydalı, bazen zararlı olurlar. O toplumun medeniyeti kendini yenileyip, mecrasına oturamazsa, devlet ya yıkılır, yahut da dünyadaki dengelerin hassasiyetinden dolayı sun'î teneffüsle yaşamaya devam eder.

Türk toplumu, Batı toplumlarından geri kalınca, aydınının büyük kesimi Batı kültürünü, Batı devlet sistemini almanın gereğine inandılar ve gayelerine ulaşmak için devletin bütün imkânlarını seferber ettiler. Türk aydınının küçük bir grubu da İslâm devletinin ne olduğunu, öncelikle Kur'an, sünnet ve diğer kaynaklarda arayacağına Batıcılara tepki olarak Emevîlerden son dönemlere kadarki yerli yersiz uygulamaları azimle savundular. Bu iki zıt tutum müslüman Türklerin devletlerinin anlaşılmasını biraz daha zorlaştırdı.

Geniş halk kitleleri genellikle alışkanlıklarıyla yaşarlar. Hayatlarına karışan çok şeye inançlarında da yer verirler. Onlarda ufak bir değişikliğe razı olmazlar. Bu kalıplaşma İslâm-Türk devletlerini biraz daha zamandan koparmıştır. Kendi bünyemize uygun, köklerini kendi medeniyetimizde bulan, insanımıza heyecan veren görüşler ileriye sürecek, bu görüşleri aydın zümrelere ve halka mal ederek, her gün yeni bir ihtiyaçla karşımıza çıkan zamanın gerektirdiği yeniliklerin yapılmasını sağlayacak ilim ve fikir adamlarını maalesef son dönemlerde pek yetiştiremediğimizden hamleler pratik devlet adamlarımıza kaldı. Onlar da daha ileri görünen medeniyeti ve onun devletini örnek alarak Batılılaşma hareketlerine başladılar. Bu harekette Tanzimat dönüm noktası gösterilmektedir. Daha sonra Batı'dan değişik kanunlar ve müesseseler iktibas edilmeye başlandı; onları da Türkiye Cumhuriyeti takip etti.

II
GENEL ANLAMDA DEVLET FELSEFESİ

Filozofların felsefî sistemleri olduğu gibi, milletlerin de felsefeleri vardır. Filozoflar felsefelerini bilgi, akıl, şuûrla yaparlar; belli bir sistem içinde ifade ederler. Milletler ise felsefelerini hayattan alırlar; dinleri, soyları, sosyal içgüdüleri, tarihî gelişmeleri, kültür düzeyleri, ekonomik durumları felsefelerinde önemli rol oynar. Felsefeleri de efsanelerinde, destanlarında, masallarında, atasözlerinde, deyimlerinde gizlidir; genellikle sembollerle ifade ederler. Devlet ise millet hayatının en önemli bir hadise(fenomen)sidir; felsefelerince hayatlarını kuran milletler, devletlerine de kendi felsefelerine göre anlam verirler ve bu anlama uygun olarak onu düzenlerler.

Felsefî antropoloji devlet kurmayı da insan olmanın bir özelliği olarak göstermektedir. İnsanın bir "varlık şartı" kabul edilen devletin de esas karakteri izah edilmelidir. Hukuk bilimleri, devletin hukuk sistemini, kural ve yasaları, bunlarla kanun koyucunun güttüğü amaçları inceler. Fakat bu bilimler hukukun temelini, kural ve yasa koymak yetkisini kendinde bulan devletin varlık karakterini ele almazlar. Genel olarak devlet felsefesi ise iktidarın menşeini,

devletin doğuşunu, anlam ve amacını, ona hakim olan ilkeleri, milletle devletin derin ilişkisini tarihî perspektifi de ihmal etmeyerek inceler.

Konusu devlet olduğundan kamu hukukunun bütün dallarıyla iç içedir. Sosyoloji ve millî ekonomi ile de yakından ilgilidir; çünkü devlete şekil ve anlam veren o devletin sahibi olan millettir. Milletin eseri de, istekleri de dinine, kültürüne, tarihî gelişmesine, bulunduğu coğrafyaya, ekonomik imkânlara ve benzeri faktörlere bağlıdır.

1) Türk Devlet Felsefesi

Devlet kendini meydana getiren kültürün en yüksek kurumudur. Devlet sadece müesseseler, yasalar değildir; onların altında geniş bir zihniyet dünyası yatmaktadır. Müesseselere canlılık veren, yasaları yürürlüğe koyan insandır.

Türkler bin yılı aşkın bir zamandan beri müslümandır. İslâmiyet sadece kuru bilgi vermekle yetinmemiş, onu benimseyen insanın bütün hayatını yoğurmuştur. Elbette ki Türkler kendilerini yoğuran İslâmiyetin rengini devletlerine de aksettireceklerdi. Ayrıca İslâmiyet devlete temel esaslar getirdiğinden, bozkır Türk devleti millî kimliğini korumakla beraber, daha derin muhteva kazandı. Bozkır Türk devletine hayatiyet veren güç, hak ve adaletin ardına çekildi.

Türk devlet felsefesinin ne olduğuna cevap ararken Türk devletinin doğuşunu, tarihteki gelişmesini; Türk milletinin İslâmiyeti kabul edişiyle devletinin amacının, mahiyetinin, bu amaç ve mahiyete bağlı olarak teşkilâtının da değiştiğini, bugünkü durumunda nelerin payı olduğunu, geleceğinin de nasıl olabileceğini araştırmak gerekir.

2) Türk Devlet Felsefesinin Kaynakları

Mitolojiler, destanlar, atasözleri, dilden dile aktarılan millî anılardan başka, Türk devlet felsefesinin kronolojik olarak ilk kaynakları kitabelerdir. Gök-Türk ve Uygur kitabeleri Türk devletinin mahiyetine, Türk milleti için ne ifade ettiğine, ancak töre ile yaşayacağına, özelliklerinin ve iktidar kaynağının ne olduğuna, hakanın millet ve devlet için ne anlam taşıdığına, yönetici kadroların hangi meziyetlere sahip olmaları ve nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair bilgiler vermektedirler.

Olağanüstü önem verdikleri kitabelere eski Türkler "Bengü" yani "ölümsüz" derlerdi. İnançlarına göre sonsuza kadar yaşayacaklardı. Geçmişin hangi acılarla dolu olduğunu, acıların sebeblerini; Türk miletinin varlığının nelere bağlı bulunduğunu gelecek nesillerin öğrenmeleri, ibret almaları amacıyla dikmişlerdi.

Türk milleti müslüman olunca devleti de İslâmî mahiyet aldı. Kur'an ve hadis onun iki aslî kaynağı haline geldi.

Hayat canlı bir organizma gibidir; bünyesine yeni şeyler katar ve anlamını yitirenlerini de atar. Atmaktan çok yenileri bünyesine kattığından hayat gittikçe giriftleşir. Bunlar devlet düzeninde gerçekleştiğinden, İslâm devleti aslî temellerine sadık olduğu kadar hayatın yeni ihtiyaçlarına da açıktır. Yeni meselelerin Kur'an ve hadislerin ışığında nasıl çözümleneceğini gösteren icma-i ümmet ve kıyas-ı fukaha da Türk devletlerinin kaynakları arasında yerlerini aldılar.

İslâmiyet öncesi dönemlerden gelen, nesilden nesle intikal ederek devlet geleneği halini almış bulunan, İslâmiyetle çatışmayan örfler de, kaynak olma özelliklerini devam ettirdiklerinden tarih ve sos-

yoloji kitapları da Türk devlet felsefesine kaynaklık etmektedirler.

İlk dört halifenin, Ömer bin Abdülaziz gibi adaleti ve ihlasıyla tanınmış halifelerin devirlerini anlatan kitaplar Türk devlet felsefesi bakımından çok önemlidirler. Bilhassa "Hulefa-i Raşidîn" denilen ilk dört halife İslâmiyeti bizzat Hz. Peygamber'den öğrenmişlerdir. Dolayısıyla İslâmiyeti en iyi bilen, en iyi tatbik eden onlardır. "Ashab-ı Güzîn"e mensup bu ulu şahsiyetlerin devlet hayatındaki uygulamalarında bütün müslümanların istifade edecekleri çok hususlar vardır.

Bunların yanısıra diğer dinî kitaplar, tefsirler, siyasetnameler, nasihatnameler, hakanlara yol gösteren eserler, verilen lâyihalar, vecize kitapları, menakıbnameler, tasavvufla ilgili eserler, ünlü şairlerin şiirleri, fermanlar, fetvalar da Türk devlet felsefesinin önemli kaynakları arasındadırlar.

III
TÜRKLER'DE DEVLET KAVRAMI VE TÜRK DEVLETİNİN DOĞUŞU

1) Devlet Kavramı

Orhun Abideleri'nde "il" kelimesi devlet anlamında kullanılmaktadır.* Kaşgarlı Mahmud'un lügatında da "il"in, "sulh, barış" manasında kullanıldığını görmekteyiz.[1] "İl" kelimesinin bu iki değişik anlamı eski Türklerde barış ile devletin birbirlerine nasıl bağlı olduklarını göstermek bakımından dikkat çekicidir. Yağma kurallarının yürürlükte olduğu ve herkesin kendi hakkını almaya kalktığı (ihkak-ı hak) bir toplumda devlet niteliği yoktur. "İl"in "barış" anlamında kullanılması ise daha eskidir; "ilci" kelimesi "barışçı" demekti.[2]

"İl" kelimesinin mistik bir anlamı bulunduğuna da Ziya Gökalp işaret etmektedir. Eski Türklerde il

* "İl" kelimesinin başka manaları da vardır. Memleket, ülke, vatan, devlet düzeni gibi. Bk. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri.* MEB, İstanbul 1970, s. 98

"sulh dini" adını verebileceğimiz bir din sistemidir. Bu dinle, yeni bir ilâh, il ilâhı, yani sulh ilâhı, aşiret ilâhlarına galebe çalarak boylar arasında akını, soplar arasında da kan davasını nehye başladı. Artık aşiret kavgaları yasaktı. Çiviler, yer-sular artık kendi aşiretlerini, aşiret kavgalarını teşvik etmeyeceklerdi. Bu sulh dinini kabul edenler, sulh dairesine (il dairesine) girmiş olurlardı."[3] İleride görüleceği üzere, Türklerin barışa verdikleri önem bu görüşü doğrular gibidir.

Thomsen'e göre siyasî bakımdan bağımsız, teşkilâtlı bir millet demek olan "il"i Gabain ülke, imparatorluk, iktidar ve hükümet olarak anlamaktadır.[4] Eberhard da pek farklı anlamamaktadır; kanaatince "il" eski Hunlar'dan beri toprağı (uluş) ile halkı (bodun, kün)nı belli töreye uygun şekilde koruyan, içerde barışı sağlayan bir kuruluştur.[5]

Gök-Türkler ve Uygurların dönemlerinde "il" kelimesinin Çince'de yapılan tercümelerde "kuo"nun tam karşılığı olduğuna işaret edilmektedir. Çince'de "kuo", "devlet" ve "ülke" demekti. Çinlilerin kastettikleri ülke, sınırları belli ve hükümdarlı toprak idi.[6] Gök-Türkler hiçbir zaman yıkılmayacak devlet için de "Bengü il" deyimini kullanırlardı. "İyi il" anlamına gelen "Edgü il", "kamışık il", yani "karışık, kötü il" de kullanılan deyimlerdendi[7].

Devlet idaresi genel olarak "tutmak" fiili ile söylenirdi. "İl tutmuş", günümüzün Türkçesiyle "il idare etmiş" deyimine sık sık rastlanılmaktadır. Devletin yıkılışı da "İl kaybolmuş! Elden çıkmış! Kaçışmış!" gibi deyimlerle ifade edilirdi.[8] Devlet kurmak için de "yaratmak" veya "kazganmak", bugün dilimizdeki "kazanmak" fiili kullanılırdı. Gök-Türk Abideleri'ndeki "İl-Teriş Kağan kazanmasa!" ibaresindeki mana çok açıktır.[9]

"İl" kelimesinin zamanla anlamı genişlemiş, ül-

ke manasını da ihtiva etmiştir.* Fakat bu ülke sınırları ve hakanı belli bir ülke idi.** *Divanu Lügati't-Türk*'de ise "il" kelimesinin aslı ile ilgisini yitirmeden bir takım farklı manaları da belirtilmektedir. "Açıklık" ve "boşluk" gibi pek çok anlama gelen il, iki hükümdarın barış halini de ifade ederdi.[10] Karahanlıların hükümdarlarının bir unvanları da "ilig" idi. Bu "illi" yani "il sahibi" demek olan "illig"den gelmektedir.[11] Cengiz Han çağında "il" kelimesi "Şube hanlığı" (İl-Han) gibi manalara gelmekteyken,[12] günümüzde vilâyet anlamında kullanılmaktadır.

Eski Türklerdeki "il" kelimesinin yerini bugünkü Türkçe'de, İslâmiyetle dilimize giren "devlet" kelimesi almıştır. Devlet kelimesi, Latince "durmak, yerleşmek, ikamet etmek" manalarındaki "state" fiilinden yapılan "status"dan gelen Batı dillerindeki "etat, state, staat" gibi kelimelerin karşılığıdır. Devlet, D.V.L kökünden alınmış bir isimdir. D.V.L'nin anlamı ise "hareket ettirmek, döndürmek, dolaştırmak, işleri çekip çevirmek"tir. Yani Latinler devlete statik, müslümanlar ise dinamik bir değer atfetmişlerdir. Lâtinler yerleşik olmayan topluluklara, müslümanlar da "işlerini çekip çeviremiyen" bir mekanizmaya devlet denmiyeceğini ifade etmektedirler.[13] Ayrıca Arapça "devlet" anlamındaki "mülk" kelimesi de dilimize geçmiştir. Ama bu kelime kitap sayfalarında, "Adalet mülkün temelidir" gibi vecizelerde kalmış, yaygınlaşmamıştır. Bin yıldan beri kullandığımız devlet kelimesi ise günlük hayatımızda yerini almış, Türkçemizin malı olmuştur.

* "İl" kelimesini günümüzde, daha dar anlamda "Paşaeli, Kocaeli, İçel" deyimlerinde de görüyoruz.

** Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, B.1041, 1772, 1784, 2021, 5151 ve diğer beyitlerinde olduğu gibi.

2)Türk Devletinin Doğuşu

Genel anlamda devletin doğuşuyla Türk devletinin doğuşunu araştırmak aynıdır. Çünkü bugünkü bilgilerimize göre tarihin geçmişi aydınlattığı ölçüde Türk devletinin varlığına şahit oluyoruz.

Tabiat kuvvetlerine tek tek karşı koymanın mümkün olmadığını, beraber yaşamanın faydalarını da sezen insanoğlunun ilk önce nasıl bir toplum veya toplumlar meydana getirdiği bilgi alanımızın dışındadır. İşte bu toplum veya toplumlarda, sebep ve saikleri ne olursa olsun, fertlerin itaatını sağlayan üstün bir otorite belirirse, devlet teşekkül etmiş demektir. Sosyal ve siyasî bilimlerin günümüzde ulaştıkları merhalelere rağmen ilk defa nerede ve ne zaman devletin oluştuğuna dair kesin bilgilere sahip değiliz. Nasıl ki evrenin, insanın, dilin ve diğer kaynak problemi olan hususların aslını bilmiyorsak, devletin teşekkülü de, bütün kaynak problemleri gibi, metafizik bir hal olduğundan, belki bugün için, onu da bilmemiz mümkün değildir. Ancak bütün tahminlerin yanılgılarla dolu olduğunu bilerek, tahminlerde bulunabiliriz.

İlk çağlardan beri düşünürler devletin doğuşunu aile, kuvvet ve mücadele, biyolojik, ekonomik, sosyal mukavele gibi nazariyelerle açıklamaya çalıştılar. Bu nazariyelerin hepsinde gerçeklik payı olmakla beraber, hiç biri ve daha ileriye sürülebilecekler de devletin doğuşunu ne açıklıyor, ne de açıklayabileceklerdir. Zira devlet tarihin karanlıklarında yoğurularak ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmalarla ne kadar eskiye gidilirse gidilsin devamlı devletle karşılaşılacaktır; çünkü rastlanılan her belge, her kalıntı, o çağda, orada insanların belli bir düzen içinde yaşadığını gösterecektir. Her düşünür, kendisince tutarlı

bir mantıkla konuya yaklaşabilir; ama görüşünün ömrü, kendi eleştirisini de içinde taşıyan yeni bir görüşe kadar olacaktır.

Birbirlerine ihtiyacı olan iki karşılıklı cinsin bir araya gelmeleri, birbirlerine alışarak birlikte yaşamaları, onlardan doğacak yavruya içgüdüleriyle bağlanmaları, küçük bir topluluk meydana getirmeleri tabiidir. Semavî dinler de insanlığı Âdem ile Havva'dan başlattıklarından toplumun ve devletin kaynağını bu ilk ailede aramaktadırlar. *Tevrat*'ta Benî-İsrail Devleti'nin bir ailenin büyüme ve gelişmesinden meydana geldiği belirtilmektedir.

Elbette bir aile bir devlet olmadığı gibi, bir kimsenin bütün ihtiyaçlarını da eşinde ve çocuklarında gidermesi mümkün değildir. Tabiat kuvvetlerine karşı koyabilmek, yiyeceklerini daha kolay sağlamak için veya daha güçlüden kuşku duyularak bir araya gelinmiş olabilir. Bir araya gelen insanlar arasında, değişik etkenlerden dolayı, bir veya birkaç kişi sivrilebilir. Dolayısıyla belli bir düzen oluşur.

Toplumlar yaşadıkları coğrafyanın etkisi altındadırlar. İlk Türkler Orta-Asya'nın bozkırlarında tarih sahnesinde göründüler. Yedikleri hayvan eti, giydikleri hayvan derisi veya yünlerinden dokudukları nesnelerdi. Bu hayvanların bazılarını ehlileştirirler, bazılarını da avlamakla ele geçirirlerdi. Ehlileştirdikleri hayvanlara otlaklar ve sular gerekiyordu; oysa bu bakımdan Orta-Asya pek cömert değildi. Bilhassa kurak yazlarda yağmur damlalarını, yeşillikleri kovalamak zorunda kalıyorlardı. Bir de kışın kışlaklarda, yazın yaylalarda yaşamak zorunda olduklarından, bir yerden kalkıp, bir yere konan topluluklar halinde idiler. Bu devamlı göç, düzenlerini disiplinli hale getirmelerinde önemli bir etkendi. Düşmanın nerede ve ne zaman karşılarına çıkacağı belli olmadığından yaşamak için her an savaşmaya hazırlıklı ol-

maları gerekiyordu. Bir anda görünen düşman, çok kısa bir sürede her şeyi tarumar edebilirdi. Böyle bir tehlike altında yaşayan insanların teşkilâtlanmaya önem vermeleri tabiidir.

Her toplumun kendine göre aile düzeni olduğunu, bu aile yapısının, aile içi ilişkilerin toplumun değişik cephelerine yansıdığını ileri süren Eberhard Türk devletinin teşekkülünü de şöyle izah etmektedir: "Türklere ve Moğollora mensup müstevlilerin kültürlerinde diğer bir unsur da patriarkal fikirdir. Aile cemiyetin hücresidir. Onun başında reis olarak ailenin en yaşlı azası bulunur ve bütün diğer azalar onun emrindedir. Devlet ailenin yalnız bir genişlemesidir."[14] Hayatın haşinliğine karşı mücadele gücünden yoksun çocukları korumayı gaye edinen ailenin en önemli özelliğinin Türk devletinin de bir özelliği haline geldiği ve Türk devletinin babalık (koruyuculuk) görevini yüklendiği ileriye sürülmüştür.[15] Eski Türklerdeki hakan çadırlarıyla gök kubbe arasındaki benzerliğe de dikkat edilerek "devlet düzeni" ile "aile düzeni" arasında ilişki kurulmuştur. Türk hakan çadırlarının kubbeli olması, göğün yerdeki sembolü kabul edilmiştir. Eski Türklerde gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin örtüsü olarak düşünülmüş, birinin altında devlet, diğerinin altında aile kurulmuştur; yani aile devletin çekirdeği kabul edilmiştir.[16]

Her toplumda olduğu gibi, ilk Türk toplumunun da meydana gelmesinde aile bağlılığının yanısıra, zorla karşılaşmak, tehlikelere karşı bir araya gelmek, geçimi daha kolay sağlamak gibi değişik faktörler de rol oynamıştır. Bu değişik faktörlerle oluşan topluma "boy", eski Türklerde "bod" deniyordu. Boy veya kabile veyahut da klan denilen birliğin asıl sebebinin savaş ve savunma olduğu iddia edilmektedir. Her boyun barışta ve savaşta birbirlerini tanımaya yarayan, parola gibi, uran seçmesi de bu iddiayı kuv-

vetlendirmektedir. Çoğu zaman bu uran kendi boylarından gelen ünlü bir atanın adı idi.[17]

Belli özelliklere sahip kişi veya kişilerin kan akrabalığına dayanan bu boylara hakim olmaları gayet normaldi. Bunlar boyun düzenini sağlamak, dıştan gelecek hücumları göğüslemek için çeşitli özellikleriyle kendilerini boyun mensuplarına kabul ettirmiş bey veya beylerdi. Adaletin tevzii de bey veya beyler tarafından yapılırdı.[18] Bu boyların her zaman askerî bir düzen içinde yaşadıklarına ihtimal verilmektedir; çünkü bütün atlı kavimler gibi, Türk topluluğu da devamlı hareket halinde bulunan topluluklardandı ve düşmanları da atlı olduklarından bir anda baskınla yok edilebilirdi.

Boy beylerinin cesareti, malî kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimselerin arasından seçilerek iş başına getirildikleri iddia edilmektedir.[19] Fakat bu görüşe karşı tam zıddı da ileriye sürülmekte ve tarih öncesi çağlar tahayyül edilince de insana daha gerçekci gelmektedir. "... Beğ, seçimle bu mevkie gelmediği için, edindiği kuvvet bir nevi zorbalığa dayanır. Nüfuz ölçüsü şahsın ferdî değerine ve onu destekleyenlerin gücüne göre değişir."[20]

Bilgilerimize göre her boyun arazisi ve silâh gücü vardı. Mülkü ve hayvan sürüleri diğer boylarınkinden ayırt edilmekteydi. Kaşgarlı Mahmud yirmidört Oğuz boyundan her boyun hususî bir damgaya sahip olduğunu belirtmektedir.[21]

Bir boy, savaş veya herhangi bir yolla büyük nüfuz kazanmışsa, onun beyi, boylar birliği olan budunun başbuğu olurdu.[22] Kuvveti kendisinde toplayan kişi veya sülâle ortadan kalktığında veya herhangi bir sebeble bodun dağılınca mücadele başlardı. Tekrar bir boy, dolayısıyla beyi, diğerleri üzerinde hakimiyetini kurunca o boyun yahut da beyin adıyla yeni bir birlik oluşurdu.

Araştırmacılar tarafından ilk bozkır Türk devletinin siyasî teşkilâtlanmasının şöyle olabileceği öne sürülmektedir: İlk siyasî birlik olan boyun bünyesi sağlamlaşıp, toprağı genişledikçe, birliğin istikrarını koruyabilmek için ve boy beyinin çok güçlenmesinden dolayı da beyin ailesi "sülâle" özelliğini kazanırdı. Güçlü bir boyun beyinin zayıf boyları nüfuz alanına alması hayatın kanunu idi. Böyle durumlarda toprak genişler, nüfus artardı; ama bunlar bir devletin teşekkülü için yeterli değildir. Eskilerin velâyet-i amme dedikleri, yasama ve yürütme nosyonunun doğması ve bunun da otoritesini kabul ettirmiş olan bodun (boylar birliği) beyine intikali gerekmekteydi. Bugünkü tarih bilgilerinin ışığında, ancak Hunlarda Teoman* ve oğlu Mete (Bahadır)** zamanında kanun koyma ve yürütme nosyonunun teşekkül ettiğini görüyoruz. Bu durumda beylerin yetkileri il-beyine karşı sınırlanmaktadır. İl-beyi, yani hakan bütün (il) devletin ülke çapındaki askeriyesini idare ve tayin etmekte, kaza(yargu)sını yönetmekte, gerekiyorsa Danışma Meclisi'ndeki müzakerelerden sonra bütün memlekette geçerli olmak üzere törede değişiklik yapmakta idi. Bu yetkilerle karizmatik bir havaya bürünen hanedan devletin mihrakı durumuna gelmiş ve uzun ömürlü hanedanlar kurulmaya başlamıştır.[23]

Bu gelişme değişik şekillerde anlatılmaktadır. Ziya Gökalp eski Türk toplumunun geçtiği merhaleleri altılı bir ayırıma tabi tutmuştur. Aile (patriarkal tip), soy (oymak), sop (şemiyye, klan), boy (kabile, pratri), uz (oğuz, aşiret, tribu), il (site, devlet) olmak üzere gösterdiği bu gelişmelerde [24] Durkheimci bir

* Tuman olmalıdır. Bak. B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* Ankara 1971, s. 6

** Mete'nin gerçek adının Bahadır (Bogatur) olduğunu F. Hirth'in tesbit ettiğini B. Ögel'den öğreniyoruz. Bak. *Türk Mitolojisi,* s. 5

etkinin hakim olduğu açıktır. Bu tekâmül Batı'da devletin doğuşunu açıklayan tek, hatta en önemli bir yol değildir. Bu teoriye göre tesbit edilen merhaleler hem iç içe, hem de hiyerarşik yapının gelişmesidir. Birinci, ikinci, üçüncü zümreler ailevî karakterdedirler. Kan bağı bunlarda kurucu unsur sayılır, siyasî karakterleri ikinci plândadır. Dördüncü, beşinci, altıncı zümreler konumuz bakımından daha önemlidir. Bunlarda zayıflayan kan bağı, yerini belirli bir ölçüde ülke birliğine bırakmıştır. İçlerinde idare edenler, edilenler farklılaşması vücut bulmuş, kısaca aile olmaktan çıkmışlardır.

Bozkır Türk devletinin, önce de belirtildiği üzere, herhangi bir ailenin sadece kılıç zoru ile meydana getirdiği bir topluluk olmadığı ileriye sürülmekte, daha çok değişik sebeblerle sıkı işbirliğine girmiş boyların, devlet şuûru doğmuş halk tabakalarının eseri olduğu savunulmaktadır.[25] Hatta görevlerini yerine getiremedikleri hallerde halkta hakanın "kutu taplamadı" kanaatinin doğması bazı araştırmacılarda halk ile hakan arasında zımnî bir mukavele olduğu hissini uyandırmaktadır. Bu zımnî mukaveleye göre, halkın hakana sadakat göstermesine karşılık, hakan da ülkeyi dış düşmanlardan korumak ve halkın geçimini sağlamak görevini üstlenmişti.[26]

Gerçekten Gök-Türk devleti zamanında dikilen abidelere baktığımızda geniş halk tabakalarında devlet şuûrunun doğduğunu müşahede ediyoruz. Bu abideler bize Hunlar hakkında da bilgi vermektedir; zira devlet geleneği ve devlet şuuru bir millette kısa sürede oluşmaz, kısa sürede yok olmaz. Abidelerdeki, "Türk bodun illedük ilin, kağanlık kağanı yitürü idmiş = Türk milleti il yaptığı ilini, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş"[27] sözleri ve benzerleri bize Türk milletinde devlet fikrinin çoktan doğduğunu, devleti bizzat kurduğunun farkında olduğunu, kağanı-

na da kağanlığı kendisinin verdiğini bildiğini göstermektedir. Aynı abidelerdeki şu satırlar da Türk milletinde devlet şuurunun mevcudiyetine işaret etmektedir: "Babam Kağan (İlteriş) onyedi er ile harekete geçti. Haberi işiten dağdakiler, ovadakiler toplanıp geldiler, önce yetmiş, sonra da yediyüz kişi oldular. Hakanlığı atalarının törelerine göre kullandılar."[28] Aynı konuda Tonyukuk şunları ilâve etmektedir: "(-Gelenlerden) iki kısım atlı, bir kısım yaya idi; davete katılanlardan biri de bendim."[29] İlteriş'in kağanlığı tekrar kurmak için harekete geçmesi, dağda ve ovada bulunup da bu hareketi işitenlerin katılması milletteki devlet şuûrunun eseridir. Açıkca anlaşıldığına göre Türkler yitirdikleri Hun Devleti'nin acısını duyuyorlardı.

Türk milleti devletini töre(törü)sine göre kuruyordu. Töre geçmişten geliyor, geleceğe yön veriyordu. Töre ile devletin eş değerde olduğunu abidelerdeki şu cümleler açıklamaktadır: "..Devleti ellerine alıp, töreyi tesis ettiler.. Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?.."[30]

Daha ilk çağlarda kaderlerinin devletle sımsıkı bağlı bulunduğuna inanan Türkler devletlerini mistik bir şekilde de değerlendirmişlerdir. Meselâ Orhun Abideleri'nden de açıkca anlaşılacağı üzere Türk milletinin yok olmaması, eskisi gibi, gene bir millet haline gelmesi için onları koruyan Gök-Tanrı ile, Türklerin yer ve suları el birliği ederek, İlteriş Kağan'la Hatununa milleti toplamaları, devleti kurmaları için yardım ediyorlardı.

Toprağın üstün tutulduğu yerleşik kültür ile, birinci plânda devlete yer veren bozkır kültürü arasındaki fark da, konumuz yönünden dikkat çekicidir. Hind- Avrupalı topluluklar "baba" sıfatını vatanlarına verdikleri halde (Vaterland, Fatherland gibi), Türkler bu sıfatı devletlerine vermişlerdir. Çünkü

Hind-Avrupalılar yerleşik olduklarından topraklarını terk edemiyorlardı veya daha kolay olan yerleşik hayatı tercih ettikleri için işgale katlanıyorlardı. Çiçi yabgunun ünlü konuşmasından, destanlardan, vesikalardan anlaşıldığı üzere varlığını bağımsızlığıyla bir gören, onu hayatın bütün nimetlerinin üstünde tutan Türk milleti ise bozkırda yaşıyordu; bir düşman saldırısında başka yere göçüyordu. Kader de onu kendisinden çok kalabalık olan Çin'in kıyısında tarih sahnesine çıkarmıştı; ileride görüleceği üzere göçebelikle varlığını koruyabiliyordu. Ancak bu göçü devlet düzen ve disiplininde gerçekleştirebileceği gibi terk ettiği yerleri yeniden ele geçirmesi de onunla mümkündü. Bundan dolayı da Türklerde devlet topraktan daha önemli hale gelmiş ve "devlet baba" olmuştur. Toprağını ise "devlet baba"nın koruyuculuğunda "ana vatan" olarak ifade etmiştir.

IV
TÜRK DEVLETİNİN UNSURLARI

Ancak gerekli unsurların varlığı bir topluluğa devlet özelliğini kazandırır. Kamu hukukçularının hazırlayıcı ve meydana getirici diye ikiye ayırdıkları bu unsurları bir arada aramak gerekir. Ülke ve nüfus hazırlayıcı, hakimiyet meydana getirici unsurlardır.

Gerekli unsurlar Türk devletine has değildir. Yalnız bu unsurların her milletin şuûrunda değişik anlamları vardır. Ülkesiz bir topluluğun devlet kurması düşünülemez; ama milletlerin ülke anlayışları farklıdır. Meselâ eski Yunanlılar için en ideal ülke, site halkının ekip biçtiği yerlere kadar uzanan ülke idi; aynı dönemdeki Türkler ise "Gökyüzü çadırımız" diyerek, ülkelerinin çok geniş olmasına dair arzularını destanlarında dile getiriyorlardı. Nüfus hakkında düşünceleri de değişikti. Eflatun ideal devleti için "Kanunlar" adlı dialoğunda beş bin kırk vatandaştan söz eder; Aristoteles ise kadın ve çocuklar hariç, en uygun vatandaş sayısının iki bin olacağı kanaatindedir. Fakat "halkımız çok olsun" isteği Türklerin des-

tanlarında değişmez bir ifade idi. İlerde açıklanacağı gibi, hakimiyet anlayışları da başka başkadır, kimi milletten doğduğuna, kimi gökten indiğine inanır.

1) Ülke

Eski Türklerin "uluş" dedikleri belirtilen[1] ülkeye hiç bir zaman kuru bir toprak parçası olarak bakmazlardı. Orhun Abideleri'nde ülke "iduk yiri subı" (=mukaddes yer ve su) şeklinde nitelendirilmektedir.[2] "İduk" kelimesinin *Divanu Lugati't-Türk*'de "mübarek, Tanrı'ya adanmış" manalarına geldiğini öğreniyoruz.[3] Böylece ülke, kutsal törenin tatbik edildiği yer olduğu için, aynı kutsallığı kazanıyor.

Bağımsızlık fikriyle beraber Türklerin ülke anlayışları gelişmiş, ülkenin devletin esası olduğu düşüncesi Türk milletinde ilk çağlardan beri yerleşmişti. Bunu şu tarihî olay çok güzel isbat etmektedir: İlk tahta çıktığı sıralarda (M.Ö. 209) Mete'den komşuları Tunguzlar, savaş bahanesi olması için atını isterler. Devlet Meclisi'nin itirazına rağmen Mete atını verir. Ardından karısını isterler; aynı şekilde Devlet Meclisi'nin itirazına rağmen onu da verir. Daha sonra Tunguzlar, çorak bir bölgeyi isteyince, Meclis'in "atı, kadını verdik; işe yaramayan bu toprak parçasını da verelim." görüşüne karşı Mete, toprağın devletin malı olduğunu ve arazi terk etmenin imkân dahilinde bulunmadığını söyleyerek savaş kararı alır.[4] Vatanla devlet arasındaki ilişkinin Türk milletinde kollektif şuûr haline geldiğini Türkmenlerin şu atasözü de ifade etmektedir. "Devletli devlet arar, devletsiz vatan arar."

Gök-Türk Abideleri'nde hakanların Tanrı tarafından tahta oturtulduğu belirtilmektedir. Bu oturtuluşun bir sebebi de "yer ve sular"ın sahipsiz kalmaması idi. Çünkü Türklerin atalarının hüküm sürdük-

leri "yer ve sular"dı; aynı zamanda da bu "kutsal yer ve sular Türkler yok olmasın" diye onları korumuşlardı. Bu telâkki milletle ülke arasında kader bütünlüğüne dair inancı göstermektedir.

Eski Türkler bazı bölgelere olağanüstü önem verirlerdi. Stratejik durum bakımından çok kıymetli, otlağı bol, yolların kavşağındaki Ötüken yaylasının önemi, belki sadece bunlardan kaynaklanmayıp, bir başka veya dinî sebebten de ileri gelmiş olabilirdi; zira onun adı "İduk Ötüken", yani "mukaddes Ötüken"di.[6] Orhun Nehri'nin kaynaklarını aldığı bu bölge sanki Türk devletçilik ruhunun yerleştiği yerdi. Ancak burayı yurt edinen çevresindeki Türk kitlelerine hakim olabiliyor, onları idare edebiliyordu. Onun için Hun Devleti genişleyince başkenti (Ejderler Şehri) burada idi. Gök-Türk Devleti'nin doğuya göre batısında zengin toprakların bulunmasına, devleti kuran kabilelerin çoğunun batıda yaşamasına rağmen, devlet belli bir noktaya geldikten sonra başkent Ötüken'e taşındı. Gobi Çölü'nün güneyinde kurulan Avar Devleti'nde de ilk iş başkentin Ötüken'e taşınması oldu. Uygurların (Ordu-Balıg), Cengiz İmparatorluğu'nun (Kara-Korum) başkentleri de bu bölgede idi. Kubilay Han'ın başkentini Ötüken'den kaldırıp Pekin'e götürmesinin devletin parçalanmasına sebep olduğu ileriye sürülmektedir. Bu iddiada gerçek payı ne kadardı? ".. Ötüken Ormanı'nın milleti, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı. Kanın nehir gibi aktı. Kemiğin dağ gibi yığıldı.. Ey Türk! Ötüken Ormanı'nda oturursan ebediyen il tutacaksın."* sözünü Orhun Abideleri'ne yazdıran ne idi? O zamanki telâkkiye göre sadece "Tanrı'nın dünyaya, dünyanın

* Bilindiği üzere 630'dan önceleri Türk kağanları otağlarını başkent Ötüken'de değil, Çin sınırının kuzeylerinde kuruyorlardı. Bu yüzden Türk milleti büyük bir yenilgiye uğramış ve elli yıl Çin esaretine düşmüştür.

da Tanrı'ya en yakın olduğu yer" olması mı idi?[7] Ötüken'i başkent yapmayan devlete Türkler dinî sebebten dolayı mı tabi olmuyorlardı? Tonyukuk'un "Kağan ve Türk milleti Ötüken'de yerleşince güney, kuzey, doğu, batıda bulunan bütün Türk boyları da bize katıldı" sözlerinden de bu anlam çıkmıyor mu? Bu niçindi? Burası her zaman stratejik de değildi. Meselâ Gök-Türkler başkentini Ötüken'e taşıyınca devlet batıdaki boyların desteğinden mahrum kalmıştı. Ötüken bölgesinin önemi İslâmî dönemde de dikkat çekmiş, Kaşgarlı Mahmud Tanrı'nın Türkleri havası en sağlam olan bu bölgede iskân ettiğini belirtmiştir.

Kanaatimizce Türklerin Ötüken'e önem vermelerinde çeşitli unsurlar rol oynamıştır. Ötüken'in değerini öncelikle Türklerin vatan duygularında aramak gerekir. Toprağı vatan yapan hatıralardır. Türklerin atalarına bağlı oldukları Abideler'den de bellidir. Atalarının yaşadıkları ve gömüldükleri topraklara mistik bir duyguyla bağlıydılar. "Dua edilen yer" manasına gelen Ötüken'in, adından da anlaşılabileceği gibi dinî bir mahiyeti de vardı.[8] Bir de burası Asya'nın değişik yerlerine giden yolların kavşağında idi. Ötüken Türkler için her zaman stratejik olmamakla beraber, genel olarak stratejikti. Zira Orta Asya milletleri için en büyük tehlike insan denizi olan Çin'di. Ötüken bölgesi ile Çin'i Gobi Çölü ayırırdı. Ötüken ve Altay Dağları'nın uçları Gobi Çölü'nün içlerine kadar uzandığından, gerektiğinde Çin'e sıçrama tahtası teşkil ederdi.[9]

Türk milleti vatanina sahipken hem korumayı, hem de, "Gökyüzü çadırımız" diyerek sınırlarını genişletmeyi amaç edinmiş, bu uğurda evlatlarını cömertçe harcamıştır. Mete'de görülen vatana bağlılık duygusunun Türk hakan ve yöneticilerinde çağlar boyunca devam ettiğine dair destanlık örneklere tarihin sayfalarında çok sık rastlıyoruz. Yabancıların da

dikkatlerini çeken Türklerin bu hasletini çarpıcı bir şekilde belirttiği için, Kuteybe bin Müslim'in ilginç benzetmesini zikretmek yerinde olacaktır: ".. Türkler vatanlarına çok bağlı olup, onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman Denizi sahiline götürülen ve iple bağlı olan bir deve, nasıl fırsat bulursa kendi vatanına gitmek için inlerse, Türk de uzak memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür; onu özleyerek inler..."[10]

İslâmiyet vatan sevgisine derin boyutlar getirmiş, onu korumayı İslâmî görevler arasında mütalaa etmiştir. "Çünkü biz onları katıksız (şaibesiz) bir hasletle ki (bu daima) yurd(ları)nı hatırlama(ları ve onun için çalışmaları) dır. Halis (insan)lar yaptık."[11]*

Türkler müslüman olduktan sonra, devletleriyle ülkeleri arasındaki ilişkiyi İslâm hukukuna göre düzenlemişlerdir. İslâm hukuk dilinde, dâr, "bir müslüman veya gayri müslim idarecinin hakimiyeti altındaki ülke" manasındadır.[12] Bu tariften de anlaşılacağı üzere ülkenin vasıflandırılmasında en önemli etken hakimiyettir. Ülkeye kara sahası içinde bulunan nehir, göl ve kanallarla, koy ve körfezler, karasuları da dahildir. Zaman ve şartlara bağlı olarak devletin hakimiyetine konu oldukları ölçüde deniz ve hava sahaları da devletin ülkesi sayılırlar.

Ülkeler İslâm hukukuna göre müslim ve gayri müslimlerin hakimiyetleri bakımından ikiye ayrılırlar; Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-harb olarak nitelendirilirler. Dârü'l-İslâm, Dârü'l-harb tasnifi, hatta deyimleri Kur'an'da yoktur. El-Buhârî, Dârü'l-İslâm deyimini sadece bir başlıkta kullanır. "Emansız Dârü'l-İs-

* Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*'inde bu ayetin iyi anlaşılması için şu dip notunu koymuştur (Cilt II 1980 İst, s. 817): "Bir çok müfessirler (Ahiret yolu) diye tefsir etmişlerdir. Halbuki bunda "Ahiret" kelimesi ve kaydı yoktur. Lafız bizim verdiğimiz meale daha uygundur. Bunda vatanseverliği de beliğ bir teşvik vardır. Allah-u alem."

lâm'a giren harbî bâbı" şeklinde başlıkta kullanılan bu deyim hadiste geçmemektedir. Dârü'l-harb tabirini de Buharî *Sahîh*'inde bölüm başlığı olarak kullanır. Bu başlık altındaki iki hadiste de Dârü'l-harb deyimi geçmemektedir. Bu hadislerde, müslümanlarla savaş halinde iken gayri müslimlerin sahip oldukları menkul ve gayri menkullerin İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da kendilerine ait olacakları ifade edilmektedir. Yalnız El-Maverdî, Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-harb tabirlerinin geçtiği bir hadis zikreder "Dârü'l-İslâm, kendinde bulunanı (tecavüzden korur) meneder, Dârü'l- harb de içinde bulunanı mübah kılar"[13] Bu hadiste de Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-harbın vasıflarının neler oldukları belirtilmiyor, meseleye helâl ve haram noktasından yaklaşılıyor.

Nasslarda yer almayan bu konular fıkıh âlimlerinin yorumlarına göre mana kazanmışlardır. Ed-Dussabî ve Es-Serahsî Dârü'l-İslâm'ın müslümanların hakimiyetindeki ülke olduğunu belirtirler.[14] Hanefî hukukçularından El-Kuhıstanî'nin tarifine göre, "Dârü'l-İslâm, müslümanların imamı (devlet başkanı)nın sulta ve hükmünün yürürlükte olduğu ülke, Dârü'l-harb de kafirlerin reisinin emir ve iradesinin yürürlükte olduğu ülke"dir. Cuma ve bayram namazları müslümanların hakimiyetini sembolize ettiğinden İbni Âbidîn'e ölçü olmuşlardır. "Dârü'l-harb, içinde ehl-i İslâm'ın cuma ve bayram gibi İslâm ahkâmını icra etmesiyle Dârü'l-İslâm olur; hatta orada yerli kâfirler bulunmaya devam etse ve hatta Dâr-ı İslâm'a muttasıl olmasa bile..."[15] Müslümanların güven içinde yaşamalarını ölçü alan tarifler de yapılmıştır: "Dârü'l-İslâm, müslümanların eli altında, hakimiyeti dairesinde bulunan yerlerdir ki, ehl-i İslâm oralarda emin ve eman içinde yaşamaktadır. Dârü'l-harb ehl-i İslâm ile aralarında müdavaa (anlaşma) ve müsamaha bulunmayan gayri müslimlerin ülkesidir."[16]

Dârü'l-harb olan bir ülke halkının müslüman olmasıyla veya fetihle Dârü'l-İslâm'a dönüşür. Ancak kuru bir fetihle Dârü'l-harb, Dârü'l-İslâm olmaz, islâm bilginlerinin pek çoğu İslâmî hükümleri ölçü kabul etmişler, bu hükümlerin tatbik edildiği ülkeyi Dârü'l-İslâm olarak vasıflandırmışlardır.[17]

Müslüman Türk devletleri genellikle Hanefî fıkhını esas almışlardır. Ebu Hanife ve öğrencileri Ebu Yusuf ve Muhammed'e (İmameyn) göre Dârü'l-harb, İslâm hükümlerinin uygulanmasıyla Dârü'l-İslâm haline gelir. Dârü'l-İslâm'a bitişik olup olmaması veya orada gayri müslimlerin bulunup bulunmaması önemli değildir.

Bir Dârü'l-İslâm'ın hangi şartlarda Dârü'l-harb'e dönüşeceği de İslâm hukukçuları arasında tartışılmış, farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Şafiî hukukçularına göre Dârü'l-İslâm, gayri müslimlerin istilasına uğrarsa, bu istilanın üzerinden uzun zaman geçse bile Dârü'l-İslâm olarak kalır. Çünkü müslümanların daha önceki fetihleri o ülkenin Dârü'l-İslâm olarak kalmasına yeterlidir. Fakat bazı Şafiî hukukçuları bu görüşü biraz yumuşattılar. Onlara göre müslümanların o ülkeden menedilmemeleri de gerekmektedir. Bu konuda Malikî ve Hanbelî hukukçuları Hanefîlerden farklı düşünmemektedirler. İslâm hükümlerinin uygulanması bir ülkeyi Dârü'l İslâm'a dönüştürdüğüne göre, buna kıyasla Dârü'l-İslâm'ın da küfür hükümlerinin uygulanmasıyla Dârü'l-harb olacağı hükmüne varmaktadırlar. İmam-ı Azam'ın bu hususta ki görüşü şöyle özetlenmektedir: "1- Dâr-ı harbe muttasıl olmalıdır. 2- İçinde şirk ahkamı icra edilmelidir. 3- İçinde evvelki eman ve emin bir müslim veya zımmî kalmamış olmalıdır. Evvelki emandan maksad, müslim için İslâmiyet cihetiyle, zımmî için de ahdî zimmeti sebebiyle İslâm hükûmetinin kuvvetine müstenit olarak sabit bulunan emniyet ve

selâmettir. Bu üç şart tahakkuk etmedikçe bir belde ve bir ülke Dâr-ı harb sayılamaz."[18]

2)Nüfus

Asgari bir nüfusla devlet kurulabilir; devletin nüfusu astronomik rakamlara da ulaşabilir. Yalnız gelişigüzel bir araya gelmiş insanlardan oluşan bir topluluk devletin nüfus unsurunu meydana getirmez. İnsan unsuru çeşitli sebep ve faktörlerin etkisiyle bir araya gelmiş, birbirine bağlı, aynı zamanda devlet kurabilecek ve yaşatabilecek olgunluğa erişmiş olmalıdır. Bu da o topluluğun belli değerlere sahip bulunmasıyla mümkündür. Eski Türk hakan ve yöneticilerinin bunu bildiklerini, en azından hissettiklerini tarihî olaylardan öğreniyoruz. Doğu Gök-Türk hakanlığı Çinliler tarafından işgal edilmişti. Çinliler geleceklerini de güven altına almak gayesiyle Doğu Gök-Türkleri Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin âdetlerini kabul ve teşvik, hatta zorlaması için İşbara Kağanı tazyik etmeye başladılar. Buna karşı İşbara Kağan Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta şöyle cevap verdi: "Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, uzun saçlarımızı kestiremem, halkıma Çinli elbiselerini giydiremem, âdetlerinizi; kanunlarınızı almama imkân yoktur. Çünkü bu bakımdan bütün milletim hassasiyetle çarpan tek kalpdir."[19]

Devletin sağlamlığının homojen nüfusun çokluğuna bağlılığı anlaşılmış olmalı ki Hunların, Gök-Türklerin, diğer Türk devletlerinin temel gayelerinin biri de, dağınık Türk boylarını bir araya getirmekti. Türklerin bir devlette ve bir hakimiyet altında yaşamaları fikri bazen Türk hakanlarına o kadar tabii gelmiştir ki, iki Türk hakanının, ülkelerine yer-

leşmiş Türklerin iadesini Çin'den istedikleri bilinmektedir.[20]

"Halk" kelimesinin karşılığı eski Türklerde "kün" idi.[21] İl (el) ve kün (gün) kelimelerini bir arada kullanmak adeta alışkanlık haline gelmişti.* Devletin ve milletin birbirlerinden ayrılmalarının mümkün olmadığı eski çağlarda Türklerin şuûrunda yer etmişti. Abideler'deki Bilge Tonyukuk'un şu sözleri buna güzel örnektir. "İlteriş Kağan kazanmasa ve ben kendim kazanmasam il de millet de yok olacaktı. Kazandığı için ve kendim kazandığım için il de il oldu, millet de millet oldu."

Devletin esas kurucusunun ve sahibinin millet olduğu Orhun Abideleri'ndeki şu cümlelerden de açıkca anlaşılmaktadır: ".. Yukarda Türk Tanrısı!.. Türk milleti yok olmasın diye!. Bir millet olsun diye!..." Abidelere dikkat edildiğinde, devletin kuruluşunda ne kağanlara, ne beylere, ne de aristokrat bir aileye hitap edilmediği tesbit edilir; konu devlet ise, sahibinin de millet olduğu her vesileyle belirtilir.

Oğuz Destanı'nda "Halkımız çok olsun" cümlesinden nüfusun önemini Türklerin daha mitolojik çağda kavradıklarını anlıyoruz. İleride de temas edileceği üzere, Tonyukuk'un Devlet Meclisi'nde, Bilge Kağan'ın isteğine, "Çin'in nüfusunun yüzde biri kadar olmadıkları"nı öne sürerek karşı çıkmasından, devlet hayatında nüfusun ehemmiyetini eski Türk yöneticilerinin bildiklerini öğreniyoruz. Çin tarihlerinin kaydettiklerine göre, şehirleri zapteden, halkı öldüren Cengiz Han'a, Doğu Türksitan'ın Hami şehrinden gelen Tapan adında bir Türk şöyle demişti: "Siz insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet insanla topraktan meydana gelir." Bu

* Ele (ile)- güne (küne) karşı ayıp olmasın- Devlete ve millete karşı ayıp olmasın- gibi.

tarihî örnek bizlere, devlet hayatındaki nüfusun önemini sadece yöneticilerin değil, Türk halkının da idrak ettiğini göstermektedir.

İslâmiyet hem nüfusun çokluğuna, hem de kalitesine önem vermiştir. "Evlenip çoğalmaya" dair hadise pek çok kitapta rastlıyoruz. Kuru bir çoğalmanın da fazla bir işe yaramadığını şu âyette açıkca görüyoruz: "Bir kavim, nefislerindekini değiştirmedikçe, şüphesiz ki Allah da onun durumunu değiştirmez."[23] Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: "Nasıl olursanız, öyle idare edilirsiniz."[24]

İslâm devletinde tabiiyetin esası müslüman olmaktır. İslâm hükümlerine boyun eğdiği halde, İslâma iman etmiyenler ise zımmî statüsündedirler. Gerek müslümanların, gerekse zımmîlerin tabiiyetleri İslâmîdir.

Müslüman Türk devletlerine, bilhassa Osmanlının idealine dikkat ettiğimizde, din ve devlet, vatan ve millet esaslarını ihtiva ettiğini müşahede ederiz. Tarih boyunca gelişen İslâm-Türk ülküsünde de bu esasları birbirinden ayırmamız mümkün değildir; çünkü bunlar birbirleri için vardır ve birbirlerini tamamlarlar.

Nüfusun öneminin idrakinde olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yöneticileri tedbirlerle (yol parası gibi) devletin nüfusunu artırmaya çalışmışlardır. Devlet adamlarının en önemli görevi devletlerinin geleceklerini teminat altına almaktır. Dün olduğu gibi bugün, bugün olduğu kadar yarın her devlet gibi Türk devletinin de en sağlam teminatı, sağlıklı ve çağın şartlarına göre eğitilmiş, güçlü bir nüfustur.

3- Hakimiyet

a) HAKİMİYETİN MAHİYETİ

Türkler hakimiyet kavramını "oksız"lık kelimesiyle ifade ederlerdi.[25] Hakimiyetin gerektirdiği bağımsızlık duygusu Türk milletine çok eski çağlarda mal olmuştur. Bu duygu temelini Türk kültüründe bulmaktadır. Bozkırlı Türk, hayat üslubu gereği -belki de bu üslubu şartlardan dolayı tercih etmiştir- her zaman yer değiştirmek imkânına sahipti. Bu imkân onu karın doyurmak için toprağını terk edemiyen köylünün zaruretinden ayırıyordu. Bir istilâ halinde toprağa yerleşik köylü, yaşayabilmek için baş eğmek zorunda kaldığı halde, bozkırlı Türk geçim vasıtası hayvanlarını sürerek hür iklimlere doğru yol alırdı. Hayat şekli bağımsızlığı Türk milletinin sanki karakterinin bir özelliği haline getirdi. Gök-Türk tarihindeki fetret devrini milletin ölümü olarak nitelendiren ve bağımsızlıktan mahrum bir milleti ölmüş kabul eden Abideler'deki ifadeler Türklerdeki şiddetli bağımsızlık duygusunun açık delilleridir.[26]

Eski çağlarda hakimiyetle, onu elinde tutanları birbirinden ayırmanın, hukukî bir deha eseri olarak sadece Romalılar'da bulunduğunu Esmein ileriye sürmektedir.[27] Bu yanlış iddia herhalde Türk tarihini bilmemekten kaynaklanmaktadır. Çünkü Orhun Abideleri'ne dikkat edince hakimiyetle, hakimiyeti elinde tutanların, hatta hakimiyetle devletin ayrıldığını, hakimiyetin devlete kurucu bir unsur olarak katıldığını müşahede ediyoruz.

Orhun Abideleri'nde devletin ancak halkın itaatı ile kurulabileceği ve yaşayabileceği belirtilmektedir. Abideler'de hakimiyeti iyi kullanamayan (âdil olmayan ve akıllı) kağanlardan söz edilir ve bu kağanlara halkın itaat etmiyeceği tarihî bir olayla açıkla-

nır. Bunlardan devlet başkanı kağanın, devletteki hakimiyet unsuruyla karıştırılmadığı, kağanın sadece hakimiyeti kullanan yüksek bir yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Abideler'de ve bütün tarihî vesikalarda töreye çok önem verildiği de her vesile ile açıklanır. Töre hakanın ve diğer yöneticilerin yetkilerine sınırlar getirdiği gibi, devletin kuruluşu da ona göre yapılmaktadır. Dolayısıyla töre devletten ve onun başkanından ayrıdır, kendine has özellikleri vardır.

Törenin atalardan intikal eden alışkanlık, yaşama uslûbu olduğu ileri sürülmesine rağmen, farklı şekilde de değerlendirilmektedir. "Töre büyük bir ihtimalle eski Türk dininin adıdır."[28] *Kutadgu Bilig*'e baktığımız zaman da bu görüş haklılık kazanmaktadır." Tanrı kadirdir, âdildir; gerçek töreyi koyan, veren odur; yarattığı bütün mahlûklara gücü yeter."[29] Bir başka beyitte de Yusuf Has Hacib şöyle söylüyor:" Eğer (törenin tatbikinde) kusur edersen Tanrı'dan affını dile."[30]

Bir müslüman azınlık olarak bir devlette yaşayabilir; ama ideali, kendi inancına göre devletini kurmasıdır. Bu da hakimiyeti zaruri kılmaktadır. Türkler müslüman olduktan sonra, devletlerini İslâmiyete göre düzenlediler; ancak İslâmiyetle çatışmayan geleneklerini devam ettirdiler. Hakimiyet anlayışları da İslâmî mahiyet aldı.

b) HAKİMİYETİN KAYNAĞI

Devlet hukukî bakımdan emretme hak ve yetkilerine sahip, emri tatbik etmek kudretini haiz yüksek sosyal bir düzen olduğuna göre, onu zorbalıktan ayıran husus, itaat eden tebaanın hakimiyeti meşru kabul etmesidir. Meşruiyet topluluklara göre değişik olmakla beraber, kaynağını esas alarak hakimiyetle-

ri gelenekçi, kanunî ve karizmatik olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

Gelenekçi hakimiyette meşruiyet, eskiden beri süre gelmekte olan ve değişmiyeceğine inanılan düzenin kutsallığını benimsemeye dayanır. Hakimiyeti kimin ele alacağı, nasıl kullanacağı gelenekler tarafından düzenlenir. Gelenekçi hakimiyet mevcut sosyal düzeni devam ettirme prensibini esas alır. Buna göre sosyal düzeni yönetenlerle o düzene bağlı olanlar arasındaki farklılaşmanın çok eski ve devamlılığı kabul edilir. Böyle bir hakimiyet anlayışında hükümdar, hakimiyetini, yazılı hukuk kaidelerine göre değil, örf, âdet ve geleneklere uygun olarak kullanır.

Kanunî hakimiyette hükümranlığın esası kanunlarla tesbit edilir. Hakimiyeti elinde bulunduranlar objektif kurallara göre hakimiyetlerini sürdürürler.

Karizmatik hakimiyette ise hakimiyetin, hükümdardaki Tanrı vergisi olarak nitelendirilen üstün vasıflardan kaynaklandığı kabul edilir. Bu hakimiyette esas "charisma", yani bir nevi insanüstülük, "lütuf ve inayet"le donatılmış olma gücüdür. Karizmatik hakimiyette idare edilenler, hükümdarı bu nitelikte bir varlık kabul ederler. Bu telakkide hükümdarın davranışları rol oynamaz. "Tanrı bağışı"nın belirtileri her zaman idare edilenlerin lehine olmayabilir.

Biri diğerinin gelişmişi olmadığından bu üç hakimiyet şekli sıra takip etmezler. Gelenekçi hakimiyetin izlerine en modern toplumlarda dahi rastlanır. Karizmatik telakki de eski ve yeni çağlarda sık görülür.

Oğuz Destanı'na göre Oğuz Han hem karizmatik bir şahıs, hem de hakimiyeti ilâhi bir menşeden almıştır. Destanları dolduran bu telâkki Abidelere, vesikalara da intikal etmiştir. Yönetme hakkı hü-

kümdara Tanrı tarafından ilâhi bir lütuf olarak verilmiştir. Bir başka söyleyişle, hakan Tanrı irade ettiği, kendisine kut (devlet, baht, iyilik, talih) ve ülüğ (kısmet) verdiği için yönetme hakkına sahiptir. Dolayısıyla Türk hakanı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Bu inançla Asya Hun hakanları, "Gök-Tanrı' nın tahta çıkardığı, Tanrı kutu,* Tanhu, Tanju" unvanlarını kullanırlardı.[31] Çince onlara "Çengli-ku-tu; Şan-yu" denirdi; bunu da "Göğün yüce oğlu" şeklinde tercüme etmek mümkündür.**

Hun hakanları mektuplarında da "Tanrı'nın tahta çıkardığı kun milletinin büyük "Tan-ju" veya "şan-yu"su ibaresini kullanırlardı. Hsi Hun Devleti Tanhusu He-lien po-po (5. yüzyılın ilk yılları) "Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı." diyerek bu inancı daha açık şekilde ifade etmişti.[32]

Batı Hunları'nda, bilhassa Attilâ'da bu inanç gayet kuvvetliydi. Hatta bir çoban tarafından bulunup, kendisine verilen efsanevî kılıcı da Tanrı'nın bir armağanı olarak kabul etmişti. Batılılar da günahlarından dolayı cezalandırılmaları için Tanrı'nın Attilâ'yı gönderdiğine inanırlardı.[33]

Dokuz Oğuzlar'ın telâkkisini de Gökalp şöyle anlatmaktadır: "Dokuz Oğuz ananesine göre, eskiden Oğuz cemiyeti töresiz, hakansız bir boylar kümesinden ibaretti. Bu boylar, bir gece gökten bir nur sütununun yeryüzüne indiğini gördüler. Bu "Altun Işık"-tan bir çam ağacı gebe kalarak beş şehzade doğurdu.

* "Tanrı Kutu" unvanının "Tanrı'nın gölgesi" yahut "Tanrı'nın mukaddes ruhu" manasına gelen bir ünvan olduğu belirtilmektedir. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* I, İst. 1974, s. 179

** F.W.K. Müller, Çin tarihinde yer alan Hun hakanlarına ait bu ünvanın Türkçe "Tanrı kut" yani "Tengri kut" ile aynı olabileceği üzerinde durmuştur. *Hirthfest schrift,* 316

Bunların en küçüğü olan Böğü Han "yabguluk"a intihab olundu. Bu suretle, Oğuz ili mucizevî bir suretle teessüs etti. Gökten inen nur sütunu, yeryüzünde tahavvül ederek Yeşim Taşı'ndan bir kaya vücuda getirmiştir. Bu kayaya "Kutlu Dağ" adını verdiler ve millî harsın timsali gibi mukaddes tanıdılar. Beyazlara bürünmüş, ak sakallı bir ihtiyar, Böğü Han'ın rüyasına girmiş, bu kayaya hürmet gösterdiği müddetçe Oğuzların hakimiyette kalacağını haber vermiştir."[34] Onların bu telâkkilerini hükümdarların ünvanlarından da anlamaktayız. Hun hükümdarları kendilerine "Tanrı kutu" dedikleri gibi, Dokuz Oğuz hakanları da "İdi* kutu" derlerdi.[35]

Gök-Türkler'de de aynı telâkkinin olduğunu müşahade ediyoruz. Bilge Kağan milletinin esaretten kurtuluşunu anlatırken Orhun Abideleri'nde şöyle diyor: "... Ben Tanrı'ya benzer, gökte doğmuş, Türk Bilge Kağan tahta oturdum..[36] Türk Tanrısı, Türk milletinin ad ve sanı yok olmasın diye babam Kağan ve anam Hatun'u tahta oturttu... Tanrı irade ettiği, kut'um olduğu için kağan oldum."[37] Gök-Türk hükümdarlarından Şa-po-lie, Çin İmparatoru Kaotsu'ya gönderdiği mektupta kendisini "Gök-Türk devletinin gökte doğan egemen ve kutsal oğlu" olarak tanımlıyordu.[38]

Bu telâkki, yani hakimiyetin kutsiyeti halk nezdinde o kadar yer etmişti ki isyan "Yerin gökle karışması", "Göğün çökmesi" olarak nitelendirilirdi.

Semavî bir nurdan doğduklarına inanan Uygur hükümdarları da hakimiyet kudretlerini ("kut"larını) ilâhi bir kaynağa bağlıyorlardı. Onların da "Tengride kut bolmuş" gibi ünvanlar taşıdıkları bilinmektedir.[39] Uygur hükümdarının Gazneliler hükümdarı Sultan Mahmud'a yazdığı "Göklerin sahibi Tanrı,

* İdi; Rabb, Mevlâ, sahib-i hakiki manasındadır.

yeryüzü ülkelerinin ve bir çok kavimlerin hakimiyetini bize verdi." cümlesiyle başlayan mektup (1027), hakimiyetin kaynağının ilâhi olduğuna dair örneklerden biridir.[40] Daha sonraları Uygur hakanları Maniheizmi kabul ettikleri halde, bu inançları değişmemiş, yalnız yeni dinin tesiriyle Tengri yerine, Ay Tengri kaim olmuştur. [41] Cengiz Devleti'nin hükümdarları da, müslüman olmadan önce, aynı şekilde, hakimiyetlerinin kaynağını Gök'e, yani Gök Tanrı'ya bağlamışlar ve bunu ünvan olarak kullanmışlardı. 1240 yılında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde şu satırları okuyoruz: "Teb tengri de Çinggis Hakan'a gelerek", "Mengü Tanrı bana emrini bildirirken bazan derdi", "Temuçin idare etsin" ve bazan da "Bu işi Hasar yapsın" derdi. Eğer Hasar'dan daha önce davranmazsan, ne olacağı hakkında sana teminat veremem derdi."[42] Gene aynı kitapta Cengiz Han'ın da "Mengü Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu idarem altına aldım." dediğini okuyoruz.[43] Mühür ve vesikalarda da Moğol hanlarının unvanı olarak, "Mengü Tengri küçündür" (Ebedî Tanrı gücü ile) dendiğine rastlıyoruz.

Bu inanç sadece hükümdarlara değil, bütün Türk milletine hakimdi. Milletin inancına göre, Tanrı vergisi kut'a sahip olan tahta çıkardı; görevlerini yapabildiği sürece orada kalırdı, başarılı olamadığı zaman düşerdi. Çünkü hakan lâyık olmadığından, Tanrı bağışladığı hükümdarlık hakkını geri almış sayılırdı. Meselâ II. Gök-Türk Devleti'nde Kapagan Hakan'ın yerine geçen oğlu İnal Hakan (716) Oğuz isyanlarını bastıramadığından, "Kutu taplamadı" inancıyla tahttan uzaklaştırıldı.[44]

Başka milletlerin kültürlerinde de görülen ilâhi kaynaklı hakimiyet telâkkilerinde, Türklerin hakimiyet anlayışlarında farklı bir husus vardır ki son derece önemli ve dikkat çekicidir. Hunlar'dan beri

hakimiyetin ilâhi kaynaklı olduğu kabul edilmekle beraber, hakanlara herhangi bir surette ulûhiyet atfedilmemiştir. Türk mitolojisinde bu tarz bir anlayışın izleri bulunmakla birlikte yazılı belgelerde hakan, Tanrı tarafından gönderilmiş ve kut verilmiş bir insan olarak kabul edilmektedir. Başka kültürlerdeki benzeri telâkkilerde kralın şahsı da ilâhi menşeli kabul edildiğinden, bu inanç tabii olarak, kral hata yapmaz, kral masumdur fikrini de beraberinde getirmiştir. Türk anlayışında ise ilâhi olan görevlendirmedir. Hakan iyi veya kötü, bilgili veya bilgisiz olabilen bir insandır. Hakan olmak o kişi için bir kader, bir nasiptir ve buna lâyık olmak zorundadır. İyi, bilge ise Tanrı'nın yardımı da onunla beraber olur; aksi takdirde Tanrı "Kut yülekini = inayetini" ondan çeker ve Kapagan Kağan gibi öldürülür.

Hakanlık ancak Açına-Oğulları'na verilen bir mazhariyettir. Tanrı kutu, hükümranlık hakkı bu sülâlede tecelli eder. Sadece Açına soyundan olanlar hakanlık iddiasında bulunabilirler. Bunların arasında Tanrı kime nasip etmişse hakan odur.

Karahanlılar ve Gazneliler dönemi Türk hakimiyet telâkkisini en belirgin şekilde *Kutadgu Bilig*'de görmekteyiz. Bu dönemde Türkler yeni müslüman olmuşlardı. Kutadgu Bilig eski Türk devlet telâkkisinin, İslâm anlayışıyla mecziydi. Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*'te hükümdara şöyle seslenir: "Bu beylik mesnedine sen istiyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti."[45] Bu dönemde de siyasî iktidar "kut" kelimesiyle ifade ediliyordu. *Kutadgu Bilig*'te belirtildiğine göre, "Her şey bu Kut'un elinin altında" idi. Yusuf Has Hacib, bazan "Kut" kelimesini doğrudan doğruya "Devlet" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak da kullanmıştır. Bu beyitlerde kast edilen devlet "state" değildir; zira bu anlamda Türkler "il" veya "el" kelimesini kullanıyorlardı. Buradaki devlet

(yani kut) bugün kullandığımız "Devlet kuşu" deyiminde saklı olan manadaki devlettir. *Kutadgu Bilig*'ten anlaşıldığı üzere "kut" kelimesi iki ayrı anlama gelmektedir. Birincisi, "mutluluk", ikinci anlamı ise "hakimiyet, devlet kudreti" demektir. Bu kelimenin mutluluk ve hakimiyet anlamına gelmesi raslantı değildir. Türklerin hakimiyet ile mutluluğun ayrılmayacağını kastettiklerine dair işaret olsa gerektir.

Türk hakimiyet telâkkisine göre "kut" babadan oğula geçerdi.[46] Yusuf Has Hacib'in şu beyitleri de bu telâkkiyi doğrulamaktadır: "Bey anasından doğarken beylikle doğar", "Babası bey idi, kendisi de beydir", "Babası bey ise oğul da bey doğar ve o da babaları gibi bey olur."[47] Fakat "kut" irsen geçmesine rağmen, buna sahip olabilmek için bazı özellikleri taşımak gerekir. *Kutadgu Bilig*'e göre "kut"luluğun esasları dört temele oturtulmuştur. Bu temeller erdem (edep ve fazilet), bilig (bilgi), oy (akıl), ukuş (anlayış)dır. "Kut" ve devletin akıl ve bilgi ile tutulabileceğini Kaşgarlı Mahmud da belirtmektedir.[48] Kut ile töre arasında ilişki de kurulmaktadır. "Töre ilâhi nizam olduğu için Tanrı, kendi nizamına uyan kişiye kut vermekte yani onu kendisine yaklaştırmakta, töre istikametindeki davranışlarının mükafatı olarak taltif etmektedir."[49]

Gökalp kut'u ilkel topluluklardaki "mana"ya benzetir, kut her şeye nüfuz eden ve kutsal mahiyet kazandıran sihirli bir kuvvettir. Şamanizm'de kut hayat unsuru, can manasında kullanılmaktadır. Kut genellikle gökten inen bir nur sütunu şeklinde tasavvur olunurdu. Kut taşıyan kağan soyu bütün Türklerde mukaddesti; ama bilhassa Hazarlarda kam (şaman) ailesi gibi kutsaldı, halka yüzünü göstermezdi.[50] Hazarlarda umumî felâketler hakandan kut'un gittiğine delâlet eder ve idam edilirdi.

Eski Türklerde devlet başkanlığına geliş kariz-

matik mahiyet arzetmekle beraber, hakan devleti töreye göre yönetirdi; yani yönetim, hakimiyete kanunî bir mahiyet verirdi.

Müslüman olduktan sonra da Türkler atalarından gelen, İslâmiyetle çatışmayan devlet geleneklerini, devlete ait telâkkilerini İslâmî bir renge büründürerek sürdürmüşlerdir. Bu tavır da İslâmîdir; zira Hz. Peygamber İslâmiyetle çatışmayan cahiliyye döneminin güzel âdetlerinin devamına müsaade etmişlerdir. Türkler, İslâm öncesi telâkkilerinden olan "kut"a da İslâmî bir anlam vermişler, onu Allah'ın takdiri veya nasibi olarak yorumlamışlardır. İslâm inancında Allah kadir-i mutlaktır, her şey onun tasarrufuna bağlıdır. Ancak bir insan nasibinde varsa, devlet başkanı olabilir.

Eski Türk devlet geleneğinde hükümranlık Oğuz Han soyuna ait olduğundan, bütün Türk hanedanları kendilerini o soydan kabul ederler, halk da hanedanın o soydan geldiğine inanırdı. İslâm öncesinde devlet başkanlığında "kut" bu soyda tecelli ettiği gibi, İslâm döneminde de bu hanedan telâkkisine sadık kalmışlardır. Nitekim büyük bir fatih olan Timur, Oğuz Han soyundan gelmediği için han veya sultan ünvanını alamamış, emîr olarak kalmıştır.[51]

Allah Oğuz Han soyundan gelen birisine iktidarı nasip etmişse, ona güç veriyor, o da Allah'ın verdiği bu güçle hakimiyetini kuruyordu. Meselâ Gazan Han'ın bastırdığı paralarda "semanın kudretiyle" hükümdar olduğu yazılıydı.[52]

Selçuklular güçlüyken hakimiyet hakkına sahiptiler ve onlara diğer Türk boyları da tabi idiler. Selçukluların gücü kalmayınca -buna nasipleri tükenince de denebilir- Osmanlıların güçlerini ileriye sürerek hakimiyet hakkına sahip olmaya kalktıklarını şu tarihî rivayet bize anlatmaktadır: Bilecik fethedilince Dursun Fakih cuma namazının kılınması için

sultandan izin almanın gerekli olduğunu kayınbabası Şeyh Edebali vasıtasıyla Osman Gazi'ye bildirdi. Osman Gazi, "Bu şehri kendi kılıcımla aldım. Onda sultanın ne hakkı var" cevabını verdikten sonra ilâve etti, "Ona sultanlık veren Allah, bana da hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise, ben kendi sancağımı götürüp uğraştım. Eğer o, ben Âl-i Selçuk'um derse, ben de Gök-Alp (Oğuz Han'ın oğlu) oğluyum." Bu sözlerle hakimiyet hakkının kendisine intikal ettiğini ileriye sürdü; Karacahisar'da cuma, Eskişehir'de bayram hutbesini adına okuttu.[53]

Osman Gazi "Ona sultanlık veren Allah, bana da hanlık verdi" sözleriyle hakimiyeti ele geçirmenin bir nasip olduğunu söylüyordu. Allah'ın bu takdirini, belki de bir şükür ifadesi olarak her zaman dile getirirlerdi. Fatih, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferi Türkistan hükümdarına bildirmek için, "Allah Taâlâ'nın inayeti ile Sultan Muhammed Han sözüm" cümlesiyle başlamıştı.[54] Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya ve İspanya hükümdarlarına gönderdiği mektuplarda ilk önce şu cümleler yer almıştı: "Hak Taâlâ'nın inayeti ve Ulu Peygamberimizin mu'cizâtı berekatı ile, ben ki yeryüzünün hakanlarına taç giydiren sultanlar sultanı"[55] IV. Mehmed cülûs fermanında Tanrı'nın inayetiyle tahta çıktığını ilân etti.[56] Tahta çıkma sırası geldiğinde Darüssaâde Ağası İdris Ağa, III. Selim'e yaklaşarak "Tanrı ecdadınızın mirası olan taht-ı humâyunu sana itâ ve ihsan etti" dedi.[57] III. Selim de biatı müteakip zamanın sadaret kaymakamına gönderdiği Hatt-ı Humayun'unda aynı mealdeki "Biavni inayeti sübhani taht-ı Al-i Osmanî zat-ı hilâfet-penahında intisap şerefu..."[58] sözlerine rastlıyoruz.

İncelenirse müslüman Türk hükümdarlarının mektup ve diğer vesikalarında aynı veya benzer ibareleri görmek mümkündür. Bütün bunlarda İslâmın

hakimiyet anlayışı karşımıza çıkıyor. Önce de belirtildiği üzere İslâmda Allah kadir-i mutlaktır, O nasip eylediği için baştaki şahıs herhangi bir yolla iktidarı ele geçirmiştir.

Meşrutiyetin anayasalarında hakimiyetin kaynağına işaret edilmedi; ama millette, hatta yöneticilerde aynı telâkki devam ediyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasalarında, "Hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir." maddesiyle hakimiyetin kaynağının millet olduğu açıklandı. Milletin, daha doğrusu, temsilcilerinin yaptığı kanunlara göre hakimiyet kullanıldığı için, kanunî hakimiyete geçilmiş oldu; fakat kanunlarla bir milletin inancı değişmiyeceğinden, Türk milletinin dinî anlayışından doğan "Nasip" telâkkisi de devam etmektedir.

c) HAKİMİYETİN KULLANILMASI

Eski Türk devletlerinde hakanlar hakimiyeti töreye göre kullanırlardı. Yöneticilerin (beylerin) kanun (öngdi) ve töreye uymaları gerektiğini, ancak böylece halkında uyacağını *Kutadgu Bilig*'in çeşitli beyitlerinde okuyoruz.[59] Töreye uymazlarsa, Tanrı kut'unu geri alır, onları perişan ederdi. Meselâ töreye göre kağanlık hakkı Bilge Kağan'ın iken, onun yerine geçmek isteyen İnal Kağan'ı Tanrı tasvip etmemiş (kut'u taplamamış), tahtından olmuş, töreye muhalefetten de öldürülmüştür.[60] Töreyi hatalı uygulayanı Yusuf Has Hacib uyarıyor: "Eğer (törenin tatbikinde) kusur edersen Tanrı'dan affını dile."[61]

Töreye göre kurulan devlette yetkileri gene töre belirlerdi. Fakat törenin tamamı değişmez, donmuş kurallar değildi. Mete zamanında, Gök-Türkler döneminde devlet başkanlarının teklifi, Devlet Meclisi'nin kararıyla törede değişiklik yapıldığı bilinmek-

tedir. Herhalde bu değişiklikler töre'nin muradını daha iyi gerçekleştirmeye dair hususlardı.

İslâm hukuk literatüründe, devletin üstün iktidarı manasına gelen amme velâyeti, "Bütün milletin fertlerine ve işlerine şamil ve nafiz bir tasarruftur" diye tarif edilmektedir. Devletin üstün iktidarını yahut bazı yetkileri elinde bulunduranlara ulü'l-emr denmektedir. Devlet başkanlarının yetkileri geneldir; diğerlerinin yetkileri valiler gibi yer, ordu kumandanları ve kadılar gibi, konu itibariyle sınırlıdır.

İslâm devletinde iktidarı elinde bulunduranların görevi kanun yapmaktan ziyade, kanunları uygulamaktır. İslâmın asıl kaynaklarındaki (Kur'an, sünnet) hiç bir hüküm ihmal edilemez; bunlara herhangi bir ilâve de yapılamaz. Bunların dışında kalan hayatın genel akışına yön vermek, ortaya çıkan yeni meselelere çözüm getirmek hukuk bilgisini gerektirmektedir. Sorumluluğunu bilen iktidar sahipleri, herhangi bir zorlama olmadan, icmaya baş vurmuşlar, bu konuları ehline, yani hukukçulara bırakmışlardır. Bu yolda ilk halifeleri diğerleri takip ettiler. Kanunları uygulayanlar, yeni bir mesele ile karşı karşıya gelirlerse veya eskiden hal olmuş bir meselenin eskisi gibi halline devam adalet hislerini incitiyorsa, daha sonraki müçtehidlerin kitaplarına bakarlar veya otoriteleri bilim çevrelerince kabul edilmiş bilginlerden konu ile ilgili içtihad isterlerdi. Herhangi bir konuda içtihat yapılması, artık bu konu daima böyle halledilecektir, anlamına gelmezdi. Çünkü içtihadlar Allah'ın iradesi olan mutlak adaleti tatbik edebilmek için yapılan insanî çabalardı. Beşerî zaaflarla malûl insan "mutlak adaleti" yakaladığını iddia edemezdi; mükemmelin mükemmeli de olabilirdi. Zaten İslâm hukukunun bu özelliği onu donmaktan kurtarmakta, her an değişen bir organizma gibi olan hayatın ihtiyaçlarına cevap verir bir halde bulundurmak-

tadır. İslâm devletinde hukuk hayatı, daha çok hukukçuların çalışmalarının ürünü olduğu için, İslâm hukukuna "Hukukçuların hukuku" denmiştir. İçtihadın devletle, siyasî iktidarla ilgisi bulunmadığı gibi; hakiki müçtehidlerin bazıları fikirlerinde serbest olabilmek gayesiyle devlette görev kabul etmemekte dahi ısrar etmişlerdi.* Devlet kademelerinin dışında hukukçuların içtihat etmeleri, müşahhas (somut) olaylar hakkında karar vermek durumunda bulunan kadıların da bu serbest içtihatlardan yararlanmaları, hukukun en önemli teminatı idi. Belli bir makamı içtihatla yetkili kılmak, hukuku devletin kontrolüne almak demekti.

Müşahhas (somut) olayları çözmek durumunda bulunan kadıların en yakın müracaat yerleri, bir nevi hukuk teknisyenleri olan müftülerdi. Vatandaşların ve kadıların sorularına müftüler fetvalar vererek devletin temelini teşkil eden şeriatın uygulanmasına yardımcı olurlardı. Onların fetvaları yol göstericiydi, hiç bir zaman bağlayıcı değildi.

İslâm devletlerinde devlet başkanları ve diğer idareciler kamu düzeniyle ilgili hususlarda hükümler vaz edebilirler; ama bu hükümleri vaz ederken de İslâmın nasslarıyla bağımlıdırlar. Fermanlarında fetvalara ihtiyaç vardı. Devlet başkanlarının hak ve yetkileri ulemaca, "caizde ulü'l-emrin hakk-ı tasarrufu vardır. Şeriatın men etmediği şeyleri men edebilirler." şeklinde formüle edilmiştir. Yetkileri, daha ziyade halk arasında "dünya işleri" diye nitelendirilen konulara aittir. Ulemanın tarifinden de anlaşılacağı üzere, şeriatın sınır getirmediği konularda onların görevlerini zaman, yer ve şartlar tayin eder. Şeriata aykırı hükümleri ise hiç bir şekilde vaz edemezler. Onların aslî görevi hükümran oldukları ülkede

* Bu büyük müçtehidlerin biri de İmam-ı Azam'dır.

şer-i şerifi hakim kılmaktır. (Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkerdir.)

Her ne kadar Türk-İslâm devletinin sistemi ve hukukî yapısı vahye dayanıyorsa da insanî hasletlerin, beşeri yorumların ona karışması normaldi. Bu da ona beşeri bir hüviyet verdiğinden "Ölümü tadması" mukadderdi. İslâm-Türk medeniyeti Osmanlı döneminde doruk noktasına varınca, onyedinci yüzyılın ortalarına doğru duraklamaya başladı ve kalıplaşmaya yüz tuttu. Şanlı mazi gözleri kamaştırdığı için de Batı dünyasında neler olup bittiği takip edilemedi. Dış ve iç gaileler arttıkça, mevcuda daha sıkı sarılmak lüzumu hissedildi. Sistem kalıplaştıkça, dünyanın dinamik şartlarına uymak mümkün olmuyordu. Umutsuzluklarla harekete geçen muhayyileler de hurafeler için elverişli ortam oluşturuyordu. Geniş halk kitlelerinin kültürü de sadece menkıbeler, hikâyelerle beslenmeye terk edildi.

Bilim, fikir, sanat dünyasında İslâmî ve millî köklerden gelen yorumlar yapılabilseydi; bu yenilikler insanı etkiler, o da aynı heyecanla devleti ele alır, ona yeni bir ruh kazandırırdı. Bu yapılamadığı gibi ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından itibaren çalkantılar daha da arttı. Hakim olan kimdi? Hükümdar mı, saray mı, yeniçeri mi, belli değildi.

Çözülmeye yüz tutan devlet otoritesini tekrar sağlıklı hale getirmek amacıyla merkezî idareye hakim olanlar ile taşra idarelerine hakim olanlar bir araya gelerek Sened-i İttifak adıyla bir andlaşma imzaladılar (1808). Adeta devletin feodal teşkilâtını resmileştiren bu andlaşma ile ayanlar bölgelerindeki hakimiyetlerini padişaha onaylatıyor, vergi imtiyazlarını ve mevkilerinin ırsîliğini kabul ettiriyorlardı. Bu, eski Türk hanedan mensupları ve boy beyleri idaresindeki hakimiyete, yani kendi dereceleri nisbetinde hakimiyeti parçalayan tarihî ve millî ananeye de ben-

zemiyordu. Zira hakimiyet hakları hanedan mensupları veya boy beylerine değil, mahalli yönetime hakim paşalara, zâdeganlara veriliyordı. Bununla bir anlamda Orta-Çağ Avrupası'ndaki feodalite uygulanmak isteniyordu.* Elbette bu bir andlaşma olduğundan tabii değil, sun'i idi; uzun ömürlü olamazdı. Herhangi bir sonuç alınamadığından Tanzimat'la (1839) fermanlar dönemine girildi. Bu ünlü fermanı, diğer fermanlar izledi; hepsi de buhranlarda eriyip kaybolunca, Batı devlet modeli ve hukuk sistemi yetkililerin ve aydınların dikkatlerini çekmeye başladı. Nihayet kanunların iktibası çare imiş gibi göründü. Ticaret (1850), Ceza (1858) kanunları Fransa'dan alındı. Deniz Ticaret Kanunu (1864), Ticaret Muhakemesi Usulü Kanunu da (1868) hukuk hayatımıza katıldı. Avrupalıların ticarî meselelerinin çözümü için bir bakıma özel heyetler gibi olan Nizamiye Mahkemeleri kuruldu. Hem bunlara reaksiyon olarak, hem de kendi değerlerimizden günün meselelerine çözümler getirilebileceğini göstermek bakımından örnek teşkil eden *Mecelle* kodifike edildi (1882).

Türk hukuk dünyasını yamalı bohçaya döndüren bu iktibaslarla, buhranların önüne geçilemeyince Belçika (7 Şubat 1831 tarihli) anayasası esas alınarak anayasa yapıldı ve yürürlüğe kondu (1877). Bu anayasada (31 Ocak 1850 tarihli) Prusya anayasasından mülhem olarak icranın üstünlüğü benimsenmişti. Prusya anayasası örnek alınarak gerek kanun teklif etmek, gerekse kanunları uygulamak yetkisi devlet başkanına verilmişti.

Osmanlı toplumunun etnik yapısı meşrutî sisteme elverişli değildi. Azınlıklar, meclisi bağımsızlık kavgalarının verildiği yer kabul ediyorlardı. Rusya'

* Kamu hukukçularımız bu andlaşmayı, Magna Carta'ya benzeterek Türk hukuk devletinin başlangıcı olarak kabul etmektedirler.

ya yenilgi de buhranları artırınca anayasa yürürlükten kaldırıldı, meclis dağıtıldı; barut fıçısına dönmüş Osmanlı Devleti sessizliğe büründü.

Gücü, gelişmişliği şekilde ve devlet yapısında zanneden aydın zümre, Avrupa'ya hakim olan devlet sisteminin alınmasının gereğine inanıyor, hatta meşrutiyet idaresine aşırı bir romantizm ile bağlanıyordu. Anayasa tekrar yürürlüğe kondu (1908). Anayasada yapılan değişiklikle de kanun teklif, kabul etmek parlamentoya bırakılıyor, uygulamak görevi de hükümete veriliyordu. İçerdeki gaileler, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı bu anayasayı da yürürlükten kaldırdı; sıkı yönetimler dönemini başlattı.

Kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yürürlüğe koyduğu anayasada "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir." maddesi yer aldı. Bu maddeye göre, hakimiyetin bizzat sahibi olan millet veya onun seçtiği temsilciler tarafından kullanılması gerekirdi. Savaş yılları da anayasanın prosedürüne uygun hazırlanmasına, hakimiyeti milletin kullanmasına engeldi. Savaş sonrası yapılan anayasada da (1924) hakimiyetin millete ait olduğu belirtildi. Büyük Millet Meclisi'ne millet böyle bir yetki vermediği gibi, yapılan anayasa milletin oyuna sunularak hakimiyetin sahibinin onayından geçirilmek ihtiyacı bile duyulmadı. Yetkili olmayan bir meclis tarafından yapılan anayasa ile hakimiyet kayıtsız ve şartsız olarak millete verildi.* Fakat o hakimiyet millet adına,

* Bu konuda Recai Gâlip Okandan şöyle diyor: *Umumi Amme Hukuku*, 1976 İst, s.351: "İkinci Büyük Millet Meclisi'nin de kurucu meclis niteliğinin bulunmadığını, 'Avrupa'da, Amerika'da ve sair memleketlerde bu gibi kanunlar suret-i katiyede, behemal o devletin, o memleketin meclis-i müessesanı tarafından tertip ve tesbit olunur. Mahiyeti itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi tam ve kâmil manasında bu vasfı haiz bir meclis-i müessesan değildir." diye açıklayan bir milletvekilinin görüşü, İkinci Büyük Millet Meclisi'nin devrimci üyeleri tarafından benimsenmemiştir."

millet için gerekçesiyle başkaları tarafından kullanıldı. ".. Anayasanın uygulanabilmesi, her şeyden önce, egemenliği halka mal eden anayasanın hükümleri dairesinde halkın bu egemenliği kullanabilmesine, yani halkın kendisini temsil edecek olan temsilcilerini serbestçe seçebilmesine bağlıdır... Fakat tatbikat ve realiteler nazara alındıkta, anayasanın uygulanabilmesinin ilk şartı olarak karşılaştığımız genel seçimlerin serbestisi ve dürüstlüğü, halkın temsilcilerini serbest seçebilmesi gibi bir duruma rastlanmamaktadır. Halk vekillerini arzuladığı şekilde seçmek serbestisini elde edememiştir. Genel seçimler, tek partinin ve hatta onun ileri gelenlerinin isteklerine göre ceryan etmiştir."[62]

Yapılan yeni anayasada (1961) hakimiyetin millete ait bulunduğu gene belirtildi; fakat tabii senatörlük gibi demokratik düzenle ve millet hakimiyetiyle bağdaşmayacak müesseseler parlamentoda yer aldı. Danıştay, Anayasa Mahkemesi ve benzeri kurumlara verilen yetkilerle de millet hakimiyeti hemen hemen bürokrasinin kontrolüne tabi kılındı. Daha sonraki anayasa (1982), öncekine oranla, millî hakimiyet esprisi içinde hazırlandı.

Anayasaları, kanunları uygulamak hak duygusu ve hürriyet terbiyesiyle mümkündür. Bilhassa parlamenterler için bu özellikler çok lüzumludur. Aldıkları emaneti esprisine uygun ve âdil bir şekilde ancak bu hasletlerle kullanabilirler. Bir de ister istemez devletin fiilî gücü bir noktada toplanmaktadır. O noktanın yetkilisi (veya yetkilileri) devletin gücünü harekete geçirerek millete ait hakimiyete el koyabilir.

Sonuç olarak denebilir ki, hakimiyetin millete ait olması anayasa ve kanun meselesinden ziyade, ona inanmakla mümkündür.

d) HAKİMİYETİ KULLANMANIN SINIRLANDIRILMASI

Eski Türk hakimiyet telâkkisi siyasî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu tutuyordu. Hükümdar da Tanrı'ya karşı sorumluluğuna, Tanrı'nın yardımı ile "Kut"unun devam edeceğine inandığından, onun iradesine uygun şekilde milleti yönetmek mecburiyetini hissediyordu. Töreye uyması da gerekiyordu. Töre yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumlulukları bulunduğundan, Türk hükümdarlarının insafsız, müstebit olmaları pek mümkün değildi.

Mete'nin "Kurultay"ı, Oğuzların "Kengeş"i ünlüdür.[63] İstişare etmenin lüzumunun milletin şuûrunda yer aldığı, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, "Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi ise, bozuk ve kötü çıkmaz" gibi sözlerden ve diğer atasözlerinden anlaşılmaktadır. Danışmadan veya varılan kararara riayet etmiyerek hakimiyet hakkını kullanan hükümdara zaman zaman müdahale edilmiştir. Meselâ Gök-Türk hakanı Ta-po(581)nun istişare etmeden yerine vasiyet ettiği Talo-pien'in hakanlığını, töreye uymadığı gerekçesiyle, Devlet Meclisi reddetmiştir. Bu tarihî örnek, Türk hakimiyet telâkkisinin, hükümdarın şahsının karizmatik özelliğine rağmen, danışmanın lüzumunu, törenin üstünlüğünü açıkça ortaya koymakta, gerektiğinde onun kararlarına karşı çıkıldığını göstermektedir. Bir başka çarpıcı örnek de "Müslüman olursan bize reislik edemezsin" muhalefetiyle karşılaşınca müslümanlığı kabul eden Küçük Yınal'ın tekrar şamanlığa dönmek zorunda kalmasıdır.[64]

İbni Batuta'nın *Seyahatnamesi*'nde Türkler'in yılda bir kere toplanarak hakanın töreye uygun hare-

ket edip etmediğini kontrol ettikleri, gerekirse hakanın düşürülebileceği belirtilmektedir.[65] Buradan da kurultayın yıllık toplanmasının kağanı kontrol için olduğu ileriye sürülmekte, hükümdarın sorumlu ve kanuna bağlı yüksek bir memur olduğu savunulmaktadır.[66] Gerçekten de bu hükmü Karahıtaylar'ın Devleti'nde görüyoruz.[67]

İslâm devletinde, devlet başkanının, yetkilerini Allah'ın rızasına uygun kullanması gerekir. Tasarrufları nasslara aykırı olmamalıdır. Nasslara aykırı tasarruflarda bulunur, nassların düzenlemediği sahalarda adaletten saparsa, dünyada ve ahirette müeyyidelerle karşılaşır.

İslâmiyette ulü'l-emre itaat gerekmektedir. Ama "hangi konuda ulü'l-emre itaat edilecektir?" sorusu üzerinde durulmuş, nasslara dayanarak, emirlerin şer-i şerife uygun olmaları noktasında kanaatler yoğunlaşmıştır. İslâm şeriatına aykırı emirler veren, adaletten ayrılan, İslâmiyetin kişilere bahşettiği haklara riayet etmeyen, zulme sapan hükümdarın emirlerine itaatin caiz olmadığı İslâm âlimleri arasında hemen hemen ittifakla kabul edilmiştir. Çünkü bu konuda âyet ve hadisler vardır. "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir."[68] Bir sonraki âyette de şöyle buyuruluyor: "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."[69] Konunun önemine binaen olsa gerek ki, aynı sûrede bir âyet de şöyledir: "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar fasıkların ta kendileridir."[70] Kâfirin, zalimin, fasıkın emrine, elinden geliyorsa, müslüman riayet etmemelidir. Bu hususta Hz. Peygamberimiz şöyle buyuruyor: "Allah'a isyan hususunda itaat caiz değildir." "İtaat (ancak) meşru (hususlarda) (caiz)dir."[71] Şu hadisten de konunun ciddiyetini daha iyi anlıyoruz: "Şehidlerin en hayırlısı Abdülmuttalib'in oğlu Hamza ile zalim

sultana karşı hakikatı söylediği için öldürülen kimsedir."[72] Bunlar ve aynı konulara değinen âyet ve hadisler zalim hükümdara karşı isyan etmeyi, İslâm amme hukukunun parçası haline getirmiştir. Hatta bu isyan hakkı ilk halîfelerden beri bazı âdil İslâm devlet başkanları tarafından da tebaaya hatırlatılmıştır. Meselâ halife seçilen Hz. Ebubekir'in şu sözleri bu bakımdan çok dikkat çekicidir. ".. Ben Allah'a ve peygambere itaat ettikçe siz de bana itaat ediniz. Ben Allah'a ve peygambere isyan edersem, sizin bana itaatiniz lâzım gelmez."[73] Hukukî bakımdan bu konuyu ilk defa Hz. Hüseyin'in torunu İmam Zeyd (H.122/739) *en-Necmü fi'l-fıkıh* adlı eserinde ele almıştır.[74] İsyanın doğuracağı vahim sonuçlar düşünülerek İslâm bilginleri arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Bir kısmına göre, zalim devlet başkanının zulmünden sadece, "Dil ile şikâyet edilir; karşısında hak söz söylenebilir." İsyan etmek doğru değildir. İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye göre, "zalim ve fasığın esasen imamlığı (devlet başkanlığı) batıldır. Dolayısıyla aleyhine isyan gereklidir". Ama İmam-ı Azam'da da başarılı olma şartı vardır, aksi takdirde isyan etmemek lâzım gelir.[75] Daha sonraları İbn-i Sina, Gazali gibi büyük düşünürler, "Huruc Ale's-sultan" tabiri altında isyan hakkını işlemişlerdir.* Bunlara göre diktatör ve adaletten sapan ulü'l-emri yerinden uzaklaştırmak için direnmek her müslüman için asli görevdir.[76]

Türk İslâm devletlerinde mevcut düzen ve geleneği değiştiren veya kamuoyunu yakından ilgilendiren bir konu hakkında sultan veya diğer yetkililer karar verirlerken icraatlarının İslâmî esaslarla çatışmaması için dinî hususlarda yetkili makama danışmak mecburiyetindeydiler. Devletçe kamuoyunu et-

* Batı'da XVI. yüzyılın sonlarına doğru John Locke, *Medenî Hükûmet* adlı eserinde bu hakka temas etmiştir.

kileyen yeni işlemlere karar verildiğinde, yapılacak olanın "şer-i şerife" uygunluğuna dair kesinlikle fetvaya ihtiyaç duyulurdu. Fetvalara ihtiyaç sadece "şer-i şerife" uygunluk açısından değildi; çevrenin veya herhangi bir cemaatin örf ve geleneklerine uygunluğunun tesbiti için de gerekliydi.[77]

Aslında İslâmda bilgili, yetenekli, dürüst her müslüman (kadınlar, hatta köleler de) fetva vermek hakkına sahiptiler. Ancak giderek bu iş uzmanlığa dönüşmüş, fetva verene müftü denmiştir. Selçuklularda ve Osmanlılarda hemen her büyücek yerleşme merkezinde müftüler bulunurdu. Fetvaları tam bağlayıcı değillerdi. Fetva veren de insandı; zaaflarla malüldü; yanılabilirdi. Bir başka yetkiliden alınan fetva ile karşılarına çıkılabilirdi.

Osmanlılarda Fatih dönemine kadar devlet merkezindeki müftüler, taşra müftülerinden biraz daha mümtazca idi iseler de, aralarında ciddi bir fark yoktu. İstanbul'un fethinden sonra Fatih o dönemin en yüksek bilim adamlarından Celâlzade Hızır Beğ'e Şeyhülislâmlık unvanını tevcih ederek, bütün müftülerden üstün kılmıştır. Şeyhülislâmlık aynı zamanda devlet işlerinde dinî esaslar cari ise, buna uyulup uyulmadığını kontrol ederdi.[78] Meselâ Yavuz Sultan Selim'in kiliseleri camiye çevirmek istemesi üzerine Zenbilli Ali Cemali Efendi, Kur'an'a ve Fatih Sultan Mehmed'in Patrikhane'ye verdiği ahitnameye göre, bunun şer'an caiz olmadığını bildirince, Yavuz Sultan Selim arzusundan vazgeçmiştir. Mısır seferi için de Zenbilli Ali Cemali Efendi'den fetva almak mecburiyetini duymuştur. Kanunî zamanında da İstanbul ve civarındaki kilise ve havraların durumları tekrar konu edilmiş, fatihlerin fethettikleri bölgelerde ne gibi hakları olduğu Ebussuud Efendi'den sorulmuştur. O da gerekli araştırmayı yaptıktan sonra, verilen hakların aynen devam etmesi gerekti-

ğini bildirmiş, Kanunî de buna uymak mecburiyetinde kalmıştır.[79] Ancak Ebussuud Efendi'nin fetvasından sonra Venedik'e savaş açılabilmiştir. Aslında bütün savaşlar, yeniçeriliğin kaldırılması, Nizam-ı Cedid'in kurulması gibi kamuoyunu ilgilendiren bütün hususlar fetvaya dayanırdı.

Şeyhülislâmlık müessesesi ile fetva vermek konusuna kısıtlama getirilmedi, ama şeyhülislâmın fetvası manen üstündü. Ulemanın başı sayıldığı düşünülürse, fetvasının, bir şahsın veya sıradan bir müftünün fetvasıyla mukayese edilmemesi normaldi.

Anayasalar döneminde iktidarın yetkileri ve bu yetkilerin sınırları anayasalarda belirtilmiştir. Zaten anayasanın anlamı budur. Son anayasalarda (1961 ve 1982) iktidarın tasarruflarının anayasaya uygunluklarını kontrol için anayasa mahkemeleri kurulmuştur.*

4) Teşkilâtlanma

a) TEŞKİLÂTLANMAYI ETKİLEYEN UNSURLAR

Bilgi alanımıza giren ilk Türklerin teşkilâtçılığı pek çok bilim adamının dikkatini çekmiş, diğer bütün başarılarında bu özelliklerinin payı olduğu ileri sürülmüştür.[80] Türkler, nüfusun büyük bir bölümü geçimini hayvancılıktan sağladığı için yağmuru, yeşil alanları, kışın ılık bölgeleri, yazın yaylaları kovalamak zorunda kaldıklarından, devamlı göç halinde bulunuyorlardı. Nüfusu kendilerinden çok fazla olan Çin'e karşı bağımsızlıklarını koruma gayretleri de

* Anayasaların her zaman tatbik edildiğini söylemek mümkün değildir. Cumhuriyet döneminin ilk anayasalarında devlet başkanının görevi sembolikti; sorumluluğu ve yetkileri yoktu. Ama uygulama böyle değildi; hakimiyeti ellerinde tutuyorlardı. Yetkileri anayasalardan değil, şahsiyetlerinden kaynaklanıyordu.

yerleşik hayatı tercihlerini önlüyordu. Göç halinde yaşayabilmek, bozkırda dağılıp yok olmamak için teşkilât çok önemli idi. Sık sık çatışmalar, müşterek hayatın dokuduğu oymaklar, gittikçe gelişen oymağa bağlılık şuûrunun da Türklerde teşkilâtçılığı millî bir özellik haline getirdiğinin üzerinde çok durulmuştur.[81]

Devlet teşkilâtı din, töre, coğrafî yapı, hayat tarzı ve benzerleriyle yakından ilgilidir. Elbette ki töreyi dinden ayırmak mümkün değildir; zira töre hayatın fiilen yaşanmasıyla, dinle iç içe oluşur. Yusuf Has Hacib, "Gerçek töreyi koyan, veren o(Tanrı) dır"[82] demekle de bu realiteye işaret etmektedir. "Devlet gider, töre kalır" sözü, törenin önemini gösteriyordu. Önce de belirtildiği üzere devlet ve töre birbirlerinin gerekli unsurları olduklarından genellikle beraber zikredilirlerdi: ".. Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler... Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?.. Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.. Devletini, töresini terk etmiş.. O (İlteriş) atalarının töresine göre bodunu teşkilâtlandırdı."

Uygurların son zamanlarında Türkler Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi değişik dinleri kabul ettiklerinden insicamsızlığa düşmüşlerdi. Fakat batıya kayanlar, İslâm'ı tanıyıp, müslüman olmaya başladılar. Gittikçe çoğunluğunun müslüman olması Türk milletine sağlam temellere oturan devlet kurmak imkânını verdi. Zira bir devletin sağlamlığında, o devleti oluşturan asıl unsurun din birliği çok önemlidir.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, tabii olarak, ferdî ve sosyal hayatlarını ona göre düzenlediler. Ancak İslâmiyetle çatışmayan töreleri yaşadı.

Bütün cepheleriyle hayatı kuşatan İslâmiyet, felsefî antropolojinin insanın "varlık şartı" saydığı devlete dair esaslar getirmiştir. Türklerin bu dönem-

de kurdukları devletler de, bozkırın izlerini taşımakla birlikte, artık tam bir bozkır devleti değildiler.

Günlük hayatın değişik yönleri için kaideler getiren Kur'an'da devlet şekline ve müesseselerine dair bir âyetin bulunmaması anlamlıdır. Bu konuda, bize, Hz. Peygamber'den de bir hadis intikal etmemiştir. Veda hutbesinde yakında öleceğini sarih bir şekilde belirtmelerine rağmen siyasî iktidarın şekli ve devamı konusunda herhangi bir şey söylememek, tedbir almamakla, sadece Kur'an ve sünnete uyulmasını emretmekle İslâm devletini zamanın ve şartların elastikiyetine bırakıyorlardı. Devletin şekli ve yapısına dair herhangi bir kural vazedilmemesini, İslâmiyetin, bütün insanlığa ve zamanlara hitap etmesinde aramak gerekir, zira müşahhas hiç bir şey zaman ve coğrafyanın farklılığı karşısında kendisini koruyamaz. Yalnız İslâmiyet devlete kuvvetin kanunda toplanması, adalet, danışma, liyakat, sosyal dayanışma gibi esaslar getirmiştir. Bu esasları temel kabul edip, zamanın ve coğrafyanın şartlarına göre devlet teşkilâtlandırılır.[83]

İslâmî esaslara sahip olan devlet, despotizme kapalı, hürriyetlere açık bulunmak zorundadır. Zira Kur'an'da şöyle buyuruluyor: "Hani Rabb'in Âdem oğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp, kendilerini kendilerine şahit tutmuş, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti." İslâm itikadında Cenab-ı Allah kadir-i mutlak'tır. "Ben sizin Rabbiniz'im" diye buyurur, yarattığı kuluna takdir hakkı bırakmazdı. Bu takdir hakkı İslâmiyette hürriyetin ilâhi olduğunu göstermektedir. Allah'ın kullarına lütfettiği bu hakkı devlet ortadan kaldıramaz; ancak ona riayet etmekle ve başkalarını da riayet ettirmekle yükümlüdür.[84]

İnsanda bulunan üstün veya aşağı ihtiraslar, onun yüceliği kadar aczini de teşkil ederler. İnsan

nefsiyle, biyolojik yapısıyla dünyaya bağlı, ruhuyla yüceliklere açıktır. Zira Kur'an'da "Âdemi yarattım, sonra ona ruhumdan üfledim"[85] buyuruluyor. İnsanın Rabb'ine ve başkalarına karşı görevleri vardır. Bu görevlerin ifası mükâfatı, ihmali cezayı gerektirir. Mükâfat ve ceza da ancak insanın hür iradesiyle işlediği fiillere verilir. Bu da İslâm devletinin tebaasına hürriyet vermesiyle gerçekleşir.*

Kur'an ve sünnetler** müslümanlar için bağlayıcı olduklarından İslâm devletlerinde yöneticiler, bu aslî kaynakları görmezlikten gelemezler. Bunların bahşettiği hakları, yönetenler, tebaaya sağlamak mecburiyetinde olduklarından, İslâm sistemi, yönetileni yönetenden kurtarmaktadır. Kanaatimizce, İslâmın devlete getirdiği en büyük farklılık buradadır.

Türklerin tek tek veya küçük gruplar halinde müslüman olmaları çok eskilere dayanmaktadır. Fakat İslâmî özelliklere haiz kurdukları ilk devlet Karahanlılar'dır. Orta-Asya Türk devlet geleneğini, çeşitli müesseselerini, ünvanlarını yaşatan bu devlet, yöneticilerinin ve tebaasının çoğunluğu müslüman olduğundan, müslüman Türk devletlerine doğru gelişmenin temel taşını teşkil etmiştir. Karahanlıların kamu hukukuna ait birtakım ilkelerinde, saray teşkilâtında, ordusunda, idaresinde, vergilerinde ve memuriyet adlarında, adlî mekanizmasında, bazı hukuki sembollerinde İslâmiyetin ve müslüman devletlerin etkisi görünmekle beraber, Gök-Türk ve Uygur siyasî ve idarî ananeleri de devam etmiştir.[86] Meselâ eski Türklerde hükümdarın yetki ve haklarının ilâhi kaynaklı olduğu, yani hakimiyet hakkının Tanrı tarafından verildiği şeklindeki telâkki Karahanlı-

* İnsanın hürlüğü hiçbir zaman mutlak değildir, iradesi sınırlıdır. "İnsanın her temenni ettiği olur mu" (en-Necm;(53/14), âyeti buna işarettir.

** Şer-i münzel (bağlayıcı) olanlar.

larda da bütün canlılığını korumuştur. Orhun Abideleri'nde ve Uygur metinlerinde hükümdarda bulunması lâzım gelen alplık, cesaret, bilgelik, erdemlilik gibi özellikler Karahanlılarda da aranmıştır. Hakanlarının görevleri de, Orhun Abideleri'nde belirtildiği üzere halkı doyurmak, çıplağı giydirmek, azı çoğaltmak, dirlik ve düzeni sağlamak gibi hususları da ihtiva etmektedir. Bunlar aynı zamanda tebaanın yöneticilerden beklediği haklardır. Orta-Asya'da kullanılan kelimelerin pek çoğu *Kutadgu Bilig*'de de aynen kullanılmıştır; fakat bu kelimelerin İslâmî mana kazandıklarını müşahade etmekteyiz. Nitekim eski Türk devlet geleneğinin can damarı olan "kut" kelimesinin aynen kullanıldığı, ama bunun Allah'ın nasibi, takdiri anlamına geldiği sezilmektedir.[87]

b) DEVLET BAŞKANLIĞI

Türkler'de devlet başkanlığı devlet teşkilâtının adeta mihrakı idi. Hakansız* devlet düşünülemezdi; hakan devletin varlık cevheri idi. Şaman dualarında yurdun hakansız kalması kıyamet alâmeti sayılırdı.[88] Tonyukuk Abidesi'nde şöyle söylüyor: "Ben hakîm Tonyukuk. Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tabi idi. O vakit Tanrı şöyle demişti: Sana bir hakan vermiştim; fakat sen onu bırakıp hüküm altına girdin. Bu sebeble Tanrı onları ölümle cezalandırdı. Türk milleti perişan olmuş ve birleşik Türk yurdunda bir halk kalmamıştı."[89] Hakansız devlet olamıyacağını, düşünen sadece Tonyukuk gibi devlet adamları değildi; elli yıl Çin İmparatorlarına hizmet eden Türk halkı (kara bodun) da şöyle sızlanıyordu: "Ben devleti olan (illi) bir millet

* Claude Farrére, "Hakan"ı, "Eğilmez İmparator" diye tercüme ediyor. *Türkler'in Manevi Gücü*, s. 190

idim; şimdi devletim nerede ve kim için kazanayım? Ben kağanı olan bir millet idim; şimdi kağanım hani?"

Abidelere göre dünya dört kat idi; gök, hakan, insanlar ve yer. Yeri, göğü yaratan tek Tanrı'ya inanılırdı. Her ne kadar göğe Tanrı (Tengri) diyorlarsa da, gök kendi kendine Tanrı değildi. Belki de Tanrı'yı gök yönünde hayal ettikleri için şöyle denmişti. Önce gök, sonra yer, daha sonra da insanoğlu yaratılmıştı. Türk kağanı, insanları idare etmek için sonradan Tanrı tarafından insanoğlunun üzerine tahta oturtuldu. Yani yukardan aşağıya sıralama şöyle idi; en yukarda gök, onun altında kağan, kağanın altında insanoğlu ve insanoğlunun altında da yer bulunurdu.

Milletlerin telâkkileri en saf şekilde destanlarında ifade edilmiştir. Destana göre, Türkler'in cihan fatihi, bütün müesseselerinin kurucusu sayılan Oğuz Han semavî bir menşeden gelmiş, insanüstü özelliklerle doğmuş ve kendisi gibi gökten ışık içinde inen bir kızla evlenmiştir. Bunun için taht Oğuz Han soyuna Açına oğullarına aittir.* Bu, Tanrı'nın takdiridir. Bu soydan gelmedikleri için çok kıymetli beyler, önce de belirtildiği üzere cihan imparatorluğu kuran Timur bile han ünvanını alamamıştır.[91]

Hükümdar Gök'ün yerdeki temsilcisi idi; Tanrı'ya benzetilmekle beraber hiçbir zaman Tanrı de-

* F. Hirth, Mete'nin gerçek adının Bagatur olduğunu ileriye sürmektedir. Mete'nin Oğuz Han'la da aynı şahıs olduğu iddia edilmektedir. Mete, Oğuz Han'la aynı şahıs ise "Bagatur"un ünvan olduğu anlaşılmaktadır. Ünvan ise, tahtın niçin onun soyuna ait olduğunu tahmin edebiliyoruz. Demek ki Türkler varlıklarını onun bahadırlığına borçlu olduklarına inanıyorlardı. Bagatur hakkında B.Y. Vladimircov *Cengiz Han* kitabında şöyle diyor (Ter. Hasan Ali Ediz, İstanbul 1950, s.9): "Moğolca kahraman, cengâver, yiğit, manasına gelen Bagatur kelimesi, bir ünvan ve kabile teşkilâtı içinde askerî bir asalet zümresinin adı olarak kullanıldığı gibi, şahıs ismi olarak da kullanılır." Geniş bilgi için M. Fuad Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Bahadır" maddesine bakınız.

ğildi. Gök-Tanrı, görevini başarabilmesi için hükümdara ferdi yetenek ve üstünlükler bahşetmişti. Batı dillerinde, Yunanca'dan gelen "Karizma"* ile ifade edilen bu Tanrı lûtfu hükümdar ailesine de geçer ve sülâleye dair meşruiyet inancı kökleşirdi. Hükümdarın karizmaya dayanan gücünü yitirmesinden ailenin diğer üyeleri etkilenmez; aynı aileden yeni hükümdar oymak reisleri tarafından seçilir[92] veya Tanrı'nın verdiği güçle tahta otururdu.

Oğuz Han'ın soyundan bir insanın başarılı hakan olabilmesi için, Tanrı'nın verdiği başlıca şu üç özelliği kendisinde toplamalıydı: 1) Tanrı kendisine "yarlık" vermeliydi. 2) Tanrı onu talih "kut" ile donatmalıydı. 3) Onun kısmetli (ülügli) olması gerekirdi.[93]

Destanlar dönemindeki bu inanışa vesikalarda da rastlıyoruz. Mete Çin İmparatoru'na yazdığı mektubuna (M.Ö 176) şöyle başlıyordu. ".. Gök tarafından tahta çıkarılmış Hunlar'ın büyük hakanı..." Mete'nin oğlu ise, "Gök ile yer tarafından yaratılmış Hunlar'ın büyük hakanı" ünvanını kullanırdı. Hunlar'daki bu inanış ve gelenek Gök-Türkler'de ve onlardan sonraki dönemlerde de görülmektedir. Ancak Gök-Türkler'de Güneş ile Ay'ın herhangi bir rolüne rastlanmamakla beraber Uygurlar'da "Kün Ay Tengri'de kut bolmuş Kağan" ünvanını müşahede ediyoruz.[94]

Hunlar hükümdarlarına "sonsuz genişlik ve vasî" anlamında Tanhu (Tanju) veya Şan-yu derlerdi.[95] Bu ünvanların "Gökten kudret alan" anlamına geldiği de ileriye sürülmektedir.[96] Beşinci yüzyılın ortalarından sonra bu ünvan yerini Han, Kağan (Ka'an), Yabgu, İl-Teber ve benzerlerine bırakmıştır. Bunların arasında Türk tarihinde en yaygın olanı Han ve-

* Karizma (charisme), Yunanca serbestçe bağışlama demektir. Terim ilk önce Petrus tarafından *İncil*'de kullanılmıştır. Olağanüstü yeteneği ifade etmektedir.

ya Kağan'dır. Türkler yabancı devlet başkanlarına da Kağan derlerdi. Meselâ "Çinliler Kağanı" sözü Orhun Abideleri'nde geçmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nde Hakan kelimesinin X. yüzyıldan itibaren Arap tarihçileri tarafından "Hanlar Hanı" manasında kullanıldığı belirtilmektedir. Han'ın Türkçe "Uluğ Beğ" manasına geldiği iddia edilmektedir.[97] Bu iddiaya göre hakanlar ve hanlar Türkistan'ın en kudretli beyleridir. P. Pelliot, Çin kaynaklarına dayanarak bu kelimenin III. yüzyıldan beri kullanıldığını ve Çince asîl aile manasına geldiğini ileriye sürmektedir.*

Türkler cihangir (süper güç) olan devletlerinin hükümdarlarına Han (Kan) derlerdi. Kağan (Ka'an) ünvanı ise daha çok küçük hükümdarlar için kullanılırdı. Meselâ Oğuz Han, Cengiz Han gibi cihana hükmetmişlere "Han", diğerlerine de "Kağan" derlerdi.[98] Kağanın kardeşi ve oğlu "Yabgu" ünvanına sahip oldukları gibi, devlet imparatorluk hüviyetini kaybedince hükümdara "Kağan" yerine "Yabgu" da denirdi. Oğuz ve Karluk hükümdarlarına Kağan değil de Yabgu denmesinin sebebi budur.[99]

İslâm ülkelerinde devlet başkanları Halife, Sultan, Emîr, Reis, İmam gibi değişik ünvanlarla anılmışlardır. Fakat tarihte uzun süren Abbasîlerin devlet başkanlarına halife denmiş, dinî mahiyete bürünen bu ünvan diğerlerine göre yaygınlaşmıştır. Âyet ve hadisler tetkik edilirse, devlet başkanına ille de halife denmeyeceği tesbit edilir. Kur'an, devlet başkanlarını "Halife"[100], "İmam"[101], "Melik"[102], "Hüküm-

* Ahmed Caferoğlu, "Kağan" kelimesinin Türkçe bir kökten gelmediği, ayrı bir lisan kabul ettiği Moğolca olduğu kanaatındadır. O.M. Baboğlu ise şu görüşü ileriye sürmektedir: "Kağan Türkçe'dir ve 'Kak' kökünden gelmektedir. 'Kak' kökünden kakmak, Türkçe'de itmek, sürmek, sevk ve idare etmek, yerleştirmek manasına gelir." *(Türk Hukukunda Devlet Fikri,* İst. 1936, s. 69

dar"[103] ünvanlarıyla anmıştır. Devlet başkanlarının herhangi birisiyle tanımlanmasında yönetim düzenlerinden herhangi birisi kast edilmemiştir. Zira Hz. Davud, Kur'an'da hem "Halife" hem de "Hükümdar" diye anılmıştır. "Ey Davud, muhakkak ki biz seni bir halife yapmışızdır"[104] âyetinde "Halife" kullanılırken, "Davud, Calut'u öldürdü ve Allah ona (Davud'a) hükümdarlık verdi"[105] denmektedir. Nisâ Sûresinde "Emir sahipleri"[106] olarak nitelendirildikleri gibi, Hz. Peygamber de "Cihadın en üstünü zalim bir sultana karşı hak sözü söylemektir."[107] diye buyururken "Sultan" ünvanını kullanmaktadırlar. Hz. Ebubekir'e Halife, Hz. Ömer'e Emîrü'l-müminîn denmiştir. Kur'an'da zikredilenlerin dışında bir ünvan kullanılmaz olsaydı, Cenab-ı Peygamber, "Sultan" kelimesiyle devlet başkanını ifadelendirmezlerdi. Demek ki İslâmiyette devlet başkanına mutlaka şu ünvan verilecek diye bir kayıt yoktur.

İlk müslüman Türk devleti Karahanlılarda devletin başında bulunan büyük hakana "Arslan Han", onun hakimiyetinde bulunan, ülkenin batısını yönetene de "Buğra Han" denirdi. Gaznelilerde ise hükümdar Mahmud'un halifeden aldığı çeşitli ünvanlar arasında "Sultan"ın da bulunması, Türk devlet başkanlarının bir ünvan daha kullanmalarına vesile olmuştur.[107] Büyük Selçukluların en göz kamaştırıcı dönemlerinde (Melikşah - Sencer zamanları) merkezde bulunan büyük hakana Es-Sultanü'l-Azam denmekte idi. İlk sultanları Gazi, Hüdavendigâr olarak anılan Osmanlılarda Fatih'le beraber "Padişah" ünvanı da Türk devlet başkanları tarafından kullanılmaya başladı.

İslâm-Türk devlet başkanları ne firavunlar gibi ilâh, ne de İslâm öncesi Türk hakanlarının telâkki edildikleri şekilde "Tanrı'ya benzer" değillerdi. Zaten İslâmiyetin böyle kabullere cevaz vermesi müm-

kün değildir. III. Selim, zamanın Sadaret Kaymakamı'na hitaben kaleme aldığı Hatt-ı Humâyun'da gerek kendisinin, gerekse kendisinden önceki padişahların kimseden farklı olmadıklarını ifade etmiştir. Sadrazama gönderdiği Hatt-ı Humâyun'unda da "Benim vezirim, ben Allah'ın bir abd-i âciz kuluyum" diyecek kadar tevazu göstermiştir. Ama yedi evliya kuvveti taşıdıkları halk arasında yaygındı. "Mağrur olma padişahım, senden büyük Allah var" ihtarında eski Türk devlet geleneğine karşı dikkat sezilmektedir. Son Osmanlı hükümdarları, Abbasî hükümdarları gibi bazen, "Yeryüzünde Allah'ın gölgesi", "Zıllullah fi'l-âlem", "Allah'ın halifesi" veya "Allah tarafından teyid edilmiş" sıfatlarını kullandılar. Fakat bu sıfatları çökmekte olan İslâm devletini kurtarmak, müslümanların birliğini sağlamak gayesiyle kullanıyorlardı. Zira onlar ilâhi nizamı ve adaletin tevziini temsil ediyorlardı.[108] Bu tabirler hiç bir zaman onları kutsallaştırmak gayesine matuf değillerdi.[109]

Devlet Başkanının Tahta Çıkışı

Normal olarak hükümdarın ölümünden sonra yerine büyük oğlu geçerdi; bu genel kuralın istisnası da sık sık gerçekleşirdi. Bir başka oğlu, kardeşi, amcası, amcasının oğlu, yeğeni geçtiği gibi, Uygurların ilk zamanlarında bir prensesin hükümdarlık tahtına oturduğu da bilinmektedir.[110] Yalnız tahta geçenin meşru bir anadan, yani hatundan doğması gerekirdi.

Tahtın varisi hükümdarın oğlu olmakla beraber, hakanın kurultayda seçilmesi köklü bir devlet geleneği idi. Mete'yi budunun büyüklerinin oluşturduğu bir kamutayın seçtiği Çin salnamelerine dayanarak ileriye sürülmektedir.[111] Mete'den sonraki hakanların da seçildikleri gene aynı kaynaklara dayanı-

larak belirtilmektedir. Seçilmek yalnız hükümdar ailesi üyeleri için sözkonusu idi.[112]

Bu kurultaylara değişik Türk devletlerinde, farklı kimseler katılırlardı. Meselâ Hunlarda kurultay boy beylerinden oluşurdu. Gök-Türklerde ise İşbara Han'ın seçimi dolayısıyla devletin ortasındaki (yeni başkentteki) vezirler(Ksiong)den ve gene aynı yerdeki generallerden de söz edilmektedir.[113] *Oğuz Destanı*'nın bir parçası olan *Türkmenlerin Şeceresi*'nde "Korkut başta olmak üzere bütün Oğuz ili yığıldı. İnal Yavı'yı han olarak tahta çıkardılar" denmektedir.[114] *Türkmen Şeceresi*'nde Oğuz Han'ın toy ve kurultayına katılanlar şöyle sıralanmaktadır: Oğuz Han'ın oğul ve torunları, kuma çocukları, Oğuz Han'ın soyundan olmayıp da deftere yazılmış bulunan Kalaç, Kıpçak, Kanglı, Karlık gibi boylar, ilin ihtiyarları ile beyler ve yiğitler katıldılar.[115]

Cengiz Han Devleti ise daha çok soylulara dayandığından hanedandan olmayan bir kişi seçim kurultayına iştirak edemezdi.*

Kurultayda seçilmek yetmiyordu; budunun genelinin de seçimi benimsemesi gerekirdi; kağanlığa seçilene tabi olmakla, tasdik etmiş olurdu. Tasdik

* B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, s. 69'da şu bilgileri vermektedir: "1246 daki Göyük Han'ın seçiminde, seçim kurultayı otağı içine, iki bin kişi sığmıştı. Elçiler de otağ içine alınırdı. Halk ise sonucu dışarda beklerdi... Göyük Han'ın han seçilmesi, daha önceden karar altına alınmıştı. Seçim gizliydi. Ancak sonuç önceden belliydi. Cengiz Han devletinde seçim kurultayları, Cengiz Han'ın doğduğu yerler olan, Köge Na'ur (Gök yol) ile daha Batıdaki Onan ve Kerülen (ırmaklar) dolaylarında yapılırdı. Bu gelenek Mengü Han'a kadar devam etti. İlhanlı Moğolistan' dan çok uzakta idi. Bunun için İlhanlı devletinde seçim kurultayları, ölüm döşeğinde yatan hakanın hemen yanıbaşında veya çoğunlukla Tebriz'de toplanırdı. Hakanları zorlu olanların seçim kurultayı ise, hemen en son zaferi elde ettiği yerde yapılırdı. Yani hakanlık her ne yolla alınırsa alınsın, kesinlikle bir seçim kurultayı yapılır ve hükümdarlık meşru gösterilirdi."

etmediğine karşı ayaklanır yahut onu bırakır, bir başka hakana tabi olurdu. Meselâ Hı'o-lı Tanju'nun ölümünden sonra budunun büyüklerinden teşekkül eden bir kamutay To-şi'yi Tanju seçti(M.Ö. 50). Fakat ulus To-şi'yi sevmiyordu; çünkü o kurultayı aldatmıştı. Bunun üzerine To-şi hükümdarlıktan düştü.[116] Bir başka örnek de Ta-po Han'ın ölümünden sonra, tanınmış bir asker olan Şe-tu'nun ulusun büyüklerine söylediği sözlerdi: "Eğer An-lo'yu seçerseniz, ben kardeşlerimle onu kabul ederim; budun onu seviyor. Yok Ta-lo-pien'i seçerseniz kılıç yanımda, mızrak avucumda bekliyorum." Şe-tu'ya budunun büyükleri hak verdiler ve kağanlığa An-lo'yu seçtiler.[117]

Oturmak* fiili ile anlatılan tahta çıkışlar töreye göre olurdu. Töre gereği, tahta çıkması mutlak olan bir veliaht bile, tahta çıkma töreninden önce, kağanlığı reddeder, büyük amcaları varken kendisi tahta çıkmıyacağını söylerdi. Üç kere reddetmesi usûldendi. Daha sonra amcaları, "Biz ağacın yapraklarıyız, sen ise babanla beraber kütükten geliyorsun, dal ve yapraklar kağan olamaz" diyerek onu ikna ederlerdi.

Tahta geçecek olanı kendisine tabi beyler bir keçe üzerine oturturlar, güneşin seyri yönünde dokuz kere döndürürlerdi. Merasimde otağ kainatın, hakan güneşin sembolü idi.[118] Bu usûl eski Türk dininin icabıydı. Şamanların da göğe çıkma âdetleri vardı. Göğe çıkışlarında şaman beyaz bir keçe üzerine oturtulur ve dokuz çırağı tarafından havaya kaldırılırdı. Dokuz kere döndürülürse, halkın inancına göre şaman göğün dokuz katına çıkmış, inmiş sayılırdı. Bu konuda Hıtaylar hakkında şu bilgiler verilmektedir. "... Hakan ölünce yedi sayılı kabilelerin ululari vezir ordusunda toplanıp yas içinde hepsi beyaz kaf-

* "Özümü o Tanrı Kağan olarak oturttu." gibi

tanlar giyerler, dua ve senadan sonra saray ortasına bir siyah keçe döşenir; yeni hakanı getirirler, oturur. Cingiz ayini üzere onu hakan dikerler ve ona biat ederler ve derler ki: 'Yukarı güneşe bak ve zevalsiz Tanrı'ya itiraf eyle, sen onun bir gölgesisin, kendi tedbirini onun muradına uydur, ta ki cennette senin nasibin bundan ziyade ola. Aykırı davranırsan dünyada da başkaları gibi cezanı bulursun. Bu siyah keçeden başka sana keçe kalmaz." Sonra herkes kırmızılar giyer, başlarına birer sorguç sokar ve şehrin kadısı ona, sonra da karısına taç giydirir. Hakan kadar karısını da ululalar ve sayarlar. Sonra beyler hakan huzuruna gelip üç kez diz çökerler ve biat edip ayağını öperler ve her biri büyük peşkeşler ve armağanlar getirir."[119]

Türk hakanları da, şamanlar gibi, tahta gökte oturmuş, kağanlık kutunu ve buyruğunu gökten almış kimselerdi. Bu merasim, onların dinî görevlerini tamamlamak içindi.[120] Böyle dinî merasimler, birbirinden biraz farklı olmakla beraber, bütün Türk boylarında icra edilirdi.*

Bazen hükümdarın oğulları arasında bir görev taksimi yapılırdı; büyük oğul tahta oturur, küçük oğul ise ordunun başına geçerdi. Meselâ Bilge Kağan kağanlık tahtına oturmuş, kardeşi Gül-Tekin de Gök-Türk ordularının başına geçmişti. Büyük oğuldan amaç "Baş-Hatun"dan olan büyük oğuldu.[121] Baş-Hatun'un da, önce belirtildiği üzere, soylu bir aileden gelmesi gerekirdi. Şu tarihî örnek bunu iyice günışığına çıkarmaktadır: Gök-Türk devletinin ha-

* Bu dinî seromoniler hakkında M.F.Köprülü şu bilgileri vermektedir *(İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 99): "... sonra Hanı bir ata bindirirler ve bir ipek kumaşla boğazını kuvvetle sıkarlar. Adeta boğulacak raddeye gelen hükümdar biraz ayılır ayılmaz, kaç sene hükümet süreceğini sorarlar ve onun o dalgınlık esnasında söylediği sözlerle tefe'ül ederler".

kanı Mo-Han Kağan(553-572)'ın Baş-Hatun'dan hükümdarlığa ehil oğlu yoktu. Diğer hatunların birinden olan Talobien daha gençliğinde cesareti ve teşkilâtcılığı ile ün yapmıştı. Annesi yeteri kadar soylu olmadığından tahta oturması sözkonusu değildi. Mo--Han Kağan hastalanınca etrafındakilere şöyle dedi: "Baba ile oğul arasındaki bağ hiç bir şeye benzemez. Fakat ne yapalım ki oğlum yerine kardeşimin tahta çıkması lâzımdır."[122] Bunun üzerine Mo-Han Kağan'ın yerine kardeşi Tabo Gök-Türk tahtına oturdu. Uygurlarda ise bu kuralın biraz yumuşadığını görüyoruz. Hatta onlarda "Tutunç Oğul", yani tutulmuş oğul, bugünkü dilimizdeki evlâtlıklar, baba adlarını taşırlar ve bunlar arasında tahta çıkan da olmuştur.[123]

Ancak veliaht devleti yönetecek durumda değilse, hükümdarın yerine kardeşi geçerdi. Gök-Türkler'de bunun örnekleri vardır. Hükümdar devlet ağacının kökü kabul edilirdi; hükümdarın kardeşleri ise ağacın dal ve yapraklarından sayılırlardı. Bu benzetme, önce de belirtildiği gibi, eski Türklerde gelenekleşmişti. Meselâ İşbara Kağan ölürken, oğlunun küçüklüğü sebebiyle taht için kardeşini vasiyet etmişti. Kardeşi, İşbara Kağan'ın oğlu, yani ağacın gövdesi dururken kendisinin, dal ve yaprakların hükümdar olmasının yersizliğini ileri sürdü. Yeğeni de, "Evet doğrudur; ama siz de benim amcamsınız, ailenin büyüğüsünüz" diyerek onu ikna edince tahta geçti.[124]

Eski Türk devletlerinde veraset yasasının kesin olmaması yüzünden hükümdarın ölümünden sonra çoğunlukla taht kavgaları başlardı. Hakimiyet hakkına ancak Tanrı'nın gönderdiği soy sahipti; ama ailenin bütün mensupları aynı kanı taşıdıklarından, hepsinin de hükümdar olmak bakımından eşit hakları vardı. Böylece han olmak, hanedan üyelerinin talihine (kutuna) kalmıştı. Varisler arasındaki mücade-

le içlerinden biri başarıya (kuta) ulaşıncaya kadar devam ederdi. Hiç birisi kut'a nail olup, tahtı ele geçiremezse, devlet parçalanırdı.

Moğollar'da Cengiz Han'ın -onun da Oğuz Han'ın soyundan geldiğine inanıldığından dolayısıyla Oğuz Han'ın- soyundan gelen aile üyelerinin arasından büyük hakan seçilirdi.[125] Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Moğollar*da da kimin tahta geçeceğine dair kesin bir kural yoktu; hanedan üyelerinin talihine, bir başka söyleyişle becerikliliğine kalmıştı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nden öğrendiğimize göre cihangir bir hakan olan Cengiz Han bile uzun süre kendisine vekil tayin edemedi.[126] Veliahtlık konusunda dört oğlu da, kendilerinin daha yetenekli bulunduğunu ileriye sürerek, Cengiz Han'ın huzurunda kavgaya giriştiler. Çünkü kan ve durum itibariyle eşit hanımlardan doğan çocukları aynı derecede tahtta söz sahibi idiler.[127] Cengiz Han'ın hatırasına son derece saygılı olduklarından, onun isteğini yerine getirmek için kurultay Ögedey'i Büyük Han seçti. Ama kurultay Ögedey'in vasiyetine uymadı. Veliaht gösterdiği Siremönü'yü değil de, Göyük'ü Büyük Han seçti. Daha sonra da buna benzer örneklere sık rastlanmıştır.

* Moğolların Türk olup olmadıkları tarihçiler arasında münakaşalıdır. Bir kısım tarihçiler Hunlardan sonra Türklerin Gök-Türk ve Moğollar diye ikiye ayrıldıkları görüşündedirler. Tarih sahnesinde ilk görünen Moğollar'ın müslümanları katletmeleri, İslâm dünyasında nefret doğurduğundan Türklerle ilişkileri bulunamıyacakları kanaatine sebeb olmuştur. Ama sonradan İslâmiyete önemli hizmetler yapmışlardır. Hizmet edenlerin Türk sayıldığı, atalarının ise Türk sayılmadığı dikkati çekmektedir. Zeki Velidi Togan bu hususta şunları yazmaktadır (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst. 1970, s.70). "Moğol" ismi Oğuznamede Oğuz Han tarafından mağlup edilen üç amcasına "Mung-ol" ya "gam gussal (Gung) olunuz." diye verilen Türkçe kelime olarak zikredilmiştir. Bu bir kavmin değil, Börçegin sülâlesinin doğuda kalan bir kısmının adı idi, sonra bu isim Cengiz tarafından kendilerine tabi Türk ve "Şiri" kabilelerine verildi ve Şirilerin milli ismini aldı.

Devlete idare şekli getirmeyen İslâmiyet, devlet başkanlığına geliş yolunu da belirtmemiştir. İslâmiyetten önceki devirlere dair bizlere bilgi veren Kur'an, aynı zamanda kral olan Hz. Davud, Hz. Süleyman'dan, iyi ve kötü krallardan örnekler vermektedir. Hz. İsmail ise Allah yolunda cihad etmek gayesiyle bir kralın nasib edilmesi için şöyle dua eder: "Bize de bir hükümdar gönder (tayin et) ve Allah yolunda savaşalım."[128]

Kur'an'da cumhuriyet veya bir başka devlet şeklini icbar eden bir buyruk yoktur. Hz. Peygamber ölünce, Kur'an'ı iyi bilen müslümanlar kral da seçmediler. Demek ki Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. İsmail misallerini örnek kabul ettiler, bunlara uymanın mecburî olmadığını düşünerek daha değişik bir surette hareket etmekte beis görmediler. Yani onların kanaatlerine göre Kur'an krallık veya padişahlık rejimine cevaz veriyor, fakat mecbur etmiyor.

İslâmiyette devlet başkanlığına gelişin belli bir şekli olmadığını, ilk dört halifenin (Hulefâ-i Râşidîn) gelişine bakarak da anlayabiliriz.

Hz. Peygamber'in hastalığı ağırlaştığında yerine Hz. Ebubekir'in namaz kıldırması işaret sayılabilirdi; ama bunu müslümanlar işaret saymadılar. Vefatından sonra, devlet hayatında ona kimin halef olacağı mesele haline geldi. Veraset, iki halifelik, (Biri Medineliler'den, diğeri Mekkeliler'den) seçim görüşleri ileriye sürüldü. Tartışma alevlendiği bir sırada Hz. Ömer, "Ya Ebubekir, sen insanların en hayırlısısın. Çünkü sen mağaradaki iki'den birisin. Peygamber namaz kıldırmak için sana emir verdi. Bu işe sen lâyıksın." diyerek Hz. Ebubekir'e biat etti. Hz. Ömer'den sonra, orada bulunanların biatıyla Hz. Ebubekir halife seçildi. Hz. Ebubekir sünnet gereği, diğer müslümanların da biatını istedi, onlar da biat ettiler.

Peygamber Efendimiz'in vefatından sonraki kargaşa ashabın ileri gelenlerini ürkütmüştü. Böyle bir durumun bir daha yaşanmaması için Hz. Ebubekir sağlığında tedbir almak istiyordu. Kendinden sonra hilâfet makamına Hz. Ömer'i muvafık buluyordu. Düşüncesi hakkında Abdurrahman bin Avf, Sa'd bin Zeyd, Ensar reisi Esved bin Huzeyr, Kureyş ve Ensar'ın bazı ileri gelenleriyle istişare etti. Bazıları Hz. Ömer'in "Hadîdü'l-mizac" (öfkeli, çabuk kızan) olduğunu söylemekle beraber, hepsi de onun meziyetlerini tasdik ve hilâfetini tensip ettiler. Yalnız Talha itiraz etti. Hz. Ali ise "Ömer'den başkasını istemeyiz." diyerek ağırlığını koydu. Bunun üzerine Hz. Ebubekir tarih kitaplarında rastladığımız şu vasiyetnameyi yazdı: "Bismillâhirrahmanirrahim. Ben Ömer bin Hattab'ı hilâfete seçtim. Onu dinleyin. Ona itaat eyleyin. Hayrı araştırmada kusur etmedim. Eğer hayır ve adalet eylerse beni tasdik etmiş olur. Ve eğer cebrederse ve mesleğini değiştirirse, ben gaybı bilmem, mazurum. Ben ancak hayrı murad ettim. Herkes amellerinin cezasını bulur ve zulmedenler yakinen hale giriftar olacağını bilirler. Esselâmu aleyküm ve rahmetullah."[129]

Hz. Ömer, Aşere-i Mübeşşere'den Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Sa'd bin Ebi Vakkas ve Abdurrahman bin Avf hazretlerinden oluşan bir meclis teşekkül ettirerek kendisinden sonraki halifeyi seçmelerini vasiyet etti.[130] Onlar da aralarından Hz. Osman'ı seçtiler. Hz. Ömer ve Hz. Osman da Hz. Ebubekir gibi sünnet gereği, diğer müslümanların biatlarını aldılar. Hz. Ali ve Muaviye döneminde müslümanların bir kısmı Hz. Ali'nin, bir kısmı da Muaviye'nin halifeliğini benimsediler.

Dört büyük halifenin, hilafete gelişleri birbirinden farklıdır. İslâmiyet seçim gibi, belli bir sistem vaz etseydi, bu büyük halifeler ve ashab-ı kiram mut-

laka uyarlardı. Ayrıca, "... ve Süleyman, Davud'a mirasçı oldu."[131] âyetini de gözden kaçırmamak lâzımdır. İslâm devletlerinde ırsiyet usûlüne, bu âyetten ve Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i tayin edişinden varıldı. Bunun için Türkler müslüman olduktan sonra da, devlet geleneklerindeki ırsiyet usûlüne sadık kaldılar.

Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, ilk müslüman Türk devletlerinde İslâm kültürü ünvanlarda ve sembollerde kendisini göstermiştir. Karahanlılarda Kağan yerine Arslan Han, Yabgu yerine Buğra Han, Gaznelilerde ise Sultan ünvanı kullanılmıştır. Büyük Selçuklularda da hükümdar Tuğrul Bey, Sultan ünvanını aldı. Yabgu ünvanı da terk edilerek, Melik ünvanı benimsendi. Ünvanlardaki bu değişikliklere rağmen aşiret içinde yetişip hükümdarlığa yükselen Tuğrul Bey ve Alp Arslan, Oğuz geleneklerini, kurultay ve diğer merasimleri terk etmediler. Tuğrul Bey, hükümdarlığa ailenin ve aşiret beylerinin kararıyla gelmiştir; zira bu Oğuz töresinin gereği idi. Kuruluşu tamamlandıktan sonra bile Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdarlık için, Orta - Asya'da olduğu gibi, kesin bir yasa ve usûl konamadı. Hükümdar tarafından veliaht gösterilen de her zaman sultan olamazdı. Meselâ Tuğrul Bey'in çocuğu yoktu. Ağabeyinin oğullarından Süleyman'ı vasiyetiyle hükümdar yapmak istemişse de kumandanlar ve askerlerin arzuları üzerine ağabeyinin diğer oğlu Horasan hükümdarı Alp Arslan ona halef oldu. Eskiye göre farklılık ise, sadece aile içersinde hükümdarın seçiminde, aile mensupları ve beyler yerine, zamanla devlet ricali ve umera (âmirler ve üst subaylar) etkili olmaya başladılar.

Anadolu Selçuklularında da büyük oğulun tahta geçmesi geleneği var idi ise de, eski Türk devletlerinde olduğu gibi buna uyulmayabilirdi. II. İzzeddin

Kılıçaslan, ortanca oğullarından Gıyaseddin Keyhüsrev'i, I. Alâaddin Keykubat da oğlu İzzeddin Kılıçaslan'ı büyük şehzade olmadıkları halde kendilerine halef yaptılar.[132] Veya divan mensupları ile ekâbir büyük şehzade yerine bir başka şehzadeyi tahta geçirirlerdi. Sultan öldüğünde tahtının kaderini, gelenek veya sultanın vasiyetinden çok, divan ricalinin tayin ettiğini tarihten biliyoruz.[133] Yazıcı-zade, Osman Gazi'nin eski Türk töresine uygun olarak kabile reisleri tarafından seçildiğini ileri sürmektedir.[134] Uç beyinin oğlu olması itibariyle de beyliğin başına geçmiş olabilir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde tahta geçişler, Orta-Asya Türk devletlerindeki gibi belli bir kurala bağlanamadı. Ancak II. Selim'den itibaren hükümdarlığın intikalinde belli bir kurala doğru adım atıldı. Çünkü o dönemden itibaren şehzadeler içinden yalnız en büyüğü sancağa çıkarılmaya başlandı.[135] Sultan I. Ahmed zamanında (1603-1617) bir saltanat veraset kanunu yayınlandı. Bu kanunda en büyük erkek çocuğun yerine, hanedan içersinden en büyük erkeğin veliahd ve padişah olması sağlandı. Böylece hükümdarların gelişi daha sıhhatli usûle oturtuldu.* Ama böylece de kuvvetli kişilerin tahta çıkmaları rastlantıya bırakılıyordu. Sultanların gençliklerinde valiliklere gönderilmeleri, tecrübe kazanmaları, devlet çarkının ayrıntılarını öğrenerek kendilerini yöneticilikte yetiştirmeleri bu yeni usûlün getirdiği bir imkândı. Fakat çıkarılan kanunla, diğer şehzadeler öldürülmeyince, eski Türk devlet geleneğinin tekrar nüksetmesinden endişelenildiği için şeh-

* Seniorat sisteminin kanunlaşmasını belki de şu rastlantı gerekli kılmıştır: I. Ahmed tahta çıktığında çocuktu. Evlenip, çocuğu olacak yaşta değildi. Hayatta da bir tek kardeşi vardı. I. Ahmed onu boğdurmak istedi. Devletin geleceği tehlikeye düştüğünden, rical tarafından kardeşi Mustafa'nın akılca zayıf olduğuna, ona zararı dokunamıyacağına ikna edildi.

zadelerin saraya kapanma dönemi başladı.* Bu sürede dünya politikasını izlemek bir yana, kendi devletinin iç politikasından bile habersizdiler.

Seniorat sistemi gittikçe devlet hayatına yerleşti. Birkaç kere onu primogenitura çevirmek isteyenler çıkmışsa da başaramadılar. Ve nihayet ilk anayasanın (1876) III. maddesinde de yerini aldı. Cumhuriyet döneminde de devlet başkanlığına geliş yolları anayasalarda gösterilmiştir.**

Devlet Başkanının Sembolleri

Yay, hakimiyet ve Tanrı iradesini temsilen hakanı, ok ise kavmi sembolize ederdi.[136] Ok yaya tabi olduğundan bağımlılık anlamı taşırdı. Ok ve yayın birleşmesi cihan hakimiyetinin tesis edildiğini anlatırdı. Hakanın çadırı (otağ), taht (örgin), tuğ, davul, sorguç (kotuz) hakimiyet alametleri idi. Hakanın gitmediği bölgelerde bile bu otağ kurulurdu. Oralarda bu otağın kurulması, o ülkenin hakimiyetinin kime ait olduğunu gösetirirdi ve güvenliği bakımından gerekliydi. "Otağı yıkmak" hükümdarlığa son vermek anlamına gelirdi.[137]

Müslüman olduktan sonra hakimiyet sembollerine bazı ilâveler yapıldı. Hükümdarın tahta geçişinin halife tarafından tasdiki, ülkede halife adına hutbe okutulması gerekirdi; fakat bu ikisi de genel değildi; pek çok hükümdar tahta geçişini tasdik ettirmedi, hutbeyi de kendi adına okuttu. Para basımı, savaşlarda ve gezilerde (Karahan ve Selçuklularda) haka-

* Meselâ III. Ahmed 15, II. Mahmud 27; III. Osman 52, III. Mustafa 27, I. Abdülhamid 45 yılını sarayda dolaşacağı yerler ve konuşacağı kimseler sınırlandırılmış olarak geçirdikten sonra padişah oldular.

** Bugüne kadar iki darbe yapılmış; dolayısıyla devlet başkanlığına anayasanın gösterdiği yolun dışından gelinmiştir.

nın başı üzerinde "çetr"* tutulması da bu sembollerdendi. Elbette ki bunlar, İslâm dininin icabı değildi; müslümanların devlet törelerine ait hususlardı.

Devlet Başkanının Görevleri

İlk Türk devletlerinde kağanın yetkileri yasalarla belirtilmemişti, anane halinde yaşıyorlardı. Bununla beraber Katip Çelebi'den öğrendiğimize göre Karahıtayların yasalarında, *Cengiz Yasası*'nda, Timur'un *Tüzükler*'inde kağanın görevlerine dair hükümler bulunmaktadır.

Türk devlet geleneğince, kağanın görevi daha devlet kurulmadan başlamakta idi. Türk ulusunu devletsiz bırakmamak, boylarını bir araya toplamak en önemli göreviydi. Bu görevin hukukî veya idarî olmaktan ziyade sosyal bir karekteri vardı.[138] Orhun Abideleri'nden de milleti çoğaltmak, açı doyurmak, çıplağı giydirmek gibi görevleri olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Has Hacib ise hakanların görevlerini esasta ikiye ayırmaktadır, dışardan gelen tehlikelere karşı kılıcı, iç huzuru sağlamak için de töresi vardır. Yusuf Has Hacib'e göre gerçek iç ve dış barışın sağlanabilmesi, iç ve dış ilişkilerin adalete dayanmasıyla mümkündür. Ordulara kumanda etmek hak ve görevini töre hakana vermektedir. Hıtaylarda bu görevin yasalaştığı da ileriye sürülmektedir.[139] Yasaların baş uygulayıcısı o idi. Hakana herkes itaat etmekle mükellefti. Başbakanı, yüksek memurları o tayin eder, o azlederdi.[140] Devlet mahkemekis(yargı)nın başkanıydı; toyu, kurultayı toplantıya o çağırır, törede yapılması gerekli değişikliklere dair tekliflerde bulunurdu.[141]

* Çetr, hükümdarın başının bir mızrak kadar üzerinde açılan muhtelif renklerde güneşlik ve şemsiyenin adıdır.

Hakan, hakimiyet hakkını despotça kullanamazdı. Yukarda işaret edildiği üzere, törelere uygun kullandığı gibi, danışmanın bir devlet geleneği olduğunu destanlardan da anlamaktayız. "Oğuz Kağan ile mahiyeti ve davet ettiği halk bir toplantı yaparak kengeşmişlerdir."[142] Mete'nin sağında ve solunda Çinliler'in "Hsien-Mang" dedikleri "Bilge-Tekin"ler yer alırlardı.*

İslâmiyeti kabul ettikten sonra, istişare bir esas olarak devlette yer aldı. İstişare için divanlar vardır, en sıkışık anlarda bile, meselâ savaş alanlarında dahi ayak divanları kurulurdu. Adaletin tevzii de dinin emri olduğundan devletin, dolayısıyla devlet başkanının en önemli görevi idi. Haftanın belirli günlerinde halkın şikâyetini dinler, kadıları tayin eder, devlete karşı işlenen suçlarla meşgul olan yüksek mahkemeye (Divan-ı Mezalim) başkanlık ederdi.[142] Yetkilerle donatılmış devlet başkanının sorumlulukları da vardı. Hükümdar halkın dertlerini yakinen bilmek zorundaydı. Memur ve âmirlerin yaptıkları zulümlere engel olmalıydı. Hükümdarın halktan uzak yaşamasının (örtüsünün uzun olması) tebaaya büyük zararı dokunurdu.[143]

Devlet Başkanlığının Hukukî Mahiyeti

Konu ile ilgilenen pek çoklarına göre, ilk Türk devletleri hükümdarların malıydı. Tarihî bilgilerin ışığında bu görüşe iştirak etmek mümkün değildir. Çünkü, ilerde görüleceği gibi, hükümdarın danışmak zorunda bulunduğu bir meclis vardı. Hatta bu meclisin, "Kutu taplamadı" diye hükümdarı uzaklaştırdığı

* Bilge'den maksat töreyi bilen, devlet tecrübesi olan kimselerdir. "Bilge - Tekin"ler Gök-Türkler'de de devam etmişlerdir.

da bilinmektedir. Hazarlar'da ise akıl ve muhakemesi devam edemiyeceği düşüncesiyle hakanlara kırk yıldan fazla hükümranlık hakkı tanınmaması bu meclislerin ne derecede yetkili ve ciddi olduklarını göstermektedir.[144] Ayrıca kurultayda seçilmeden hakanlıklarını ilân etmelerinin hanedan üyelerine yasak edildiğini, aksine hareket edenlere idam cezası konduğunu biliyoruz.[145] Türk devlet geleneğine göre kurulmuş Mısır Memlükleri'nde hükümdarlık ırsî olmadığından ölen veya hal' olan sultanın yerine geçecek kişiyi, Mısır'daki büyük emîrler seçerdi. Sultan kendisine veliaht tayin etmek istediği zaman da umeranın tasdikini almak zorundaydı.[146] İnsan kendi malında nasıl seçilir, nasıl hakimiyetten uzaklaştırılırdı? Bizzat Mete toprağın devlete ait olduğunu belirtmemiş miydi? Taşınmaz mallarda özel mülkiyetin olması da kanaatimizi doğrulamaktadır.[147]

Devlet hükümdarın malı değildi; ancak belli ölçülerde kullanmak kaydıyla hakimiyet hakkı hükümdara aitti. Hakim olmakla, mâlik olmak farklıdır. Destanlara da dikkat edilirse, bu fark görülür. Dünyayı fetheden Oğuz Han ana yurda dönünce, "Uluğ bir kurultay" toplar ve şöyle söyler: "Ey oğullarım! Çok savaştım, artık çok yaşlandım. Düşmanları ağlattım, dostları sevindirdim. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim." Bu sözlerden sonra yurdunu oğullarına bölüştürdü. Sonra da ok-yay ilişkisine göre Üç-Oklar'ın Boz-Oklar'a tâbi olduğunu bildirdi. Oğuz Han, kendi malı olan devleti, çocukları arasında bölüştürseydi, Üç-Oklar'ın Boz-Oklar'a tâbi olduğunu bildirir, birliğin devamını sağlar mıydı? Bölünen yönetim hakkı idi.

İslâmî dönemlerde Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları'nda devletin bölünmeleriyle, adeta bir tereke misâli işlem gördükleri sanılmaktadır. Türk-İslâm devlet geleneklerinden da-

ha çok Orta-Asya Türk devlet geleneklerini sürdüren Cengiz İmparatorluğu'nda bile, bölüşülen devlet değil, hakimiyet hakkı idi. Bilgi alanımıza giren ilk Türk devletlerinin değişik bölgelerde hanedan mensupları, Oğuz Han'ın çocuklarının arasında gördüğümüz uygulama gibi, Cengiz Han'ın ahfadı da hüküm sürerdi. Ama onların hepsi merkeze bağlıydılar; hakim oldukları bölgelerde merkezdeki hükümdar adına hakimiyetlerini sürdürerek, birliği sağlarlardı. Meselâ Cengiz Han'ın vazettiği esasa göre, hanedan azasından yurtluk verilenler kurultayda bir kağan seçecekler ve ona tâbi olacaklardı.[148] "Hiç bir bölgedeki hükümdar (prens) Kara-Korum'da oturan başkatip (Ulug Bitikçi) veya sadrazam çınkay'ın mührü veya imzası olmadan yeni bir vergi koyamaz veya büyük bir memur tayin edemezdi. Ölüm cezası için de başkentin onayı alınırdı.[149] Bu cümlelerden devletin bölüşülmediği, hatta bölüşülen hakimiyet hakkına rağmen, bazı hakimiyet haklarının merkezin inhisarında kaldığı açıkca anlaşılmaktadır. Tarihî olaylar da görüşümüzü doğrulamaktadır. Meselâ Sultan Melikşah'ın ölümü ile (1092) Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezinde iktidar boşluğu hasıl oluncaya kadar hükümdarlık zedelenmemiş devlet bütünlüğü bozulmamıştı. Hatta Sultan Sencer Anadolu Selçuklu Devleti'ni kendine bağlı görüyordu.[150] Anadolu'daki hakimiyetin kendi adına kullanıldığını düşünerek, Danışmendli Beğ'i Gazi'nin "Melik" ünvanını tasdik etmişti.[151] Anadolu Selçuklularında da benzer durumu görüyoruz. İbni Bibi'den öğrendiğimize göre, II. Kılıç Arslan ülkesinin idaresini onbir oğlunun arasında bölmüş, kendisine vekil Gıyaseddin Keyhusrev'i bırakmıştı. Anadolu'da onbir devlet doğmadı; hepsi de merkezî idareye tâbi idiler. Hatta Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, diğer kardeşleri tahtı ele geçirmeye kalktılar. Ülke bölünmüş olsaydı, diğer kardeşler

için Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahtının farklılığı kalır mıydı?*[152]

c) MERKEZÎ TEŞKİLÂT

Türkler, bilhassa kuvvetli oldukları dönemlerde, kainatın merkezi ile kendi merkezlerini aynı yer olarak düşünüyorlardı. Burayı da altın (veya temur) kazık (kozguk) denen Kutup Yıldızı'nın altında sayıyorlardı.[154] Devletin yönetiminin toplandığı başkentte değişik müesseseler vardı.

Kurultay

Oğuzlar'ın yığınak, dernek, derim gibi kelimelerle adlandırdıkları kurultay, kavram olarak Cengizliler'den intikal etmiştir. "Kurul" kelimesi ile "tay" ekinin birleştirilmesinden meydana getirilen "kurultay" Türk devletlerinde Mete'nin zamanından beri temel müessese olmuştur.[155] Kurultay, başlangıçta dinî tören, bayram, yeme-içme toyu, eğlenme ile yarışmayı da ifade eden bir devlet toplantısı idi. Hatta bu toplantılar Günhan zamanında da vardı. O zaman "kadın-erkek, büyük-küçük, herkesin" katıldığı ileriye sürülmektedir.[156]

* Nizamülmülk'ün şu cümleleri bir yanlış anlamayı gün ışığına çıkarmaktadır, (*El-Siyasetname,* Ter. Nureddin Bayburtlugil, İst. 1981, s. 199): "Hak sahiplerinden bir cemaatin Harun Resid'e şöyle bir yazı yazdıkları rivayet edilir: Bugün sen dünyanın sahibi ve müminlerin emiri olduğun için Beytülmal senin elindedir. Mal müminlerin ise, bizde mümin, biçare ve hak sahibi olduğumuz için bize nafaka ver. Hükmen Beytülmal'ın koruyucususun, padişahlık sana 1/10 dan fazlasını sağlamıyor.. Vazifelerinin icabı ve aylık olarak nice binler harcıyorsun, biz ise ekmek dahi bulamıyoruz. İşin acayip tarafı Beytülmal'de bulunanları kendinin zannediyorsun."

Hun Devleti'nde yeni yıl, ilk bahar, güz bayramları adında üç büyük toy veya yığınak yapılırdı.[157] Kaynaklara göre, yıl başında veya yılın ilk ayında (Ocak'ta) Hun hakanının sarayında veya otağında küçük kurultay yapılırdı.[158] Büyük kurultayların ilki yılın beşinci ayında (Mayıs'ta) Lung-Cheng'de toplanırdı. Bu toplantılarda atalara, yer ile göğe, kötü ve iyi ruhlara kurbanlar kesilirdi. Devlet hayatında çok önemli olan bu kurultayda, hükümdar yeni seçilmişse, seçimi tasdik edilir; hükümdarlık makamı boş ise, yeni hükümdar (Tanhu) seçilir, gerektiğinde idareye geniş icra yetkileri verilir, yani töreye yeni hükümler ilâve edilir; ülkenin meseleleri hakkında müzakereler açılır, karara bağlanırdı. Tanhu'nun başkanlığında, Yin-çu (yen-shih veya yen-ki = hatun)un, tekinlerin huzurunda başlayan toplantıya devletin büyük yetkilileri, tâbi hanlar, boy beyleri, bağlı krallar, yabancı zümrelerin temsilcilerinin katılmaları mecburi idi.[159] Bu kurultaya iştirak etmek devlete sadakat işareti sayılır, aksi durum ise, itaatsizlik, isyan manası taşırdı. Meselâ çok uzaktaki Wu-sun kralı dahi Orhun'daki kurultaylara iştirak ederdi. İştirak etmezse, Dede Korkut'taki Dış Oğuz, Bayındır Han'ın toyuna gelmediği için nasıl düşman kabul edilmişse, öyle düşman ilân edilirdi. Nitekim Tanhu O-yen-te(M.Ö.85-68)nin tahta çıkışı sırasında sağ kanat elig'leri protesto gösterisi olarak bu toplantılara katılmamışlardı.[160] Ho-han-yek ile kardeşi Çiçi taraftarları arasında geçen şiddetli tartışmaların da bu kurultayda cereyan ettiği (M.Ö. 55) muhakkaktır. Bu tartışmaların sonunda Hun birliği sarsılmış, Güney-Hunları başkentlerini Orhun bölgelerine naklet-mişlerdi.[161]

Yılın üçüncü kurultayı Eylül ayında yapılırdı; buna sayım kurultayı demek de mümkündür. Çünkü bu ayda insan gücü gözden geçirilir, hayvanlar sayı-

lırdı. Eylül ayı kışın, dolayısıyla savaş hareketlerinin başladığı mevsimdi.[162]

Öteki Türk devletlerinde de benzer meclisler (kurultaylar) vardı. Attilâ zamanında Bizans heyetiyle Hun başkentine giden tarihçi Priskos, Bizans tekliflerini müzakere eden Hun "Seçkinler Meclisi" (Logades)den söz etmektedir.[163] Tab-Gaç devletinde de bir Nazırlar Meclisi olduğu belirtilmektedir.[164] Hazar Hakanlığı'nda İhtiyarlar Meclisi, Peçenekler'de de önemli kararların alındığı bir meclis bulunmakta idi.[165] Gök-Türkler'de de bu kurultaylar Mayıs ayında bir bahar şenliği şeklinde yapılırdı. Bu şenlikte Gök-Türk Kağanı, devletin ileri gelenleriyle birlikte kurban kesmek için Ata Mağarası'na giderdi.[166] Oğuzlar da Kengeş Toyu çok önemli idi. Hanlar Hanı, yılda bir kere boy beylerini konuklardı. Tabii bu toylarda devlet işleri müzakere edilirdi.[167] Kâtip Çelebi Hıtaylar'ın yasalarından söz ederken kurultaylarını da ihmal etmemektedir. Beyler, komutanlar, subaylar kamutay'a gelmeye mecburdular; bunlardan başka erkek ve kadın, bütün ulus iştirak edebilirdi.[168] Moğollar'da Cengiz Han soyundan gelenler ile, tâbi devletlerin başkanları da katılırlardı.[169]

Millet hayatını etkileyen önemli olaylar zuhur ederse, zamana bakılmaksızın, mutlaka kurultay toplanırdı. Meselâ yeni bir devletin kurulması, töreyi tesbit kurultayının toplanmasını gerektirirdi. Tesbit edilen töre genellikle kurucusunun adını taşırdı: Oğuz Han töresi, Bumin Kağan, İstemi Kağan töresi, Cengiz Han yasası gibi.[170] Büyük göç zarureti de böyle önemli olaylardan sayılırdı. Barış yapılırken de kurultay toplanırdı. Nitekim (M.Ö. 68 yılından sonra) Hun hakanı Çin ile barış yapmak için devletin ileri gelenlerini bir araya toplamıştı.[171] İsyan etmek veya tâbi olmak için de kurultayın kararına ihtiyaç vardı; zira verilen karara beylerin ve halkın razı olması ge-

rekirdi. Meselâ Çiçi ile anlaşmazlığa düşen Huhan-yek yenilince, Çin'e bağlanmak için, taraftarlarını toplar ve durumu anlatır; beylerden birinin şu cevabına rağmen çoğunluğun kararıyla Çin'e bağlanır: "Bu olmaz! Hunlar'ın gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü (kök ve temel alarak) bir üstünlük ve onur meselesi olarak kabul eder. Başkalarına bağlanıp, ona hizmet etmek aşağılıktır."[172]

Bu kurultaylarda yalnız askerî ve siyasî meseleler değil, memleketi ilgilendiren her türlü husus konuşulur, karara bağlanırdı. Gök-Türkler'in ünlü hükümdarı Bilge Kağan, Türk illerindeki şehirlerin Çin ülkelerindeki gibi surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in yurtta yayılmasının teşvik edilmesi için kurultay toplamıştı. Ayguçı (devlet müşaviri) Tonyukuk, "Çinliler gibi şehirlerimizin etrafını çevirip, iyice yerleşirsek, nüfusumuz onlardan çok az olduğundan onlara karşı varlığımızı koruyamayız; varlığımızı hareketliliğimize borçluyuz; Budizm ve Taoizm bize uyuşukluk getirecektir." sözleriyle karşı çıkmış, Bilge Kağan'ın teklifi kurultayda reddedilmiştir.[173] Kurultayın toplantıya çağırılması, sadece hakana bırakılmamıştı; gerektiğinde yargucılar tarafından da toplantıya çağırılırdı.[174]

Bu kurultaylara İslâmî dönemdeki Türk devletlerinde de zaman zaman rastlıyoruz. Büyük Selçuklular'da Tuğrul Beğ'i hükümdarlığa seçen ailenin ileri gelenleri ve aşiret beyleri; eski Türk devletlerinde gördüğümüz kurultayı oluşturuyorlardı. Yazıcızade' nin ileri sürdüğü; Osman Gazi'yi devletin başına bey seçen kabile reislerinin de teşekkül ettirdikleri gene kurultaydan başka bir şey değildi.

Diğer Müessese ve Yetkililer

Her ihtiyaç anında kurultayın toplanması zor

olduğu gibi alınan kararların yurt çapında uygulanması içinde ayrı bir kurula ihtiyaç vardı. Çin kaynaklarında, Hunlar'dan beri Türk devletlerinde, idareyi ve dış ilişkileri düzenlemek için (bugünkü anlamda Bakanlar Kurulu'na benzer) devlet yetkililerinin bulunduğundan sık sık söz edilmektedir. Asya Hunları'nda hükümdar (Tanhu) ailesiyle evlenmelerle akraba olan Hu-yen ailesi mensuplarının tayin edildiği bildirilen "Başbakanlık" makamı ile, bakanlar (Ta-chu-ch'u, Ta-ch'en ve ku-tu-hau'lar) bulunurdu.[175] Tab-Gaçlar devletinde ise bir bakanlar kurulundan söz edilmektedir.[176]

Gök-Türk ve Uygur devletlerinde merkezde yetkili bulunan Ayguçı ve Üge'lerin gerçekte hükûmet* başkanı oldukları anlaşılmaktadır.[177] Bunlar hanedan dışındandı, devlete hizmet etmiş dirayetli kimseler arasından iş başına getirilirdi. Asya Hunları'nda Ku-tu-hau'lar, Avrupa Hunları'nda Onügez, Gök-Türkler'de Tonyukuk, Uygur Hakanlığı'nda, sonra hükümdar seçilen Kutluğ gibiler bu görevde bulunmuşlardı.

Türk devletlerinde hükumet üyelerinin sayısı zaman zaman değişirdi. Fakat Gök-Türk ve Uygurlar'da hükümetlerin dokuz bakandan oluştuklarını Çin kaynakları belirtmektedir.[179] Ayrıca Liu-Mau-T sai'nın yaptığı tercümelerden "Buyruk" kelimesinin bakan anlamına geldiği de anlaşılamaktadır. Buyrukların tatbikatçı olarak devlet idaresindeki önemini Abideler'den de öğrenmekteyiz.

Asya Hunları'nda devlet merkezinde çeşitli dilleri konuşan ve yazan bir heyet vardı. Yabancı devletlere gönderilecek yazılara hakanın (Tanhu'nun) mührü (tamga) basılırdı. Gök-Türkler'de, Türgiş-

* İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* 1983 İst, 2. Baskı, s.25 "Hükümet sözünün karşılığı ihtimal 'Ayuki' idi."

ler'de, Uygurlar'da bitigciler, ılımgalar ve tamgacılar, Oğuzlar'da tuğracılar, devlet meclisinde (kurultayda) dış politika ile ilgili alınan kararları yazıyla tesbit etmek ve yürütmekle görevliydiler.[180]

X. yüzyılda Uygurların devlet teşkilâtında bulunan bu memurların şu şekilde sıralandığı *Kutadgu Bilig*'den anlaşılmaktadır: a) Uluğ Hacib, yani başvezir, b) Subaşı veya subaşılar, yani başkomutan, c) Kapık başlar, er, yani saray bakanı, d) Bitigci*, hakanın kâtibi, e) Agıcı, yani hazinedar, maliye bakanı, f) Yalvaçlar, yani elçiler.

Orta-Asya Türk devlet geleneğini, çeşitli müesseselerini, ilig, tegin, yugruş gibi ünvanlarını yaşatan Karahanlılar, müslüman Türk devletlerine doğru gelişmenin temel taşı olmuştur. Karahanlılarda kamu hukukuna ait bir takım ilkelerde, saray teşkilâtında, orduda, idarede, vergilerde ve memuriyet adlarında, adlî mekanizmada, bazı hukukî sembollerde İslâmiyetin ve müslüman devletlerin etkisi görülmekle beraber, Gök-Türk ve Uygur siyasî ve idarî ananeleri de devam etmiştir.

Merkezde eski Türk devlet müessesesi olan Devlet Meclisi (Danışma Kurulu) vardı; bu meclisin başında halk arasından gelen "Yugruş" ünvanlı bir vezir bulunurdu.[181] Vezirlik bu dönem Türk devletlerin de önemli bir mevki idi. Yusuf Has Hacib ünlü eserinde Ay Toldı'ya hükümdar tarafından vezirlik verildiğini anlatırken şunları söylemektedir: "Ona ünvan, mühür, at, koşum ve hil'at verdi; çok itibar gösterdi. O ikbalin son derecesine vasıl oldu."[182] Vezirin fonksiyonunu da şöyle belirtmektedir: "Vezir hükümdarın eli demektir. Onlar işlerini bu eller ile görürler. Beğlerin yükünü yüklenen, beğliğin temelini sağlam-

* Bitigci'nin sonradan Osmanlı devlet teşkilâtında göreceğimiz Reisü'l-Küttab gibi Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlendiği anlaşılmaktadır.

laştıran vezirdir. Vezir iyi olursa beğ rahat uyur. Beğden sonra hareket ve söz ile memlekete hükmeden (ilke elgi uzun) insan vezirdir."[183] Merkezde vezirden başka, meclisle hakan arasında ilişkiyi sağlayan Tayangu, yazışmaları yöneten Bitigci, maliye işlerini yürüten Agıcı gibi üst düzey yetkilileri de görev yaparlardı.

Samanîlere tâbi bir devlet olarak kurulan Gazneliler, sonraları Türk unsurlarının bulundukları bölgeleri bünyesine katarak gelişmiştir. Hakan ve devletin diğer ileri gelenlerinin İslâmiyete çok önem vermeleri, onları Bağdat'taki halifelerle sıkı ilişkilere götürmüştür. Bu iki sebebten dolayı Gazneliler amme müesseselerinde Abbasî ve Samanîlerin etkisinde kalmışlar; fakat eski Türk devlet geleneklerini, deyimlerini de yaşatmışlardır.

Gaznelilerin tebaası hem din, hem de millet bakımından karışıktı. Yöneten zümre olan müslüman Türkler azınlıkta idiler. İslâm dünyasının kıyısında yaşamaları da işlerini güçleştiriyordu. Dış siyaset yönünden de ilgileri Hindistan'a dönüktü. Bu güçlüklere bir de mahallî kimlik taşıdıklarını eklersek, Türk dünyasında niçin göze çarpıcı teşkilâtlanmada bulunamadıkları kolayca anlaşılır. Yalnız Türk devlet hayatına katılmış bulunan vezirin Gaznelilerde görevleri itibariyle önemi artmıştır.[184]

Kuzey Afrika'nın dışında, bütün Orta-Doğu'ya hakimiyetlerini yaygınlaştıran Büyük Selçuklular, siyasî tesirlerinin yanısıra hukukî ve kültür yönünden de son derece etkili olmuşlardır. Gazneliler vasıtasıyla aldıkları Abbasî-Samanî ananelerinin, Karahanlılardan intikal eden eski Türk devlet geleneklerinin ve devletin asıl kurucusu Oğuzların kabile törelerinin karışmasıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin müesseseleri ve gelenekleri ortaya çıkmıştır.

Teşkilât şeması eski Türk devlet teşkilâtını ay-

nen aksettiriyordu. Yalnız başlangıçta devlet küçük olduğu için Gök-Türklerdeki gibi hükümdarlara "kağan" denmiyor, Türk devlet geleneğine uygun olarak "yabgu" deniyordu. İnal, yınanç, beg ünvanlı hanedan üyeleri bu yabgunun çevresinde idarî yetki ve sorumluluklarla devleti yönetiyorlardı.

Dandanakan zaferinden (1040) sonra Horasan'a yerleşmeleri, devlet telâkkilerini ve teşkilâtlarını değişikliklere uğrattı. Çünkü İslâmiyet bu bölgeye yıllarca önce yerleşmiş, yüksek bir kültürün doğmasına sebep olmuştu. Bu bölgenin şartları da bozkırdan farklıydı.

Bilgiden ve tecrübeden yararlanmayı devlet geleneği haline getiren Büyük Selçuklularda "Âlimler ve İhtiyarlar Meclisi", bir başka ifade ile "Müşavere Meclisi", memleket meselelerinin tartışıldığı yerdi. Önceki Türk devletlerinde olduğu gibi sonra kurulacak Türk devletlerinde de varlığını sürdürecek Büyük Divan (Divan-ı Saltanat) en önemli müessese idi. Fonksiyon ve görevine bakılırsa, günümüzün anlayışıyla, hükümet olarak değerlendirmek mümkündür. Zira hükümdarın re'sen verdiği emirler bile bu divanda tartışılırdı.[185] Divanın başında "sahip" ünvanıyla anılan hükümdarın mutlak vekili (vekil-i mutlak) bir vezir*bulunurdu. Vezir, menşurat-ı vezaret denilen bir fermanla tayin edilirdi; sembolü ise altın divit ve kulaktı.[186] Askerî konuların dışında kalan devletin bütün işlerinden birinci derecede sorumluydu ve hükümdarın adına devleti idare ederdi. Divan görev ve teşkilât itibariyle dört bölüme ayrılırdı: 1) Divan-ı Tugra: İç ve dış yazışmaların yönetildiği yer. 2) Divan-ı İstifa (maliye): Hazineyi idare eder, dev-

* "Sasanîlerden alınarak İslâm aleminde ilk defa vezir tabirini Abbasîler kullanmıştır." İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s.6

letin gelir ve giderlerini düzenlerdi. 3) Divan-ı Arzu'l- ceyş (harbiye): Divan'ın ordu ile ilgilenen bölümü idi. 4) Divan-ı İsraf (genel kontrol): Askerî ve adlî işler dışında bütün memleket memurlarını ve muamelelerini kontrol ederdi.[187] İkinci derecedeki divanlar da Büyük Divan'dan havale edilen işleri görürler ve sonra gene oraya arzederlerdi.[188]

Büyük Selçuklular'daki divanı küçülmüş olarak Anadolu Selçuklularında da görüyoruz. Divan'ın asıl üyesi dört kişi idi. Sahip (vezir), Pervane (Osmanlılarda nişancı), Melik-i Ümera (beylerbeyi) ve Çaşnigir'den ibaretti. Bunlar devamlı Divan'da bulunurlardı. Bir de naip, müstevfi, sahib-i meclis (emîr-i meclis), emîrahor, emîr-i arz, zaidmuddar, üstâdü'd-dâr gibi ikinci derecede yetkili kişiler Divan'da yer alırlardı. Divan'ın görevleri özetle şöyleydi: Mürafaaları karara bağlamak, yabancı elçilerin teatilerindeki formaliteleri hazırlamak, hükümdarın ve devletin maliyesini düzenlemekti. Divan'a bağlı subaşılar da idare ettikleri vilâyetlerin kudretleri ölçüsünde Melik-i Ümera kumandasındaki ordunun meydana gelmesine yardımcı olurlardı.

Siyasî ve kültürel sonuçlarının bütün insanlığı etkilediği düşünülürse, Cengizliler döneminin Türk dünyası için ne derece önemli olduğu kolayca anlaşılır. Her ne kadar yıkıcı ve geçici bir istilâ hareketi olarak tarihçiler tarafından değerlendirilirse de, aslında XII. yüzyıldaki Asya'nın anarşik durumunu düzelten, Balkanlar ve Orta-Avrupa'ya kadar sağlam bir düzen yetiren harekettir. Önce de belirtildiği üzere bazı tarihçilerin Cengizlilerin Moğol olduklarını, Moğolların Türk olmadıklarını ileriye sürmelerine rağmen, kurdukları devletin veya devletlerin Türk devlet geleneğine göre teşkilâtlandıklarında kimsenin şüphesi yoktur. Zaten Cengiz İmparatorluğu'nun belkemiğini oluşturan *Cengiz Yasası,* Hunlar'dan be-

ri süre gelen devlet geleneğinden başka bir şey değildi.

Elbetteki uçsuz bucaksız alanlara yayılmış, çok değişik toplumlarla temas etmiş bir düzen karşılaştığı kültürlerden farklı oranlarda etkilenmiştir. Fakat Uzak-Doğu ve Orta-Doğu, yani Budizm ve İslâm kültürlerinden, değişik bölgesel kültürlerden etkilenen bu devlet düzeninde en büyük pay eski Türk kültürüne, eski Türk devlet geleneğine aittir.

Eski Türk devletlerinde gördüğümüz kurultaya Cengiz İmparatorluğu'nda da rastlıyoruz. Soylulardan oluşan kurultay Cengiz İmparatorluğu'nun en önemli müessesesiydi. Hanedan üyeleri arasından Büyük Han'ı seçmekten, töre değişikliklerine karar vermeye kadar devletin kaderinde etkili olan hususlar bu kurultayda karara bağlanırdı. Merkezde (Kara-korum) başkâtip (Uluğ Bitigci), vezir (Çinkay) gibi yüksek derecede sayısız memur ve âmirler de görev yaparlardı.

Geçmiş Türk ve İslâm devletlerinde oluşan birikimi ve günün şartlarını değerlendirerek kurulan, Osmanlı Devleti'nin başında Oğuz Han soyundan gelen bir padişah vardı. Padişahtan sonra, onun vekil-i mutlakı, icrada en yetkili kişi vezir-i azam veya sadrazam gelirdi. Kuruluş dönemlerinde Osmanlılarda vezir, Selçuklularda olduğu gibi bir tane idi. Bu dönemde vezir-i azam olmadığı için onun hak ve yetkileri vezire aitti. Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde vezirler çoğaldı ve içlerinden biri vezir-i azam oldu.[189] Devlet hiyerarşisini sağlamak gayesiyle vezaret makamını işgal eden vezire ilk önce "vezir-i evvel", "vezir-i azam" ve Kanunî'den itibaren de "sadr-ı azam" ünvanı verilmiştir.

Padişahın vekil-i mutlak'ı olan sadrazam Fatih'ten itibaren Divan'ı yönetirdi; sultan ise Divan'ın kararlarını kabul veya geri çeviren otorite haline gel-

di.[190] *Fatih Kanunnamesi*'nin birinci fıkrasında sadrazamın ne derecede yetkili olduğu belirtiliyordu. "... Evvelâ vüzera ve ümeranın vezir-i azam başıdır. Cümlenin ulusudur; cümle umûmun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i azam cümleden mukaddemdir."[191] Sadrazamın devletin bütün işlerine yakından vakıf bulunan, siyasî ve idarî tecrübeleriyle temayüz etmiş kimseler arasından seçilmesine itina edilirdi.[192] Yetkileri padişahın bağışı veya lütfedip de devrettiği görevlerden bazıları değildi; devlet teşkilâtından ve geleneğinden doğmuştu. * Malî ve kazaî işlerin dışındaki bütün işlerin yetkilisi ve sorumlusu o idi. Elbette bir hususta karar verirken diğer vezirlerle istişare ederdi.[193] Sefer zamanı serdar-ı ekrem (başkomutan) olarak görev yaptığı sıralarda yetkileri çok genişti. Bütün tevcihatı, azilleri, tayinleri, nefiy ve idamları padişahın onayı olmadan icra ettirirdi.[194] Bu geniş yetkiler sefer Avrupa'da ise Davutpaşa'dan, Asya'da ise Üsküdar'dan hareket edildiğinde başlar, seferden dönünceye kadar devam ederdi.[195] Vezir-i azam sefere çıktığı zaman, yerine merkezdeki işleri yönetecek vekil atanırdı. "Kaymakam" denilen bu kişi vezir-i azam tarafın-

* Sadrazamın yetkilerinin ne derecede ciddi olduğuna işaret eden pek çok olaydan birisi de şudur (A. Taneri, *a.g.e.* s.133): "Kanunî Kâğıthane tarafında Bizans döneminden kalma su yollarına dair bir enkaz gördü. Bunların onarılarak İstanbul'a su sağlanması için Nikola adlı bir mühendisten fikir aldı. Hükümetin yetki alanına giren bu işe padişahın müdahale ettiğini öğrenen Başbakan Rüstem Paşa Nikola'yı yakalattı ve göz altına aldırdı. Kanunî durumu öğrenince Rüstem Paşa'ya sordu:

- Suyolcu zımnînin habsine bais nedir?

- Ben kulun haberi yok iken izz-i huzur-u hümayunda külli kavne masarıfı için yol açıp mukaddimat kast ittiğinün, sıdk-u istikametine vakıf olmak için birkaç gün saklanmıştır. Görülsün, söyletip bilelim ne minval üzere olacaktır.

dan seçilir ve sefer bölgeleri dışında bütün ülkeyi vezir-i azam gibi yönetirdi.

Çandarlıların vezir-i azamlıktan uzaklaştırılmalarına kadar (1433) vezir-i azamlar diğer İslâm devletlerinde, İlhanlılarda ve Selçuklularda olduğu gibi, ulema ve mülkiye sınıfından gelirdi; yani sivildiler. Tanzimat'a kadar askerî-mülkî mahiyet aldı; Tanzimat'tan sonra gene genellikle sivillerin geldiği makam oldu.[196] Çoğunlukla ikinci vezir, sadrazamlığa getirilirdi. Bazen padişah ikinci veziri atlayıp, üçüncü veziri sadrazam yapardı.

XV. yüzyıldan itibaren vezir-i azamlar, vezirler ve diğer devlet ileri gelenleri genellikle Enderun çıkışlı gulâm (o zamanki deyimle "kul")dan yetişmekte idiler. Değişik yorumlara sebeb olan bu hususun esası kanaatimizce padişahın "mevlâlık" hakkına dayanırdı. Enderun'dan yetişen bu zümre azad edilme işlemi geçirmediklerinden vezir-i azam, vezir, devletin diğer yüksek kademelerinde olsalar dahi kul taifesinden sayılırlar, dolayısıyla herhangi bir suç işleyince muhakemesiz cezalandırılırlardı.[197] Devlete hizmet için yetkilerle donatılmış bu zümrenin "hür"lerle aralarında fark kalmamıştı. Fakat mevlâlıkları kaldırılmadığından, padişah karşısında hakları yoktu.[198]

Bu müesseseyi gerekli kılan başka sebebler de vardı. Timur'a mağlubiyet, halk içinde Osmanlı hanedanına karşı aksülâmelin doğmasına yol açtı. II. Murad döneminde (1444 yıllarında, devletin Çelebi Mehmed tarafından bütünleştirilmesinden beri henüz yirmi yıl geçmişti) büyük karışıklıklar zuhur etti. Haçlı seferleri de devletin ve milletin bekasını tehdit ediyordu. Fatih'in devlet otoritesini kuvvetlendirmesine en büyük engel nüfuzlu sülâleler ve bilhassa Çandarlı Halil Paşa ve ailesiydi. Değişik yerlerden ve sebeblerden kaynaklanan fitneler Osman-

lı'nın yaralanmış sosyal bünyesinde her an büyük patlamalara sebeb olabilirdi. Çandarlı Halil Paşa, II. Mehmed'i (Fatih'i) tahtından da uzaklaştırmıştı. II. Mehmed tahta kesin olarak geçtiği halde (1451) Çandarlı'yı mevkiinde tutmak mecburiyeti hissetmişti. Ancak İstanbul Fatih'i olmakla kazandığı büyük nüfuz sonucunda onu mevkiinden azledip, tevkif ettirdi; fakat öldürtmedi. Çandarlı'nın İstanbul'un fethini istemediği, Bizans'tan rüşvet aldığı (şüphesi) ortaya çıktı.* Buna rağmen öldürülmesi kamuoyunda büyük tepkilere yol açtı. Fatih, kamuoyuna taviz olarak, Çandarlı'nın düşmanlarını da iş başından uzaklaştırdı ve Osmanlı tarihinde devlet adamları için ilk defa görülen, "müsadere" ile alınan servetini de, geri verdirdi. Halbuki kul taifesinden olan, normal hükümdar kadar güce sahip bulunan Mahmud Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Makbul (Maktul) İbrahim Paşaların katledilmeleri, belirli çevrelerin dışında, tepki uyandırmamıştı. Zira onları halk kendisinden saymıyor, bu da hükümdarın işini kolaylaştırıyordu. Tarihe biraz derinliğine bakınca şu gerçek tesbit edilir ki, devlet teşkilâtında hiyerarşinin ciddi bir şekilde sağlanması, hizmetin gerektiği gibi ifa edilmesi, hizmette süratin temini bakımından bu müessese gerekli görülmüştü. Sıradan bir vatandaşın cezası mahkemece verilirken, bunların cezasını devlet başkanı veya mutlak vekili olan vezir-i azam verirdi; ama gene

* Rüşvet alıp almadığı tartışmalıdır. Rüşveti fethin zamansız olduğunu kamuoyuna anlatmak için aldığı iddia edilmektedir. Hammer (I, 429), Âşıkpaşazade (192), Babinger (87-103) rüşvet aldığı görüşündedirler. İbni Kemal, rüşvetin aslında arkadaş olan iki kişinin arasında normal hediyeler sayılması gerektiğini, katlin sebebinin ise II. Mehmed'in kini olduğunu yazmaktadır. s. 90 vd. Ayrıca Halil İnalcık (Karamanî) Nişancı Mehmed Paşa ve bazıları Çandarlı'nın rüşvet almadığı, Fatih'in bahane uydurduğu görüşündedirler. İnalcık, *Os. Hukuk, Giriş,* Önsöz LXIX ve s. 110; Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Saltanat Tarihi,* Çeviren Konyalı İbrahim Hakkı, İst. 1947, s. 352 vd.

de fetvaya ihtiyaç vardı. Bu müessesenin devlet hayatında faydalı olup olmadığına karar vermek için o günün şartlarına bakılmalıdır. O karışık dönemde düzenin sağlanması için nasıl bir yol bulunabilirdi, diye düşünmek gerekir. Ayrıca çok iyi yetişmiş, sorumluluk sahibi insanların dışındaki normal kişiler ihmale meyyaldirler; fakat boyunlarında "mevlâlık" hakkı bulunanlar ihmallerini çok ağır ödediklerinden her zaman dikkatli olmak zorundaydılar. Hıristiyan dünyasıyla boğuşarak kurulan Osmanlı'nın o karışık dönemde bu dikkate çok ihtiyacı vardı. Bu yolla da hıristiyan tebaanın önü açılıyor, yüksek mevkilerde görev aldıklarından devlete ısınıyorlardı. Böylece de sınırları genişlemiş ve genişlemekte olan devletin bürokrat zümreyi temini de kolaylaşıyordu. Enderunda yetişen gayri müslim çocukları kendi milletleri arasında İslâmiyeti daha iyi yayabileceklerini de unutmamak gerekir.

Eski Türk devletlerindeki Danışma Meclisi'ni Selçuklulardaki gibi, Osmanlı Devleti'nde de Divan olarak görüyoruz. Kubbealtı vezirleri, nişancı, kazasker, defterdar, vezir rütbesinde ise, merkezde bulunduğu zamanlarda kaptan paşa ve gene vezir olduğu takdirde yeniçeri ağası, merkezde ise Rumeli beylerbeyi, yani şeyhülislâmlık dışında, merkez teşkilâtının yüksek görevlileri Divan-ı Hümayun'un üyesiydiler. Şeyhülislâm dini temsil ettiğinden mümtaz bir mevkii vardı; ancak gerekirse bilgi vermek için çağırılırdı.

Divan hükümdarın ihtiyarî fikir danıştığı bir yer değildi. Zaman zaman "padişahım, bu iş gayri işe benzemez, ferman buyurun Divan'da müşavere edilsin" tarzındaki uyarılar önemini göstermektedir.[199]

Fatih zamanına kadar padişahlar Divan'a iştirak eder ve başkanlığını yaparlardı. Fatih kafes arkasından müzakereleri takip etmeye başladı. Kanunî'

den sonra ise sultanların takibi ciddiyetini yitirdi. Divan'da görüşülecek işler reisülküttapça hazırlanır ve nişancıya gönderildikten sonra belli bir gündeme bağlanırdı. Varılan kararlar, sonuçlandırılan işler ancak "arz" yoluyla padişaha bilgi verildikten sonra kesinleşirdi.

Divan üç daireden oluşurdu. Birinci daire vezir-i azama bağlı idi. Bu daire "Örfü yürütücü ve askerî" bölüm olup, devletin asayişi ile askerin sevk ve idaresini düzenlerdi. Subayların tayini, dirliklerin tercihi de bu daireye aitti.[200] Askerî düzen vezir-i azamdan beylerbeyine ve ondan sancak beyine, sancak beyinden alay beyine, alay beyinden çeribaşına doğru inen bir silsile şeklinde işlemekte idi.

Divan'ın ikinci bölümü, devletin gelir giderlerinin hesaplarını tutar, kontrolünü yapar, yaptırırdı. Bu bölümün başına defterdar denirdi. İlhanlılardan alınan defterdar, devletin genişlemesiyle ikiye, Arap topraklarının katılmasıyla da üçe yükseldi.[201] Bunlardan birisi baş defterdardı.

Divan'ın üçüncü bölümü ise adlî-kazaî işlere bakardı.

Divan'ın diğer üyelerinden beylerbeyliği hem bir rütbe ve hem de bir memuriyetti. Meselâ nişancı beylerbeyliği rütbesine haiz ise, protokolda, defterdardan önce gelirdi; bu durumda beylerbeyliği (orgeneral) bir rütbe idi. Bir de fiilî memuriyet olarak Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği vardı. Bu beylerbeylik XII. yüzyılda Anadolu Selçuklularında, İlhanlılarda, Altınordu Devleti'nde, Memlüklülerde mevcuttu. Anadolu Selçuklularındaki "Melikü'l-umeralık" ünvanı beylerbeyliği olarak tercüme edilmiştir.[202] Osmanlılarda beylerbeyliğin gelişmesi hakkında şu bilgiler verilmektedir: "İlk zamanlarda Başkomutanlık vaziyetinde bulunan 'Beylerbeyliği' makamında Alaaddin ve Süleyman Paşalardan sonra, I. Murad da bir

müddet bulunmuş olduğuna göre bu vazifenin ilk önce hep hanedan azasına verildiği anlaşılmaktadır. Hatta I. Murad cülûs ettikten sonra yetişkin bir şehzade bulunmadığı için hanedan haricinden birini beylerbeyi tayinine zaruret hasıl olduğundan bahsedilir. Lala Şahin Bey Rumeli Beylerbeyi olmuştur; daha sonraları kazaskerlik gibi bu vazife de ikiye ayrılarak Anadolu için de bir beylerbeyliği ihdas edilmişse de bunun tarihi pek vazıh değildir."[203]

Reisülküttap ilk önceleri, devletin yazışmalarını idare eden, tuğra çeken nişancının maiyetindeki katiplerin reisi idi. Zamanla reisülküttabın önemi artmış, Divan üyeleri arasında dış işlerini yürütmeye başlamıştır.

Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra kaptan paşalara Cezayir Beylerbeyliği payesi ve daha sonra da vezaret verilmeye başlandı. XVII. yüzyıldan itibaren merkezî idarenin en nüfuzlu mevkilerinden biri haline geldi.

Merkezî idarede kahya beyliği ve yeniçeri ağalığı da sözü edilmeye değer mevkilerdendi. Kâhya bey sadrazamın yardımcısı ve bugünkü anlamda iç işleri bakanı idi. Rütbesi beylerbeyliği idi.

Selçuklularda her şehirde medresenin başı bir şeyhülislâm vardı. Önce de belirtildiği üzere Fatih, döneminin en tanınmış ilim adamlarından Celâlzade Hızır Bey'e şeyhülislâmlık ünvanını tevcih ederek, bütün müftülerden üstün kıldı. *Fatih Kanunnamesi*'yle de eski geleneklere uygun olarak şeyhülislâm ulemanın başı sayıldı.[204] Gittikçe şeyhülislâmlık önem kazandı. Şer'in koruyucusu ve hükümdarın dinî rehberi, devlet işlerinde dinî esaslar carî ise buna uyulup uyulmadığını kontrol ederdi.[205] Çok geçmeden şeyhülislâmlık makamı sistemin bekçisi, hukuk üstünlüğünün koruyucusu haline geldi. Pek çok şeyhülislâmın, bilhassa Ebussuud Efendi'nin devrin pa-

dişahlarının çıkardıkları kanunları, yayınladıkları fermanları tasdik ettiklerini veya geri çevirdiklerini vesikalar bize göstermektedir.[206] Şeriata uygun bulduklarını tasdikle kalmıyor, bu kanunları uygulamakla yükümlü olduklarını kadılara da bildiriyordu. Zira kadılar bulundukları bölgelerde yürütmeyi de (devlet başkanını) temsil ederlerdi. Tahttan indirilen padişahların hal'i hakkında mutlaka şeyhülislâmdan fetva alma gereğinin duyulması, bu konuda son sözün fetva sahibine ait olduğunun amme vicdanına yerleştiğine dair şüphe bırakmamaktadır.

Şeyhülislâmı hükümdar tayin ederdi; fakat bir kere o makama geldikten sonra olağanüstü nüfuz ve kudret sahibi olurdu. İlk önceleri şeyhülislâmlar bu makama azledilmemek (Layen-azil) ve öldürülmemek kaydıyla getirilirdi. Bu da devlette hukukun üstünlüğünü sağlamanın önemli bir güvencesi idi. Fakat Kanunî Koca Çivizade Şeyh Mehmed Muhiddin Efendi'yi azletti[207] (949-1542). III. Murad döneminden itibaren de aziller sıklaştı. Bu biraz da şeyhülislâmın kişiliği ile yakından ilgiliydi.*

İlmiye mensupları denen müderrisler, müftüler, imam ve müezzinler, katipler tayin ve azilleri bakımından şeyhülislâmlık dairesine bağlıydılar. Bu bürokratik görevlerin yanısıra şeyhülislâmların fetva vermeleri de yoğunlaşmış, fetva konusunda yardımcı olması için ayrı bir daire kurulmuştur. Şeyhülislâmlık makamına bağlı olan, "Fetvahane" denilen bu dairenin başı "Fetva Emîni" idi. Soruları Fetva Emîni fıkıh ilkeleri içinde araştırır, cevabını bulur, yazar ve mühürlenmek üzere şeyhülislâma sunardı.

* Genç Osman zamanında Şeyhülislâm Esad Efendi, aynı zamanda damadı olan padişahın kardeşini öldürtmek için istediği fetvayı vermemek dirayetini gösterdi.

Adliye

Eski Türk devletlerinde adalet devletin temeli idi. Devlet Yüksek Mahkemesi'nin başkanlığını da hükümdar yapardı. Attilâ kendisine suikast hazırlayan Biliga'yı bir heyet huzurunda sorguya çekmişti. Kapagan Kağan tarafından Aygucı (müşavir) görevinden uzaklaştırılan Tonyukuk'un Devlet Yüksek Mahkemesi'nin üyeliğine tayin edilmesi bu müessesenin ciddiyetini göstermektedir. Hazar Hakanlığı'nın başkentinde yedi baş-yargıç vardı. Bunlar ikişer ikişer müslümanların, hıristiyanların, musevilerin, biri de sılavların ve diğerlerinin davalarına bakardı.[208] İleride görüleceği üzere, Türk devletinin amaçlarından biri de iç barışı sağlamaktı; bunun da temel taşı sağlıklı adaletti.

Müslüman olduktan sonra Türkler dinlerinin gereği olarak da adalete büyük önem verdiler. Müslüman-Türk hükümdarları devlet yönetiminde kendilerini Hz. Peygamber'in vekili saydıklarından adaletin tevziinde de baş görevli ve sorumlu olduklarının şuûrundaydılar. Bunun için adliye teşkilâtına çok önem verirlerdi.

Karahan ve Gaznelilerdeki adliye teşkilâtı biraz daha tekamül etmiş olarak Büyük Selçuklularda da karşımıza çıkmaktadır. Adliye şer'î yargı ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şer'î meselelerin hallinde kadılar Hanefî ve Şafiî fıkhını esas alırlardı. Amme vicdanına da büyük önem verdikleri için mahkemelerde halktan seçilen jüri üyeleri de bulunurdu. Kadılar bu jüri üyeleriyle istişare ettikten sonra karar verirlerdi. Kadıların verdikleri hüküm bozulmazdı. Ancak hüküm yanlış ise, birkaç kadı tarafından açıklamalı olarak sultana arz edilirdi. Kadılar ayrıca vakıfların idarelerine, düzenlenmelerine, tereke, hayrat işlerine de bakarlardı. Kadıların başla-

rında "Kadi'l- Kudat" bulunurdu. Kadi'l- Kudat merkezdeki mahkemenin reisliğini yaptığı gibi, gerektiğinde kadıları da muhakeme ederdi.[209]

Şer'î mahkemelerin yanısıra inzibatsızlık, itaatsizlik, siyasî mahiyetteki suçlara ve benzerlerine örfî mahkemeler bakardı.[210] Ordu mensuplarının davalarıyla "kadıaskerler" meşgul olurlardı.

Bu konuda belirtilmesi gereken en önemli husus, adlî teşkilâtın merkezdeki Büyük Divan'la, taşradaki Eyalet Divanları'yla, yani hükümetle ilgilerinin bulunmamasıydı. Siyasî ve idarî otoritelerin dışında adaletin tevzii çok önemlidir; zira adaletin sağlam ölçülerle tevzii ancak bu yolla mümkündür.

Farklı bölgelerde, tamamen ayrı kültür dairelerinde, değişik sosyal ve iktisadî şartlarda, mükemmel işleyen Cengiz İmparatorluğu, XII. yüzyılın sonlarından itibaren merkeziyetini yitirince, birbirlerine düşman devletler meydana gelmiştir. Fakat imparatorluktan ayrılmış parçalar olduklarından bu devletlerin amme müesseselerinde ve onları kuran hukukî telâkkilerde derin aynılıklar vardı. Bu aynılık hakimiyet telâkkisi ve sembollerinde, devletin organlarının düzenlenmesinde, idarî, askerî, malî ve adlî teşkilâtta açıkca görülmektedir. XIV. yüzyılın ilk yarısından sonra İslâm kültürünün ağırlıklı bulunduğu bölgelerdeki Cengizli devletlerinde İslâmiyet hakim olmuştur. Özellikle Altınordu, İlhanlı devletlerinde İslâmlaşmanın hukuk sahalarında da etkileri görülmeye başladı. Bu devletlerde İslâmiyet resmî din olmadan önce de, hükümranlıkları altında yaşayan diğer cemaatlar gibi, müslümanlar da belli bir seviyede hürriyetlerine sahiptiler. Adaletin tevzii genel olarak örfî mahkemelere aitti; müslümanlar ancak kendi aralarındaki anlaşmazlığı şer'î mahkemelere

götürürlerdi. Fakat İslâmiyet resmî din haline gelince, şer'î mahkemeler ve kadılar eskisine oranla daha büyük önem kazandılar.[212] Hatta bazı hükümdarların ilk cülüslarında şeriat hükümlerine uyulması hakkında emirler verdikleri de bilinmektedir.

Osmanlıların ilk dönemlerinde kazaî yetki, sultana ait olmakla beraber, onbeşinci yüzyıldan itibaren padişah mürafaalara gelmekten vaz geçmiş, bu görevde de vezir-i azamı kendisine vekil yapmıştı.[223] Fakat görevi bizzat ifa eden kazaskerlerdi. Kazaskerlik, önce de belirtildiği üzere, Selçuklularda, Memlüklülerde, Eyyubîlerde de vardı. Osmanlılarda ilk defa Yıldırım Bayezid Şeyh Ramazan Efendi'yi kazaskerlikle görevlendirip, kadıların durumunu teftiş için vilâyetlere gönderdi. Fatih döneminde ülke genişlediği, mahkemeler çoğaldığı için Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri ihdas edildi.[224] Kazaskerler medreseden yetişme ulemadan olup, müderrislik veya kadılık görevlerinden bu makama terfi ederlerdi. Kazaskerler askerî davalarla birlikte, ancak kaza mahkemelerinde hallolmayan davalara bakarlar ve kadıların örfî sürelerini hesap ile, yeni yerlerine tayinlerini yaparlardı. Yani hem askerî mahkeme, hem yargıtay, hem de adalet bakanlığının görevlerini ifa ederlerdi.[225]

Rumeli'de görev yapan kadılar, Rumeli kazaskerinin inhası; Anadolu'da görev yapan kadılar da Anadolu kazaskerinin inhasıyla padişah tarafından tayin edilirlerdi. Padişah tarafından tayin edilmelerinin sebebi ise, adalet tevziinde padişah adına görev yapmalarıydı.[226]

Kazaskerlerin kadıların üzerinde kontrol yetkileri bulunmadığını hemen belirtmek gerekir; idarî bakımdan Divan'a bağlı oldukları halde, adaletin tev-

ziinde tam bağımsız idiler.* Büyük şehirlerdeki kadı larla küçük kasabalardaki kadıların arasında gelir farkı olmasına rağmen görev itibariyle aynı idiler. Bulundukları kaza içinde idarî ve belediye hizmetlerini de yürütürlerdi. Bu da her bölgede üç türlü görev için, üç ayrı teşkilât bulunduğunu, hepsinin de başının kadı olduğuna işaret etmektedir.[227]

Anlaşmazlıkları halleden kadılar fıkıh ve fetva kitaplarına başvururlardı. Bu kitaplar mezheplere göre değişirdi, davacının ve davalının durumuna bağlıydı.[228]

Kadının her yere yetişmesi mümkün değildi. Davaların çözümünde keşif gerekebilir, bazen kadı kaza bölgesinde bulunmayabilirdi. Bunun için kadının yerine davaya bakan naipleri vardı; bu naipler de kadı tarafından tayin edilirlerdi.

Sicilleri düzenli tutan katipler, hademeler, adlî polis görevini yapan muhzırbaşlarıyla, onların emrindeki muhzırlar da adliye teşkilâtının ülkeye dağılmış görevlileriydiler.

Ordu

İlk Türk devletleri askerî karakter taşırlardı. Düşmanın ne zaman ve nereden geleceği belli olmadığından, anî bir hücumla, kısa sürede ele geçirdiklerini öldürüp, malları talan etmesi ihtimalinden dolayı, halk her zaman savaşa hazırdı. Kadın, erkek, eli silâh tutan herkes askerdi. Sıkı bir disiplin içinde

* Kadıların bağımsızlığına dair sayısız örneklerden biri olarak şu olay da zikredilmektedir (İsmet Parmaksızoğlu, *Türkler'de Devlet Anlayışı, İmparatorluk Devri, 1299-1789,* Ankara 1987, s.46): "Yıldırım cemaatle namaz kılmayı terk ettiği gerekçesiyle Bursa Kadısı Molla Fenari onun bir davada tanıklığını reddettiği halde, onun kadıların hükümlerinde istiklâlleri gereği, mahkemelerin bağımsızlığına inandığından Molla Fenari'yi görevinden uzaklaştırmamıştır."

yaşarladı. İlk defa düzenli ordu teşkilâtı Mete zamanında (M.Ö. 209-174) kuruldu. Tümenleri onbiner kişilikti; bunlar binlere, binler yüzlere, yüzler onlara ayrılırdı. Hepsinin başında bir komutan bulunurdu. On kişinin başındakine onbaşı, yüz kişinin başındakine yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı denirdi.[229]

Hükümdarı koruyan "yiğitler" yurda dağılmazlar, kağanın yanından ayrılmazlardı. Zamanla bunlar "saray muhafızı" oldular. Muhafızlara Çinliler "Böri" yani "kurt" derlerdi. Daha sonraki tarihlerde "Harp Okulu" gibi düzen aldılar. Uygurlar Mani dinini; Budizmi kabul edince savaş yeteneklerini kaybettiler. Muhafız birliklerinin de anlamı değişti; onlara "Tapıyçı" yani "Hizmet edenler" denildi.[230]

Karahanlıları, bilhassa Gaznelileri örnek alarak kurdukları ordu teşkilâtını Büyük Selçuklular çok geliştirdiler. Merkezde sultanın emrinde ve onun muhafızı olan, kölelikten yetişen on iki bin kişilik bir birlik bulunurdu. Küçük yaşta satın alınan veya esir edilen gayri müslim çocuklar sarayda veya büyük şehirlerdeki Gulamhanelerde (köle mektebi) babaların elinde İslâm dini ve kültürüne göre eğitilirlerdi. Bu Selçuklu ordusunun küçük bir bölümüydü, asıl ordu sayıları yüzbini aşan sipahilerdi ve bütün memlekete dağılmışlardı.[231] İlk zamanlardaki aşiret kuvvetlerinin yerini, muntazam maaşlı ve topraklı askerî kuvvetler almıştı.

Bir bölgenin öşür ve resmini toplamak suretiyle dirliğe sahip olan eyalet askerlerinin (sipahiler) zamanla derebeyliğe dönüşmemesine dikkat edilmiş, çok zengin olmamaları, kale yaptırmamaları için iki yılda bir yerleri değiştirilmiş, halka iyi davranmalarına da itina gösterilmiştir.[232] Ordu devletin direği addedilmiş, onun güçlülüğüyle devletin ayakta kalabileceğine inanılmıştı.[233]

Anadolu Selçuklularının ordusu Büyük Selçuk-

luların küçük bir modeli idi. Hıristiyan dünyasının devamlı haçlı seferlerine muhatap olan Osmanlı ise ordusunu çok geliştirdi. Nasıl ki hıristiyan devletleri haçlı ruhuna sahip idi iseler, İslâm devleti olan Osmanlı Devleti de cihad ruhuna sahipti. Bu ruha göre teşkilâtlanması ve orduya önem vermesi tabii idi.

İlk dönemlerde Osmanlı ordusu üç çeşit askerden oluşurdu. Fethedilen topraklarda verilen tımarlarda beslenen sipahiler ordunun en önemli bölümünü teşkil ederlerdi. İkincileri ise nöker denilen, ücretle tutulan askerler olup, Osman Gazi veya Orhan Gazi'nin şahıslarına bağlı hassa ordusu idi. Sonradan bunlar için "nöker" adı yerine "azap" kullanılmaya başlandı. Yeniçerilik kurulmadan önce devletin ücretli, daimî ordusu bunlardı. Bir de savaş zamanlarında, ulûfe veya bir takım vergi muafiyetleri karşılığında askere alınan kimseler vardı ki, bunlar diğer zamanlarda kendi işlerinin başına dönerlerdi. Osmanlı beyliği derece derece büyüyerek, uç beyliği gerçek bir devlet düzeni haline geldikçe ordusu da daha ciddi şekil almaya başladı. Devletin sınırlarının süratle genişlemesi, fetihci milletin azlığı, savaşlarda tükenme ihtimalinin de belirmesi, o zamanki devlet adamlarına savaşta esir düşen hıristiyanlardan devletin hakkı olan 1/5 bölümünün İslâmlaştırılarak ordu hizmetine alınması fikrini ilham etmiştir. Bu hususu Âşıkpaşazâde şöyle anlatmaktadır: "Çünkim, devlet ile Han (I. Murad) Edrene tahtına oturdı, Lalası Şahin'e Zağra tarafına ve Filibe'ye akın verdi. Bir gün Kara Rüstem derler idi, bir dânişmend geldi Karam vilâyetinden. Çandarlı Halil kim kazıasker idi. Ona geldi. Eyidür: 'Efendi, bunca hanlık malı niçin zayî idersün' der. Kadıasker eyidür: 'Ol mal nice maldur?' Rüstem eyidür: 'Uş bu esirler kim bu geziler alurlar. Tanrı buyruğunda bunların beşte biri ka-

nundur. Ya niçin alınma der'. Kadıasker Hana arz eyledi. Han eyidür: 'Tanrı buyruğu neyise it' der. Ve hem Gazi Evrenos'a dahi ısmarladılar. 'Akınından çıkan esirin beşte birini al' dediler. Anun kim esürun beş almıya, her esirinden yirmibeş akçesun al dediler. Ve bu tertib üzere Evrenos dahi bir kadı tayin etti ve hayli oğlanlar cem olundu. Han'a getirdiler. Halil eyidür: 'Bunları Türk'e verelim, Türkçe öğrensinler. Bunları dahi çeri idelüm' dedi. Ve hem anun gibi olındı. Yevmen fe yevmen ziyade olundı. Tamam ki müselman oldılar. Türk bunları nice yıllar kullandılar. Andan kapuya getirdiler. Ak börk giydirdiler. Azıl ezel çeri iken yeniçeri kodılar."[234]

I. Murad döneminde, Selçuklulardaki Gulamhanelerin yerine Acemi Oğlanlar Ocağı* Çandarlı Kara Halil Paşa tarafından kuruldu.[235] Bu kuvvetin oluşturulmasının bir sebebi de Evrenos Bey gibi uçlarda feodal bir hayat yaşayan beyleri, sıkı bir şekilde merkeze bağlamak için olduğu belirtilmektedir.[236] Bu müessesenin menşei hakkında tarihçilerin görüşleri farklıdır. İ.H. Danişmend bu müesseseyi şöyle açıklamaktadır: "Pencik vergisi muharebelerde alınan esirler üzerine tarh edilmiştir. 'Pen-çik' kelimesinin 'penc-ü-yek' tabirinden muharref olduğu rivayet edilir. Bu esirler üzerine tarh edilmiş beşte bir vergidir. Pencik kanunu mucibince muharebelerde alınan esirlerin beşte biri, 'Hums-i şer'i' şeklinde 'Beytü'l-mal'e verilir. Bu vergi aynen, yahut nakden tahsil edilir. Nakden tesviyesi takdirinde esir başına yüz yirmi beş akçe kıymet üzerinden, 'pencik' yani beşte bir nisbetinde yirmi beş akça verilmesi esas ittihaz edilmiştir. Aynen tesviye edildiği takdirde ise, her beş esirden birinin verilmesi lâzımdır. İş bu su-

* "Gulamhaneler yerine Acemi Oğlanlar tabirinin kullanılması sadece Farsça tercümesidir." *Akdağ, a.g.e,* Cilt I, s. 419.

retle devletin elinde bulunan esir çocuklarına 'pencik oğlanları' denilmiştir. Bu oğlanlar toplandıkça Türk evlerine dağıtılır, hem çalıştırılır, hem de Türkçe öğretilirdi. İş bu suretle üç-dört sene Türk terbiyesi görüp Türk dilini öğrendikten sonra, 'acemi ocağı' denilen askerî terbiye müesseselerine giderlerdi. Bu ocak efradına 'Acemi Oğlanlar' denir ve bunlar askerlik öğrendikten sonra 'yeniçeri ocağına' girerlerdi. 'acemi ocağı'nın ne zaman teşkil edildiği pek belli değildir. Bundan başka bir de 'devşirme' usulüyle hıristiyan tebaadan alınan oğlanlar zümresi vardır."[237] İ.H. Uzunçarşılı ise bu konuda şu bilgileri vermektetedir: "Ankara muharebesinden sonra fütuhatın durmasına ve dahilî mücadelelere mebni esir alınamadığından kapıkulu kadrolarındaki noksanı doldurmak için ilk devrelerde Rumeli'deki hıristiyan tebaadan muayyen bir kanunla ve devşirme ismiyle münasip miktarda hıristiyan çocukları alınmasına başlandı. Bu çocuklar da devşirildikten sonra Anadolu köylüsünün hizmetine verilir ve sonra acemi ocağına alınırdı. Devşirmeye tayin edilen memur, eline verilen fermanla kendisine devşirme mıntıkası olarak gösterilen sancak veya kazalara gidip, mahallî kadıların ve sipahilerin yardımlarıyla kazaları dolaşır, kilise heyetleri vasıtasıyla çocukları devşirirdi." Devşirilen çocuklardan zeki ve kaabiliyetleri bürokrasi için Enderun'a ayrılır, diğerleri Türk-İslâm geleneklerini öğrenmek üzere çiftçilere dağıtılırdı. Çiftçilerin yanında Türk dilini ve geleneklerini öğrenenler Acemi oğlanlar ocağı'na toplanırlardı.

Kanun mucibince bir çocuğu olanın oğlu alınmıyarak babasının hizmetine bırakılır ve birden fazla olanın bir tanesi alınırdı. Alınacak çocuğun soy ve sopunun belli, iyi bir aileye mensup ve orta boylu olmasına dikkat edilirdi."[238]

Kulluk müessesesinin, İslâm devleti olan Os-

manlılarda yeri ne idi? Askerî ve siyasî amaçlarla, İslâmın zımmî tebaya bahşettiği hürriyetlerin açıkca ihlâli değil mi idi? Bu bir örfî hukuk tasarrufu olsa bile, örfî hukuk tasarruflarının da şeriatı ihlâl etmeleri mümkün değildi.*

Wittek'in de yerinde işaret ettiği üzere Osmanlılar bu konuda Şafiî mezhebinin zımmîliğe dair hükümlerinden yararlanmışlardır. Şafiî mezhebine göre İslâmiyet nazil olmadan herhangi bir semavi dine inanana zımmîlik hakkı tanınır. İslâmın doğuşundan sonra bir başka semavi dini benimseyenden bu statü esirgenmektedir. Onlar ehl-i kitap olmayanlar hakkında yapılan işleme tabidirler. Eğer fethedilen bir bölgenin ahalisinin ne zaman bir semavi dine girdiği bilinemiyorsa, onlar da İslâmdan önce intisap ettiklerini söylüyorlarsa, iddialarıyla amel olunur. Aksi öğrenilirse, ehl-i kitap olmayanlar gibi ölüm veya İslâmı seçmek durumuna düşerler. Gerçekten de tarih incelendiğinde bu içtihadın uygulandığı görülmektedir. Sırplar, Bulgarlar İslâmiyetin doğuşundan sonra hıristiyan oldular. Şafiî içtihadına göre İslâm-ölüm arasında seçime tabi tutulmaları gerekirdi. Bu da yeni kurulan bir devlet için hem imkânsız, hem de hoş değildi. İmkânsızlık hukuk kurallarını etkileyeceğinden Şafiî hukukunun bu prensibinde az bir değişiklik yapıldı. Sırp ve Bulgarlar'ın çocuklarının bir bölümü alınarak İslâmlaştırıldı ve devlet hizmetinde görevlendirildi; buna karşı geniş halk kitlelerine zımmilik hakkı tanındı. İslâmiyetin nuzulünden önce, dinlerine girdikleri kesinlikle bilinen Yahudi ve Rumlardan çocuk alınmaması da bu hususta Şafiî içtihadın-

* Pek çok tarihî kitapta, gelen memurların beğenmeleri için hıristiyanların çocuklarını süsledikleri anlatılmaktadır. Günümüzün süper güçleri geri kalmış ülkelerde, gazetelere "Çocuklarınızı verin, okutup, general yapacağız" diye ilân verseler, pek çok ailenin çocuklarını verecekleri ihtima dahilinde değil midir?

dan yararlanıldığında kuşku bırakmamaktadır.[239]

Acemi oğlanlar, yeniçeriler, tımarlıklarda beslenen sipahilerden başka, maaşlarını hazineden alan, başlarındaki dizdarlarıyla merkeze bağlı bulunan kale muhafızları da vardı.*

d) EYALET TEŞKİLÂTI

Merkezde olduğu gibi bölgelerde de hükümdarın yetkili kıldığı kimseler vardı. Hükümdar bir boya sınırlı bir "il" veya "yurt" verirdi. Bu yurdun sınırlarının korunması, bölgede düzenin sağlanması o boya aitti. Dede Korkut'un "Yiğitlere kalaba ülke verdi" dediği gibi bazen de hakanlar yiğitlere ülke verirlerdi.[240] Bu bölgelerde hakimiyet hakanın adına kullanıldığından devlet şeklinin federasyon mu, konfederasyon mu olduğuna dair değişik görüşler ileri sürülmüştür.** Kanaatimizce klâsik anlamda ne federasyon, ne de konfederasyondu; kendisine has bir yapıya sahipti. Çünkü bölgedeki yetkililerin ırsî olanları, olmayanları vardı. Bilge Kağan Orhun Abideleri'n şöyle demektedir: "... Siz bütün küçük kardeşlerim, yeğenlerim, hep şehzadelerim, bütün soyum, ulusum, siz sağdaki Şadapıt beyleri, siz soldaki Tarkan, buyruk beyleri..." Bilge Kağan'ın, "siz sağdaki Şadapıt beyleri" demesinden ve ilk olarak onlara hitap etmesinden hükümdarın akrabaları ve ırsî olabilecekleri ileriye sürülmektedir.[241] Tarhan (veya Tarkan)

* Ordunun ağırlığını tımarlı sipahiler teşkil ederlerdi. II. Murad'ın ölümünde (1451) beş bine yaklaşan yeniçerilerin sayısı, Kanuni'nin ölümünde (1566) ancak oniki bine ulaşabildi. Ama daha sonraları yeniçeriler süratle arttı, tımarlı sipahiler azaldı.

** Meselâ T. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi* adlı eserinin 123, 143, 152, 176, 179. sayfalarında konfederasyon olduğunu yazmaktadır. Z.V Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı kitabının 52, 292. sayfalarında federasyon kelimesini kullanmaktadır.

gibi diğer beyler ise kahramanlık, çalışkanlık veya bir başka başarıyla mevkilerine gelebiliyorlardı. Dede Korkut'tan öğrendiğimize göre de aç doyurmak, çıplak giydirmek, vahşi bir hayvan öldürmek, savaşta yapılan fedakârlıklar bey olmak için yeterli idi.

Her boy kendi beyinin başkanlığında sosyal, iktisadî ve idarî bir teşkilâta sahipti. Göçlerde bey, boyun düzen ve disiplinini, diğer boylarla ilişkilerini düzenler, güvenliğini sağlardı. Sanki beylerin yönetiminde küçük devletler yaşardı. Küçük devletçikler hakanın veya yabgunun idaresinde birleşerek büyük devleti meydana getirirlerdi.[242]

Kağanın oğulları ve kardeşleri yabgu veya tegin ünvanıyla boy beylerinin üzerinde en büyük memurlardı. Ancak kağandan sonra en büyük ünvan olan yabgunun sadece baştaki kağanın erkek kardeşlerinden en büyüğüne verildiği ileriye sürülmekte, İstemi Han'ın, İstemi Yabgu şeklinde tanınmışlığı da delil olarak gösterilmektedir.[243] Önce de belirtildiği üzere bu ünvan küçük devletlerin hükümdarlarına da verilirdi.

Şad, sorgun, tegin, tudun, tutuk, tarkan, ınal, çur, kölerkin, iltapar gibi yüksek memurlar hakan ile beyler arasındaki ilişkileri düzenler, askerî ve malî hizmetlerin ifasını sağlarlardı.[244] Hakandan boy beylerine kadar bütün görevlilerin kendilerine göre hak ve yetkileri vardı. Meselâ yabguların hakana bağlılıkları hukukî ve siyasî şekilden ibaretti; gerektiğinde kendi başlarına barış ve savaş yapabilirlerdi.[245] O zamanki imkânlara göre çok geniş topraklarda kurulan devletler ancak bu şekilde yönetilebiliyorlardı.

Dünyanın oluşumu, bölümleri, yönleri hakkında kendilerine göre inançları olan Türkler, inanışlarına uygun şekilde devletlerini kuruyorlardı. Güneşin doğduğu, battığı yerler; büyük dağlar, ormanlar devlet teşkilâtlarında önemli rol oynarlardı. Doğu-

nun ayrı bir önemi vardı. Güneşin doğduğu yer dinlerine göre (Gök-dini) en kutsal yer sayıldığından hükümdarın otağı doğuya açılır, hakanları da tahtta doğuya dönük otururlardı.[246] Doğunun farklılığı destanlarda da belirtilmiştir. "Oğuz Kağan'ın nazırı Uluğ Türük, rüyasında altından yapılmış bir yay görmüştü. Rüyasında bu yay gün doğusundan, gün batısına kadar uzanmış imiş. Destanda önce gün doğusunun söylenmesi, eski Türkler'de doğu yönüne ne kadar önem verdiklerinin delilidir."[247] Reşideddin'in *Oğuznamesi*'nde de doğu ile batı hakkında şunlara rastlıyoruz: "... Altı oğlu bir gün ava gittiler. Tesadüfen altın bir yay ile üç altın ok buldular. Hep beraber bunları kendi dileğine göre aralarında paylaştırması için babalarına getirdiler. Babaları Oğuz yayı üçe parçalayıp daha büyük üç oğluna, üç oku da küçük üç oğluna verdi. Kendilerine yay verdiği üç oğlunun soyundan gelecek kavme 'Bozog' densin. Çünkü bunlara yayı paylaştırmak için onu muhakkak parçalamak gerekti. Bozog sözünün de zaten manası parçalamak, bozmaktır. Kendilerine ok verdiği diğer üç oğlunun neslinden gelecek kavmin lâkabı 'üç ok' olsun. Bu 'üç og' yani üç tane ok demektir. Buyurdu ki bundan sonra oğullarından kim gelirse beraberce 'temacamış' kılsınlar, 'Biz hepimiz bir soydanız' deyip orduda da kendi yerini ve rütbesini bilsinler. Bunlar da şöyle kararlaştı: Yay verdiklerinin yeri daha üstte olsun ve orduda da sağ kolu (doğu) teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olup sol (batı) kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder, ok ise ona tabi bir elçidir."[248] *

* İç-Oğuz ve Dış-Oğuz beyleriyle, Üçok ve Bozok deyimleri arasındaki ilişkiyi M.Fuad Köprülü şöyle açıklıyor (*İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İst. 1983, s. 84): "... Dede Korkut kitabında, Hanın mahiyetindeki yirmidört Oğuz beyinden bahsolunurken, bunların İç-Oğuz Beyleri ve Dış-Oğuz Beyleri diye ikiye ayrıldığını görürüz. Hal-

O dönem Türk devletleri, iklim şartlarından dolayı ancak doğu ve batıya doğru genişleyebilecekleri-nden, bu yönler kuzey ve güneyden farklılık kazanmış da olabilirdi.[249] Tarihî bilgilerimize göre doğu-batı, yani sol ve sağ ilkesi üzerine kurulmuş ilk Orta-Asya Türk devleti, Büyük Hun Devleti idi. Devletin sol, yani doğu tarafını hükümdarın büyük oğlu ile diğer oğulları idare ederlerdi. Sağ, yani batı tarafını da hükümdarın kardeşleri yönetirlerdi. Merkezde ise hükümdar bulunurdu.

Bilge Kağan gençliğinde sol Bilge (Tegin) ünvanıyla Türk Tarduş boyları üzerinde şad olarak görev yapmıştı. Bilge Kağan kağanlık tahtına oturunca yerine kardeşi Kül-Tegin geçti. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, Büyük Hun Devleti'nin teşkilâtı Gök-Türklerde de devam etmiştir.[250]

Doğu her zaman kutsaldı; fakat devletin doğusu her zaman batısından önemli değildi. Mesela *Oğuz Destanı*'nda, Cengizlilerde devletin sağı (batısı) solundan (doğusundan) önemli idi. Oğuz Han'ın sağ yanında gökle ilgili adlar taşıyan üç oğlu, Bozoklar vardı. Oğuz Han'ın ölümünden sonra sağ tarafın da oturan Gün Han tahta çıktı.[251] İslâmî dönemde de sağ taraf önemli idi. *Kutadgu Bilig*'de sağ taraftan mistik bir şekilde bahsedilmekte, sağın "iyilik" getirdiği belirtilmektedir.

buki Oğuzlar'ın siyasî-içtimaî teşkilâtından bahseden bütün eski tarihî ve etnoğrafik kaynaklarda umumiyetle tesadüf edilen tasniflere göre bunlar Üçok-Bozok diye ikiye ayrılırlar. Oniki Üçok kabilesi sağ kolu ve oniki Bozok kabilesi sol kolu teşkil eder ve sağ kol teşrifat bakımından sol kola faiktir. Dede Korkut kitabında Üçok-Bozok tabirlerine ancak bir defa tesadüf olunur; diğer yerlerde hep, 'İç-Oğuz-Dış-Oğuz' tabiri geçer. Fakat XII. hikâye dikkatli okununca buradaki İç-Oğuzlar'ın Üçoklar, Dış-Oğuzlar'ın ise Bozoklar olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır."

Önce sol sağdan, sonra sağ sol taraftan önemli olmasının sadece dinî bakımdan izahı yeterli değildir. Pratik hayatla da ilgisi vardır. Türk devletleri ilk önceleri Çin ile, yani soldaki komşularıyla mücadele etmişler, sonraları ise fetihler sağa doğru, yani batıya yapılmıştır.

İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra, bazı ünvanlar, dinle ilgili müesseseler müslümanlardan alınmışsa da Türklerin devlet yapıları pek değişmedi. Ülkenin değişik yerlerinde görev verilen hanedan üyeleri, bulundukları bölgeleri idare ederlerdi. Kendilerine göre askerî kuvvete sahiptiler; merkezî hükümetin izniyle de para bastırırlardı. Şer'î davalara bakan kadılar, şehir ve kasabalarda malî işleri yürüten âmiller, hayatın değişik ihtiyaçlarını gidermek için halk tarafından seçildiği belirtilen reisler, hükümdar veya vezirin tayin ettiği, belediye işlerini murakabe ile görevli muhtesipler ülkeye dağılmışlardı. Muhtesipler, aynı zamanda, İslâmiyetin vecibelerinin yerine getirilmesini sağlamak, bunlara uymıyanları cezalandırmakla da görevli idiler. Ayrıca muhtesipler, ticarî muamelelerde dürüstlüğü sağlarlar, ölçülerin kontrolünü yaparlar, borçlarını ödemiyenleri cezalandırırlar, zenaat erbabının mallarını kalite bakımından kontrol ederler, usta-çırak veya işçi-işveren ilişkilerini denetleyerek şikâyetlerini değerlendirirlerdi.[252] Muhtesiplerin önemine Yusuf Has Hacib de işaret etmektedir. "Muhtesipler, elinde selâhiyet olmalıdır ki fasık, serseri ve başı boş dolaşanları inzibat altında bulundursunlar ve mescitleri cemaatle dolu tutsunlar. Diğer taraftan cemaati dolaşarak kötülüklere mani olsunlar, satıcılar emanetleri gözetsin. Zenaatkârlar (uzlar) başkalarını yetiştirmekte devam etsinler. Çiftçiler tarlalarda gayret göstersinler ve hayvan yetiştiricileri de onları çoğaltmaya devam etsinler."[253]

Devletin genel politikasını ilgilendiren konularda, başşehirden taşraya hükümdarın, merkezî idarenin ferman, mektup ve benzerlerini ulaştırmak için esaslı posta teşkilâtı kurulmuştur.[254]

Büyük Selçukluların taşra teşkilâtı, Karahanlıların biraz daha tekamül etmişi idi. Taşra, Büyük Divan'a bağlı ve merkez şehirlerinde "Şahne" (askerî vali) bulunan eyaletlere, melikler idaresindeki bölgelere ayrılmıştı. Eyalet merkezleri de divanlara, vezirlere, ayrı askerî teşkilâtlara sahiptiler. Şema olarak merkeze benziyorlardı; çap itibariyle küçüktüler. O dönemde hakimiyet sembollerinden sayılan "nöbet" de çaldırırlar, hutbede halifenin, sultanın adlarının yanısıra kendi adlarını da okuturlardı. Bütün bu adem-i merkeziyetçi yapıya rağmen merkezdeki büyük sultan (es-sultanü'l-azam)ın yüksek hakimiyetini tanırlar, yaptıkları savaşları ve dış temasları merkezce düzenlenen ana-siyaset çerçevesinde yürütürlerdi. Meliklerin değişmesi, bölgelerin genişlemesi veya daralması yüksek hakimiyete aitti; yani sultanın fermanıyla mümkündü.

Yönetimlerine kattıkları devletler de büyük devletin bünyesinde yer alırlardı. Eski Türk devlet geleneğine uyarak bu devletlerin hükümdarlarını başta bırakırlardı; ama onları kontrol için şahne* gönderirlerdi.[255]

Her şehir ve kasabada mülkî idareden sorumlu "âmid", mali işlere bakan "âmil", halk tarafından seçilen "reis", belediye işlerini kontrol eden "muhtesipler" vardı.[256] Şehirlerin mahallelerinde "iğdiş" ünvanını taşıyan mahalle başları bulunurdu. Bunları mahallenin sakinleri seçer, kadı da tasvip ederdi. İğdişlerin başındaki reislerine "iğdişbaşı" yahut "emîr-i iğdişân" denilmekte idi. Her köyde, bir köy kethudası

* Gök-Türklerdeki şad'a Büyük Selçuklularda şahne denmekte idi.

görev yapardı. Köylerde gençlerin "gençlik ocakları" bulunurdu. Köy kethudası gençlik ocaklarına bir "yiğitbaşı" tayin ederdi. Vilâyetin bütün köylerindeki kethudaları "ilbaşı" temsil ederdi.[257] Naipler, vekiller, katipler, tahsildarlar gibi değişik görevliler ülkeye dağılmışlardı. Bunların yanısıra devletin bünyesinde "peyk"ler ve "perende"lerden kurulu çabuk haber alma teşkilâtı da görev yapardı. Düzenli ulak (posta teşkilâtı), askerî ve ticarî önemi olan yollarda karakollar, asayişin devamlı korunması gerekli yerlerde "ribat" (tahkimli hanlar), "münki" diye anılan gizli haber alma teşkilâtı devletin ülkeye yayılmış uzuvlarıydılar.[258]

Taşra yönetimi bakımından Büyük Selçukluların küçük bir modeli olan Anadolu Selçuklularında vilâyetler yönetim bakımından iki kısma ayrılırdı. Bir kısım vilâyetleri subaşı denen valiler yönetirdi. Bunlar, aynı zamanda, savaşta o vilayetten çıkan askerlerin de serdarı idiler; toplanma yerlerinde askerleri ile melik-i umera (beylerbeyi)nin emrine girerlerdi. Meliklerin idaresinde de ikinci tür vilayetler vardı. Bu vilayetleri hükümdarın çocukları, kardeşleri, amcaları yönetirdi. Bunlar özerktiler; Divan ile ilgileri yoktu, doğrudan doğruya sultana bağlıydılar.[259]

Anadolu Selçukluları bünyelerinde uç beylerine de yer verirlerdi. Bu uç beylerine tabi beyler de bulunurdu. Bunlar özerk olmakla beraber, her saltanat değişikliğinde yeni sultandan menşur almak zorundaydılar.[260]

Diğer Türk devletleri gibi teşkilâtlanan Cengiz İmparatorluğu da adem-i merkeziyet esasına dayanırdı. Bölgelerinde hükümranlık süren hakanlar Kara-Korum'da bulunan Büyük Hakan'ın yüksek otoritesini kabul ederlerdi.

Sadece Türk-İslâm dünyasını değil, bütün insanlığı etkileyen Osmanlı Devleti, Türkler'in o zama-

na kadarki devlet tecrübesinin ürünüydü; sanki diğer devletleri Osmanlı Devleti'ni kurmak için hazırlık mahiyetinde kurmuşlardı. Bu muhteşem devletin ordu, medrese ve tekke üç temel müessesesi idi. Ordu nizam ve otoriteyi sağlar, medrese din ve ilmi, tekke din ve ahlâkı temsil ederdi. İlk önceleri medrese ve tekke birbirini tamamlıyorlardı. Medrese aydınları yetiştiriyor, tekke halkın eğitimi, şuûrlandırılmasıyla ilgileniyordu.

Viyana'dan Basra'ya, Yemen'den Kırım'a kadar uzanan sınırlarda devlet düzeninin sağlıklı olması ancak sıkı merkeziyetçilikle mümkündü. Ama tebaanın arasında çok değişik halklar vardı; birisi için mutluluk kaynağı olan bir kanun, bir kurum diğeri için huzursuzluk kaynağı olabilirdi. Bundan dolayı da aynı zamanda adem-i merkeziyetçi bir sistem uygulanırdı. Aslında Osmanlı idare sistemi, ne klasik anlamda merkeziyetçi, ne de adem-i merkeziyetçi bir sistemdi. Kendi şartlarından doğmuş, kendisine has bir yapısı vardı.

Sıkı sıkıya merkeze bağlı olan taşra teşkilâtının en büyük birimi "eyalet" idi. Eyaletler "sancak" ya da "liva" denen alt birimlere, bunlar da kazalara, kazalar ise nahiyelere ayrılırdı.

Devlet düzeninin gerektiği gibi işlemesinde kadıların ve naiplerinin görevleri çok önemliydi. Zira mîrî toprak sisteminin uygulandığı Osmanlı rejiminde çiftçi halk ile hükümet arasındaki ilişkilerin sıkı kontrolü gerekirdi.

İdarî bakımdan da kadılar düzenin bel kemiği idiler. Padişah ve Divan kadılık yoluyla memleketi merkeze bağlamakta, kanunları ve fermanları kadılar eliyle uygulamaktaydılar. Divan'dan ve hatta Padişah'tan emir alan, devletin bu iki yüksek yetkili organıyla aracısız yazışan kadılar merkezî idarenin memleket içinde en önemli elemanıydılar. Bu husus-

ta kadıya halk mümessilleri yardım ederlerdi. Bunlar köy, mahalle, şehir kethudalarıydılar. Merkezî yönetimin dirlik erbabının dışında, halk ile görülecek işi çıktığında, bir ferman geldiğinde kadı bu kethudalara müracaat ederdi. Merkezî yönetim tarafından, büyük şehirlerde, asayiş âmiri olarak kadıların emrine verilen subaşılar da kaza idaresinin ikinci önemli kişileriydiler.[261] Subaşılık, köy ve kasabadaki "il subaşıları" ve şehir niteliğini taşıyan büyük merkezlerdeki "şehir subaşıları" olarak iki kategoriye ayrılmıştı. Şehir subaşıları Divan tarafından atanır, bağımsız görev yapar, ehl-i örfün* başı sayılırdı. Subaşıların emrinde ise asesbaşı ile asesler vardı; bunlar polis müdürü ve polis vazifeleri görürlerdi.[262]

Kadıların idarî-adlî yetkileri kaza sınırları içinde geçtiği halde, sancak merkezi olan kazalarda, subaşıların düzeni sağlama yetkileri, kazanın merkezi olan şehir ile, pek yakın birkaç köyden ileriye geçmemekte idi. Demek ki bu bölgelerin asayişiyle görevli başka kimseler vardı. Tımar, yani dirlik sahiplerine "serbest" kaydı ile verilmiş ise, böyle köy ve köyler grubunun asayişini sağlama işi, bu dirlik sahiplerine bırakılmış bir yetki idi. Böyle bölgelerde ya dirlik sahibi bizzat kendisi veya vergi alacaklarını toplamak için görevlendirdiği ilkin "naip" sonraları "voyvoda" denen elemanları düzeni sağlardı. Genel olarak Cebeli tımar toprakları serbest olmayan dirliklerdi. Bu bölgelerde, düzen sancak beyi denen askerî yetkililerce sağlanırdı. Bunlar her sancağa bir "sancak subaşısı", her kazaya bir "toprak subaşısı", köylere de "köy subaşısı" yollarlardı. Ama bütün bunlar kazanın kadısının emrinde ve kontrolünde görev yaparlardı.[263]

* Memleket içinde düzenin sağlanması ve hükümet emirlerinin yerine getirilmesi gibi devlet hayatının gerektirdiği işlerin yürütülmesinde uygulayıcı ve zorlayıcı gücü oluşturan hizmetler sınıfına "ehl-i örf" denmekte idi.

Zaten bundan dolayıdır ki düzen gerektiği gibi işler, köylü esir durumuna düşmezdi.

Kadının bir görevi de belediye hizmetlerini yürütmekti. O, adeta belediye meclisi başkanıydı. Belediye meclisine dahil olanlar, şehir kethudası, muhtesip, (yahut ihtisap ağası), pazarcıbaşı, mimarbaşı, çöpcübaşı, esnaf kethudaları gibi kimselerdi. Şehrin düzen ve temizliğini, narhların hakkaniyete uygunluğunu, günlük veya haftalık pazarların düzenli yapılıp yapılmadığını, endüstri eşyalarının standartlara uygunluğu kontrol edilirdi.

Bu kadar görevlerle yükümlü kadının belli bir seviyede olmasına dikkat edilirdi. Yüksek medreseyi bitirenlerden idare hayatına girmek isteyenler imtihana tabi tutulur, adları fermanla tesbit edilmiş olanlar, büyük vilâyet merkezlerindeki kadıların yanına en az beşer kişi olmak üzere "dânişmend" (stajiyer) olarak atanırlardı. Uzun yıllar süren (3-5 yıl gibi) stajiyerlik dönemleri bittikten sonra, İstanbul'a gelip, bir yıl kadar "mülâzemet" süresini dolduranlar, ancak bir yerin kadılığına bağımsız olarak tayin edilirlerdi.

V
TÜRK DEVLETİ HAKKINDA YANLIŞ DEĞERLENDİRMELER

1- Osmanlı'nın Sosyal Yapısı

Yalnız Türk-İslâm tarihinde değil, insanlık tarihinde de son derece önemli yeri olan Osmanlı Devleti'nin bir aşiretten doğduğunu tarihçiler ileriye sürmektedirler. Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının da okur yazar olmadıkları rivayet edilmektedir. Bir aşiretten, okur yazar olmayanların devlet kurmaları mümkün olmadığına göre kanun ve müesseselerini Bizans'tan, Sırp ve Hırvatlar'dan aldıkları ileriye sürülmektedir. Halbuki Osmanlı kanun ve müesseseleri tetkik edilince, bunların Bizans ve diğer hıristiyan komşularından alınmadıkları anlaşılmaktadır. Daha ilk zamanlarda Osmanlı ülkesinde Türk-İslâm devletlerinin idarecilik usûllerini bilen pek çok kimse, yeteri kadar kitap bulunduğuna işaret edilmektedir.[1] Osman Gazi, Orhan Gazi dönemlerinde düzenlenmiş vakfiye ve mülknameler Osman Bey ve arkadaşlarının cahil, göçebe kabile reisi olmadıklarını göstermektedirler. Vakfiyelerdeki şahitler arasında paşa, hoca ünvanlı kimselere, Arapça'yı mükemmel

kullanan hakim ve kâtiplere, gelişmiş usûllerle tutulan sicillere rastlanılmaktadır. Üstün körü bir tetkikle bile, Osmanlı Devleti'ni kuranların geçmiş Türk-İslâm devletlerini iyi bildikleri, eski uygulamaları, yaşadıkları döneme nasıl tatbik edeceklerini düşündükleri bile anlaşılmaktadır. Bunlar herhangi bir göçebe kabilenin, onun okur-yazar olmayan reisinin yapacağı işler değildir.

Gerçi büyük aşiretler de Cengiz, Timur imparatorlukları gibi büyük devletler kurmuşlardır. Aşirete dayalı devletler genişletilerek, imparatorluk haline getirilirken aşiret gelenekleriyle şehir uygarlıklarının insanını yönetmek durumunda olduklarından olağanüstü zorlamalara başvurmuşlardır. Bu şekilde teşekkül eden imparatorluklar ya uzun ömürlü olmamışlar, yahut da ancak kimlik değiştirmek suretiyle hayatlarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti kurulurken ne olağanüstü zorlamalara baş vurulmuş, ne de kimlik değiştirmiştir, asliyeti korunarak geliştirilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde daha çok şehir hayatı hakim olmuştur. Osmanlı Devleti de Anadolu Selçuklu Devleti'nin enkazı üzerine kurulduğuna göre, onun da şehir hayatına cevap verecek tarzda kurulmuş olması gerekmektedir. Devletin şehir kültürünün ihtiyaçlarına da cevap verir şekilde kurulmuş olmasıyla, devletin kuruluşunda dirijanlık yapan Osmanlı Ailesi'nin yarı göçebe hayat sürmesinin çelişkisine dikkat çekilmektedir. Bu çelişkiyi açıklayabilmek için de değişik görüşler ileriye sürülmüştür. Aslında bu konuda çelişki yoktur. Yanlış değerlendirmenin sonucu olarak çelişkili durum ortaya çıkmaktadır. Kayı boyundan olan Osmanlıların yarı göçebe hayat sürmeleri nasıl mümkündür? Kayı Boyu çok eskilere dayanır ve bu aile Anadolu Selçuklularının umerasındandı. Osmanlı Ailesi uç beyi olması itiba-

rıyle, görevlerinin gereği, Selçuklu Sarayı ile yakın temasta bulunuyorlar, zaman zaman sultanın sarayına gidip, hediyelerini takdim ile bağlılıklarını tekrarlıyor, beratlarını yeniliyorlardı. Kayı Boyu'na mensup birisinin de, (genellikle Uç Beyi'nin oğlunun) sultanın sarayında bulunmasına titizlikle dikkat ediliyordu. Tarihî bilgilerimiz de Türk uç beyliği geleneğinin mektep gibi belirli kurallara bağlandığını, adeta uç beylerinin yetişme usûlünün yasallaştığını ve bu uç beyliğinin verasetle geçtiğini, yani baba oğlunun bey olacağını bildiğinden, onu ihtimamla yetiştirdiğini göstermektedir. Dolayasıyla rahatlıkla, Osmanlı Devleti'nin kurucuları Ertuğrul ve Osman Beyleri, devlet idaresini bilen, Selçuklu devlet adamı olarak kabul edebiliriz.

Osmanlı'nın aşirete dayalı bir devlet olduğu rivayetinin sebebi şöyle açıklanmaktadır: Müsait yaylalarda sadece ahali değil, uç beyleri de hayvan besliyorlardı. "Hatta Osmanlılarda bu gelenek Fatih zamanına kadar sürmüştür. Bursa civarında hassa koyun sürüleri beslenmesi adeti bu şekilde devam edip durmuştur. Herhalde ilk vekayinamelere Osmanlıların aşiret hayatı yaşadıkları şeklinde bir rivayetin geçmesi bu sebebten ileri gelmiş olsa gerektir. Süvarilerin atlarını çayırlatmak üzere belli zamanlarda ortaya çıkmaları, Osmanlı padişahlarının yazın meşhur yaylalarda istirahati ve av yapmaya gitmeleri de bu rivayetin doğmuş olmasına sebeb olmuş olabilir."[2]

Osmanlı Devleti kurulurken, Anadolu Selçuklu Devleti iskelet halinde olsa bile ayakta idi. Hunlardan beri tekamül ede ede gelen Türk devleti üstün yanları ve zaaflarıyla karşılarındaydı. İlk dönemlerine ait vesikalar, tapu defterleri, mülknameler, vakıfnameler, fermanlar incelendiğinde Osmanlı Devleti teşkilâtlanırken Anadolu Beyliklerinden, Anadolu Selçuklularından, İlhanlılardan ve hatta Memlûklu-

lerden yararlandıkları görülür.[3] Eğer Osmanlılar tecrübeli devlet adamlarına sahip olmasalardı, sözü edilen bu imkândan yararlanamazlardı. Çünkü bu devletlerin gerekli ve gereksiz müesseselerini ayırt etmek, devre göre seçim yapmak ancak devlet tecrübesiyle mümkündü. Osmanlı Devleti'ni kuran çekirdek kadroda bu tecrübe bulunduğu gibi, Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde görev yapmış tecrübeli, devlet nosyon ve geleneğine sahip kimseleri hizmetlerine almak imkânlarını da akıllıca kullanıyorlardı.[4]

2) Osmanlılar'ın Dikkat Ettiği Hususlar

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yapısı gereği Osmanlı Devleti bir uç beyliği olarak kurulmuştu. Uç beyliği olması itibariyle başında merkezî hükümete bağlı bir bey bulunurdu. İlhanlıların son Selçuklu sultanlarını, adeta maaşlı memur haline getirmeleri devletin bünyesindeki beylikleri istikbale yöneltmişti. Her beylik gücü yettiğince fetihler yapıyor, son günleri yaklaştığı iyice belli olan merkezî hükümetin mirasına konmaya gayret ediyordu. Fetihler gene merkezî hükümetin adına yapılıyordu, zira Selçuklu sultanlarının Oğuz Han'ın soyundan geldikleri kabul ediliyor, uzun saltanat dönemlerinin halkın arasındaki etkisinden kuşkulanılıyordu. Merkezî hükümetin gücü kalmadığından uç beyliklerinin bağımsızlıklarını ilân etmeleri basitti; ama halkın bu bağımsızlık ilânını hazmedip hazmetmiyeceği şüpheli idi.

Osmanlı Devleti'ni kuranların bu kargaşa ortamında cihat etmek, meşruiyetten sapmamak gibi çok önemli iki hususa dikkat ettikleri kesinlikle anlaşılmaktadır. II. Mesud ölünce (1308) Büyük Selçuklulara kadar uzanan Anadolu'nun üç yüz yıllık hanedanı fiilen çökmüş oluyordu. Ortaya çıkan beylikler-

den Osmanlı Beyliği hıristiyan Bizans'la sınırdaştı. Hıristiyan dünyasıyla sınırdaşlığın dezavantajlığını Osmanlı yöneticileri avantaja çevirmesini bildiler. Diğer beyliklere sırt dönerek hıristiyanlara karşı cihadı ön plânda tuttular. Bu tavırları diğer beyliklerde cihad arzusu taşıyanların sempatilerini celbediyor ve Osmanlı Beyliği'ne gelmelerine sebeb oluyordu. Gelenler sıradan insanlar değillerdi; din veya devlet adamıydılar. Bu suretle Osmanlılar devlet kademelerindeki eleman açığını kapatıyor, güçleniyor ve Bizans topraklarında genişliyorlardı. Diğer beyliklerle didişmemeleri de müslüman Türklerle aralarında kin tohumlarının ekilmesine sebeb olmuyordu.

Aslında Anadolu'nun hükümranlığı Osmanlılara çok önceden açılmıştı. Tarihçilerin belirttiklerine göre, ikinci kere Karacahisar fethedildiğinde (1299) Dursun Fakih ile halk Şeyh Edebali'ye gitmiş, buraya bir kadı gönderilmesi ve cuma namazının kılınması için zamanın sultanına baş vurulması konusunda tartışma çıkmıştır. Bu tartışma üzerine gelen Osman Gazi, "Benim icazet vermem kifayet etmez mi? Sultan-ı azam dediğiniz Melik-i Yunan ise, benim mülkümde anın ne tasarrufu vardır?" demiştir. Osman Gazi "Melik-i Yunan"la Konya'da hüküm süren III. Alâaddin'i kast ediyordu. Halbuki Osman Gazi Rum Sultanlığı'na yani Simre (Amasya) başkentine tabi idi; o bölgenin sultanı II. Mesud ise o sırada azledilmiş gibiydi. III. Alâaddin ile de ilgisi olmadığını ima ediyordu. Osman Gazi'nin tabi bulunduğu II. Mesud'un ortadan kalkması, İlhanlıların da Osmanlı topraklarını hiç ele geçirmemeleri, Osman Gazi'ye II. Mesud'un tahtından dolayı Anadolu'nun sultanlığında hak iddia etmek imkânını veriyordu. Fakat Osman Gazi II. Mesud'un varisi olarak Anadolu'daki beyliklerin üzerinde bir iddiada bulunmadı. Çünkü Osman Gazi ve arkadaşları, istenen hak da olsa, za-

mansız istemenin iç açıcı sonuçlar doğurmıyacağını biliyorlardı. Sonraki gelişmelerden de bunu anlıyoruz.

Devlet güçlenip, Anadolu birliğini sağlamak zamanı geldiği halde, istilâcı görünmemek için Türk beyliklerinden yapılan ilhakları meşru zeminlere dayamak istediler. I. Murad'ın oğlu Bayezid'e kızını alırken cehiz olarak da toprağının bir bölümünü (Kütahya, Simav, Tavşanlı v.s.) vermeye Germiyanoğlu'nu razı etmesi, akıllıca düşünülmüş plândı ve meşruiyet endişesinden kaynaklanıyordu.[5] O güne kadar böyle bir şey görülmüş de değildi. Aynı dönemde Isparta, Karaağaç, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç gibi yerler de Hamidoğulları'ndan "satu-bazar" usûlünde satın alındı ve satış muamelesi mahkemede tescil edildi.[6] Elinde pek bir şey kalmayan Hamidoğulları Osmanlı'ya tabi olmak mecburiyetini hissetti. Mutlaka alttan alta zorlama olmuştur, ama en azından şekil şartlarına riayet edilmesi dikkat çekicidir.

Germiyan ve Hamidoğulları'ndan alınan bölgeler, Bizans topraklarında yapılan fetihlerle güçlenen Osmanlılara Anadolu'nun kapısı tamamen açılmıştı. Zaten Karamanoğlu hariç, Candaroğulları başta olmak üzere diğer Anadolu beylikleri Osmanlı'ya itaatlerini arzederek, sefere çıkıldığında ordu göndereceklerini de bildirmişlerdi.[7] Karamanoğlu Osmanlı'ya tabi olmamakta direniyordu; zaman zaman başka devletlerle Osmanlı'ya karşı gizli ittifaklara giriştiği de bilinmekte idi. İlhak için herhangi bir güçlük olmadığının da Osmanlılar farkında idiler; fakat istilâcı görünmek istemiyorlardı. Osmanlı ordusu Rumeli'de bulunduğu bir sırada Karamanoğulları Ankara'daki beylerbeyi Timurtaş Paşa'ya hücum edince Osmanlılar (Yıldırım Bayezid) karşı saldırıya geçerek Konya'yı ilhak ettiler. Bayezid oğlu Şehzade Sü-

leyman'ın kumandasında bir kuvveti halkının daveti üzerine Sivas'a gönderdi.[8] Çekingen durmalar, beklemeler, değerlendirmeler hep meşruiyet endişesindendi.

Beyliklerde yapılan ilhaklarda meşruiyet aranırken, Osmanlı gasıp olmadığını, hakimiyetinin meşruiyetini bütün tebaanın zihnine çakmaya çalışıyordu. Yazıcızade Osman Gazi'nin eski Türk töresine uygun olarak kabile reisleri tarafından seçildiğini iddia ediyor, nesep olarak Osmanlı ailesinin Oğuz Han'a bağlandığını belirtmekle de bütün Türk kavimleri üzerinde meşru hakimiyete namzet yegâne aile olduğunu ileri sürüyordu.[9] Âşıkpaşazâde, Bayatî gibi tarihçiler de Osmanlıların Oğuz Han'a uzanan şecereleri üzerinde ısrarla duruyorlardı. II. Murad paraların üzerine Kayı Boyu'nun damgasını aynı gaye ile bastırmıştı.[10] Osmanlılar nesillerini Oğuz Han'a bağlamakla romantik Türkçülük hareketinde bulunmuyorlar, Oğuz Han'ın sulbünden gelmekle tahtın meşru varisi olduklarını ispat etmek istiyorlardı.

Osmanlı hakimiyetinin menşeine dair rivayetler de aynı sebebe dayanıyorlardı. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla en eski rivayet XIV. yüzyılın sonlarına doğru teşekkül etmiştir. Bu rivayete göre Osman Gazi'ye veya babası Ertuğrul Gazi'ye beylik, Selçuklu sultanları tarafından tevcih edilmiştir. Bu rivayet İslâmî hilâfet ve velâyet müessesesine dayanır. Otoritesini halifeden almış kabul edilen Selçuklu Sultanı bu otoriteyi Ertuğrul veya Osman Gazi'ye Alât-ı Mülûkiyye denilen sembollerle (menşur, bayrak, kılıç, at, davul) devretmiştir. Bu rivayetin ulema arasında, saray çevrelerinde doğduğu ileri sürülmektedir.

İlk dönemlerde Osmanlı hükümdarları, millet nezdinde Selçuklu hükümdarlarına baş kaldırmış görünmemek için Bey, Gazi, Hüdâvendigâr ünvanlarını kullanıyorlar, düzeni de Selçukluların adına sağlıyor-

lardı. Onların hatıralarına sadakat göstermişler, uzun süre (Fatih dönemine kadar) Selçuklu mehterini çaldırmışlar, hakimiyetleri için Selçuklu sultanının verdiği fermandan bahsetmişlerdir.[11] Yıldırım Bayezid Niğbolu zaferi üzerine, o zamanki ananeye uyarak, devrin halifesine zafername göndermiş, halife verdiği cevapta, Selçuklu Sultanlarına tevcih edilen ünvanla ona da "Sultan-ı İklim-i Rum" diye hitap etmiştir. Buna rağmen Yıldırım, bastırdığı sikkelerde "Bayezid ibn-i Murad" demekle yetinmiştir.[12] Osmanlılarda ilk defa sultan ünvanını Çelebi Mehmed (I. Mehmed) herhalde birliğin sağlandığını zihinlere yerleştirmek için kullanmıştır.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Timur Osmanlı üzerinde üstünlük ve metbuluk iddia ediyordu. Cengiz Han oğullarının mümessili gibi hareket eden Timur, Osmanlıları Selçuklu topraklarının bir bölgesinde uç beyi olarak görüyor, İlhanlıların zamanında olduğu şekilde itaatta bulunmalarını istiyordu. Yıldırım Bayezid bu isteklere "Sultanu'r-Rum" sıfatı ile karşı koyuyordu. Bu tarihte doğuda yazılan eserlerde Osmanlı ailesi meçhul ve aşağı soydan gösteriliyor, "sade bir Moğol" sayılıyordu.[13] Timur'un resmî tarihi *Zafername*'de de Bayezid için, "Biz senin aslını biliriz.. haddinden büyük sözler söylüyorsun." gibi cümleler yer almıştır.[14] Karakoyunlu Cihan Şah ve diğer Osmanlı'ya dost hükümdarlar Osmanlı ailesini Oğuz Han'a bağlayan şecereye değer veriyorlardı.[15]

II. Murad'ın ilk saltanat yıllarındaki tepkinin önüne geçmek için Türk devlet geleneğinin üzerinde hassasiyetle duruldu. Oğuz Han'ın torunu, yani Gün Han'ın oğlu Kayı Han'dan geldiği Yazıcızade Ali'de kesin ifadesini buldu. "Kayı'da Ertuğrul oğlu Osman Beğ'i ucdaki Türk beyleri derilüb kurultay edüb Oğuz töresin soruşuk Han diktiler... Gün Han'ın vasiyeti Oğuz töresi mucibince hanlık ve padişahlık Ka-

yı soyu var iken özge boy hanlarının soyuna hanlık ve padişahlık değmez."[16]

Şeyh Edebali'nin misafiri olan Osman Gazi'nin yatacağı odada alçak bir yerde Kur'an vardır; abdestsiz olduğundan onu alıp yüksek bir yere koyamadığından yatağın kenarında uyuklayarak sabahlar. Uyuklayan Osman Gazi'nin rüyasında göbeğinden bir ağaç çıkar ve dünyayı kaplar. Sabahleyin Şeyh Edebali rüyasını Allah'ın ona devlet bahşettiği, sulbünden geleceklerle bu devletin çok ulu olacağı tarzında tabir eder. Rivayet edilen bu rüya ile Osman Gazi'nin iktidarının Allah tarafından takdir edildiğine inanılmaktadır.

Bir taraftan Osmanlı ailesinin Oğuz Han nesli olduğuna, diğer taraftan da Allah'ın iktidarı ona bahşettiğine inanılmasıyla Osmanlı'nın hakimiyeti hem töreye, hem de Allah'ın emrine göre gerçekleşmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti'ni kuranların eski Türk devletlerinin zaaflarını iyi bildikleri anlaşılmaktadır. Eski Tük devletlerinde olduğu gibi, yeni fethedilen yerlere, oraları fethedenleri tayin veya eski sahiplerine bırakıp yanlarına şad göndererek onları kontrol etmiyorlardı. Bu hususu hiç bir zaman gözden kaçırmıyorlar, adem-i merkeziyete meydan vermeden, kuvvetli merkeziyetçilik takip ediyorlardı. Bunun için Osmanlılarda hükümdarın sefere bizzat gitmesi, ihtiyarlık ve hastalık halinde seferi oğullarından birisinin idare etmesi uç beyliğinin geleneği olarak muhafaza edilmiştir. Fethedilen arazinin ferde değil de, devlete ait olduğu gaziler ve herkesce tartışmasız benimsenmişti. Fetheden kumandan ancak, görev ve hizmeti devam ettiği sürece, fethedilen yerden tımar alabilirdi. Osmanlı'nın oluşturduğu bu geleneği pekiştiren, yani fethedilen yerlerin devlete ait olduğunu bildiren, I. Murad'ın Evrenos Bey'e gönderdiği

ünlü ferman sayısız örneklerden biridir. Hatta devlet çok güçlendiği, bu gelenek iyice yerleştiği halde, konunun dikkatlerden kaçmadığını, her vesile ile üzerinde durulduğunu Kanunî'nin Gazi Balı Bey'e gönderdiği Hatt-ı Hümayun'da da okumaktayız. "... Kendü kılıcım ile bu kadar mekleket feth eyledüm demeyesün. Memleket Allah'undur. Saniyen Hazret-i Peygamberündür. Salisen emr-i Hakk ile Halifenündür."[17]

İslâm öncesi ve ilk müslüman Türk devletlerinde hakimiyeti kullanma hakkının, hanedan üyelerinin hepsine ait olduğu kabul edilmiştir. Hanedan mensupları arasında bu hakkın bölgelere göre bölünmesinin, bir zaaf anında devletin parçalanmasına sebeb olduğuna daha önce değinmiştik. Türk devletlerindeki bu zaaf, Büyük Selçuklularda da devlet adamlarının dikkatini çekmiş, bunu ortaya çıkaran geleneği kaldırmaya çalışan Büyük Selçuklu sultanları (bilhassa Tuğrul Bey) şiddetli muhalefetle karşılaşmışlardı.[18] Osmanlı Devleti kurulurken, kurucular önceki Türk devletlerini devamlı göz önünde bulundururlardı. Yıldırım Bayezid zamanında kurulan komisyonda (dördüncüsü idi) Anadolu Selçuklularının bünyesi bir daha ciddi şekilde tetkik edildi. Adem-i merkeziyetçiliğin zaaf sebebi olduğuna hiç şüphe kalmayınca, daha sıkı bir şekilde merkeziyetçiliğe sarıldılar.[19]

Bütün bunlar, Osmanlı Devleti'ni kuranların geçmişi ve halin şartlarını, ihmal etmediklerinin açık delilleridir. Oğuz Han soyundan geldiklerinin farkında olmaları, onlardaki tarih ve millet şuûrunu; meşruiyete dikkat etmeleri hukuk anlayışlarını; adem-i merkeziyete son vermeleri de her devrin kendine göre şartları olduğunu bildiklerini göstermektedir.

3) Hilâfet ve Saltanat

Halife, Peygamber Efendimiz'e devlet hayatında halef olmak manasında kullanılmıştır. Hz. Peygamber'den sonra devlet başkanlığına seçilen Hz. Ebubekir'e "Allah'ın halifesi" diye hitap edilince, "Ben Allah'ın halifesi değilim, ben ancak Allah'ın Elçisi'nin halifesiyim" ikazıyla kendisine "Allah'ın halifesi" denmesini yasak etti. Hz. Ömer'e ise sadece "Emîrü'l-müminîn" denmiştir. Bu örnek Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, İslâm devletinin başında bulunanların ünvanlarında birlik olmadığını göstermektedir. Önce de izah edildiği üzere âyet ve hadislere dikkat edince devlet başkanına mutlaka halife denmiyeceği anlaşılır; zira bu temel kaynaklarda "imam", "melik", "sultan", "hükümdar" gibi ünvanlarla da anılmıştır.

Emevîler, Abbasîler dönemlerinde buhranları atlatabilmek için devlet başkanları kendilerini "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak ilân etmişler ve kendilerine "Allah'ın halifesi" dedirtmişlerdir. İddialarına da "Ben yeryüzünde Âdem'i kendime halife yapacağım"[20] âyeti ile "Allah sizi yeryüzünün halifeleri yapan..."[21] âyetini dayanak yapmışlardır. Delil gösterilen bu âyetler devlet başkanını değil de, insanın önemini, taşıdığı değeri, hiç bir yaratıkla mukayese edilemiyeceğini anlatmaktadırlar.

Abbasî hükümdarları mevkilerinin ve kurdukları amme müesseselerinin meşruiyetlerini düşünerek teorik de olsa din ile telif çalışmaları için hukukçuları teşvik ediyorlardı. Bizans ve Sasanîlerle ilişkileri de artmıştı. Bunlardan, bilhassa Sasanîlerden, pek çok müessese gibi; hükümdara ruhanî reislik veren (souverain pontif) telâkki de alındı.[22] Böylece nüfuzları kuvvetlenecek, İslâm dünyasında baş gösteren çalkantıların önüne geçeceklerdi.

İslâmiyet kısa zamanda Batı'da Atlas Okyanu-

su'na, doğuda Türkistan'ın içlerine kadar yayılmış, bu geniş coğrafyada değişik devletler ortaya çıkmıştı. Aybeyliler, Tunus'u ele geçirmişler (800), Tâhirîler Horasan'da hüküm sürmeye başlamışlar (821), Mısır'da Tulunoğulları Devleti kurulmuştu. Maveraünnehir'de Türk Samanoğulları (847-997), Türkistan'da Karahanlılar (932-1212) gibi güçlü İslâm devletleri doğmuşlardı. XI. yüzyılın başlarından itibaren, Büyük Selçuklular süratle gelişiyorlardı. Hatta Abbasîler halifelik iddiasında da tek değillerdi. III. Abdurrahman da kendisini İspanya'da halife ilân etmişti. Şiî Fâtımîler de halifelik iddiasında bulunuyorlardı. Alevîlerin de Muntasır gibi kendilerine göre halifeleri vardı.

İslâm âlemi tam bir dağınıklık, kargaşa içindeydi. Sunnî-Şiî çatışmasıyla batıp çıkan bu devletlerden Buveyhîler, Rüstemdarlar, Bâvendîler ve bütün Tobestan alevîleri, Fâtımîleri halife kabul ediyorlardı. Samanîler, Gazneliler, Büyük Selçuklular için halife Abbasîlerdi.

Büveyhoğulları Halife Müstekil zamanında Bağdat'ı zaptettiler (948). İslâm âlemindeki nüfuzundan yararlanmayı düşündüklerinden Halife'yi ortadan kaldırmadılar; ama Abbasîlerde halifelik ünvanından başka bir şey bırakmadılar. Bağdat'ın işgali İslâm dünyasındaki parçalanmayı hızlandırdı. Hıristiyanlar da ayrı bir hayatî tehlike teşkil ediyorlardı. İşte bu dönemlerde yetişen Mâverdî (974-1058) *El-Ahkâmüs-Sultaniye*'sini yazdı.

İslâmın temel kaynaklarında, dünyada bir tane İslâm devleti olacak, diye bir kayıt bulunmadığından, bu konu hukukçuların tartışmalarına sebeb oluyordu. Mâverdî gibi bazı hukukçular yeni kurulan devletlere Abbasî Halifeliği'nin kanatları altında yer ararken bir kısım hukukçular da kurulan yeni devletlerin meşruiyetlerine dair hukukî gerekçeler ileri sü-

rüyorlardı. Meselâ Mâverdî, Abbasîlerin dışındaki müslüman devletlerin hükümdarlarının halifeden menşur almaları gerektiği kanaatindeydi. Çünkü Sünnî İslâm devletleri arasında Abbasîlerin uzun bir geçmişi vardı. Oturdukları makam Hz. Peygamber'e kadar uzanıyordu; aynı zamanda onun soyundandılar. Bu durum onlara itibar sağladığı gibi, her vesile ile de "İmamlar Kureyşten'dir" hadisi sık sık kullanılıyordu. İleriye sürdüğü görüşle İslâm dünyasındaki karışıklığın büyümemesi için orta yol bulunacaktı, halifeliğin dışındaki devletlere meşruiyet veriliyor; nüfuzu korunan halifelikle de İslâm birliği sağlanıyordu. Mâverdî'nin görüşü, Sünnî müslümanların belli devletlerinde ma'kes buldu.

Bu dönemde halifenin siyasî gücünün azalmasına mukabil amme hukukundaki yetkileri dinî denebilecek bir veçhe kazanıyordu. Oluşan hukuk literatüründe hilâfetin, Şiîlerin imamlara izafe ettikleri bazı vasıflarla donatıldığı göze çarpmaktadır. Nitekim daha sonraki bir tarihte (493/1100) Gazalî, bir imam-halife bulunmadığı takdirde bütün idarî ve evlilik gibi hukukî muamelelerin hükümsüz olacağını ifade ediyordu.[23]

Büveyhî zülmü artınca, halife Hibetullah b. Muhammed bir mektupla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti.[24] Tuğrul Bey cevabında, ".... Hz. Muhammed'e hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek ve bizzat hacca giderek yolları açmak, asileri tenkil eylemek ve Mısır-Suriye şaşkınları (Şiî-Fâtımîler) ile savaşmak" arzusunu belirttikten sonra, Bağdat'a girmek için müsaade isteyerek Halife'ye saygısını tekrar belirtiyordu.[25] Bağdat'ın kapısında Halife'nin karşıladığı Tuğrul Bey nizamı sağladı ve Halife'ye maaş bağladıktan sonra ayrıldı (1055). Tuğrul Bey'den korkup, Irak'ın kuzeyine kaçan Arslan Besâsirî, alevî halifesi Muntasır'ın yardımıyla bir or-

du meydana getirdi. Halife'yi tehlikeden kurtarmak için Tuğrul Bey tekrar bir sefer düzenledi (1057). Kuzey Irak'ı Şiîlerden temizledi. Bağdat'a girişinde Halife tarafından büyük bir merasimle karşılandı.

Halifelik sarayında, devrin sayılı âlimlerinin huzurunda Halife ile bir araya gelen Tuğrul Bey yeri öperek Hz. Peygamber'in halifesini ululadı. O da yanına kurdurttuğu tahta Sultan'ı oturttu. Halife, tercüman vasıtasıyla zulmü yenip, adaleti sağladığı için Tuğrul Bey'e teşekkür ettikten sonra hil'atlar giydirdi; murassa altın kılıç kuşattı, sancaklar verdi, başına çok kıymetli bir taç koydu ve Tuğrul Bey'i dünya (doğu ve batı) sultanı ilân etti; dinin temeli (Rüknü'd-din) ve halifenin ortağı (Kasımu Emiri'l-müminîn) ünvanlarını verdi.[26]

Halife güçlü Selçuklu sultanlarıyla iş birliği yaparak durumunu korumaya çalışıyordu. Selçuklular da gücünü yitirmiş, ama manevî nüfuza sahip Abbasîler'i himayelerine alarak daha da güçlü hale geliyorlardı. Samimî müslüman olan Selçuklular uzun zamandan beri İslâm'a hizmet etmiş, soy olarak Hz. Peygamber'e dayanan Abbasîlere derin saygı da duyuyorlardı.

Büyük Selçuklular için saygı önemli rol oynasa da, hiç bir maddî gücü bulunmayan hilâfet makamına, o dönem İslâm devletlerinin siyasi bir güç kaynağı olarak baktıklarını sonraki olaylar göstermektedir. Zira halifelik makamı kitaplarla, hutbelerle, vaazlarla müslümanların dinî anlayışlarına karışmıştı. Ümmetin inançlarında yer bulan bu makamı gölgesinde barındıran hükümdar hem tebaası müslümanlara daha kolay hakim olacak, hem de Sünnî İslâm dünyasının bazı devletlerinde gelenekleşen halifeden menşur almayı silâh olarak kullanacaktı. Bunu Memlüklerde açıkca görüyoruz. Bağdat'ı zapt eden Hulâgu Han Halife Mutasım Billah'ı öldürterek hali-

feliği kaldırmıştı (1258). Bu sırada Memlük Sultanı Kutuz'u öldürüp, kendisini sultan ilân eden Baybars, Mutasım Billâh'ın amcası Muntasır Billâh Ahmed'i halife ilân etmişti (1261). Sultan Baybars da ihdas ettiği halifeliğe biat etmiş, hükümdarlığının meşruluğuna dair menşur almıştı. Böylece makamını kuvvetlendireceği gibi müslümanların teveccühlerini de kazanacak, bu sayede güçlü ordu oluşturarak Suriye'yi ele geçiren Cengizlilere karşı koyacaktı. Bu maksadını gerçekleştirmek için Halife'nin emrine "Hilâfet askeri" namıyla ordu verip, Cengizlilere karşı gönderdi; fakat Halife şehit düştü, ordusu yenildi. Baybars, Muntasır'ın yerine aynı aileden Hakim Biemnillah'ı halife ilân etti. Bağdat'ı geri almaktan vazgeçti; Halife Kahire'ye yerleşti. Osmanlılara intikal edinceye kadar, sultanların gölgesinde yaşayan halifelerin en ciddi görev ve yetkisi iş başına gelen sultanlara menşur vermekti. Hatta çok uzakta bulunup, hilafet makamına gelemeyen hükümdarlara "memur-ı mahsus"la halife, saltanat menşuru ve emanetlerini gönderirdi. Bu emanetler altın işlemeli, siyah atlastan mamül cüppe, boyna takılan altın bir toka, iki altın bilezik, altın kabzalı kılıç, altın eğerli at, üzerine beyaz yazı ile halifenin adı yazılmış siyah bir bayraktı.[27] Meselâ Sultan Alâeddîn'in Selçuklu tahtına oturduğu haberi gelince, halife Nasirüddinillah saltanat menşuru ve diğer emanetleri büyük âlim Ebu Abdullah Ömer ibni Muhammed es-Sühreverdî ile Konya'ya gönderdi. Sühreverdî, sultan Alâeddin'e halkın huzurunda hil'atı, kavuğu giydirdikten sonra geleneğe göre arkasına dört defa çubukla vurdu. Sultan Halife'nin gönderdiği ata bindi; Sühreverdî de atına bindi ve halk onları seyretti.[28]

Bu kıyafetler, seramoniler menşur vermenin dinî değil de, örfî bir hadise olduğunu göstermektedir. Sayısız İslâm devlet başkanı da -Osmanlı'da Os-

man Gazi, Orhan Gazi, Murad Hüdavendigâr gibi menşur almadan hükümdarlık yapmışlardır.

Abbasîlerden başka İslâm devleti doğunca halife, sultan ayrılığı başladı. Halife ve sultan ayrılığı realitede gerçekleşince bilginler tarafından da işlendi, farklı teorik görüşler ileriye sürüldü. Zaman zaman bunların telifine dair çalışmalar da yapıldı. İmam Gazalî de böyle bir telif çalışmasında bulundu. Kaleme aldığı iki öğüt kitabından birini halifeye, diğerini sultana tahsis etti. Halifeye dair kitabını Arapça yazdı; hadislerden, ilk müslümanlardan örnekler verdi; daha çok dinî kaynaklıdır. Sultana dair yazdığı kitap Farsça'dır; örneklerini değişik devletlerden, hayattan aldı. Her iki kitapta da adaleti asıl olarak işledi.*

Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethedince Memlûk sultanları elinde adeta yarı esir durumunda bulunan Abbasî halifesi Mütevekkil Alâllah'ı İstanbul'a getirerek (1517) Ayasofya'da yapılan bir merasimle hilâfeti ve mukaddes emanetleri teslim aldı. Bu konuda değişik rivayetler vardır. Bir rivayete göre Yavuz'un Kahire'den İstanbul'a getirdiği Camiu'l-Ezher uleması ile İstanbul uleması toplantı yapmış, bu toplantıda İslâm hilâfetinin güç ve kuvvet sahibi Osmanlı'ya, yani Yavuz Sultan Selim'e niçin devredilmesi gerektiğine dair dinî esaslar tesbit edilmiş, sonra da halife Mütevekkil Alâllah Ayasofya Camii'nde minbere çıkmış, hilâfeti Sultan Selim'e devrettiğini ilân etmiştir. Bu merasimin Ayasofya'da değil de Eyüp'te yapıldığı ileri sürülmektedir,[29] Mısır'da yapıldığı da iddia edilmektedir. Halil İnalcık ise, o dönem kayıtlarında böyle bir merasime rastlanmadığını, daha

* Gazalî'nin sultana dair nasihat kitabı *"Nasihatü'l-mülûk"*dür. Halifeye dair yazdığı eseri ise "Muztazkiri" adını taşımaktadır; fakat neşredilmemiştir. Bu kitaplar hakkında Goldzieher çalışmalar yaptı. Goldzieher, *Streitschrift des Gazali gegen die Batiniyye,* Sekte-Leiden 1916, s. 90 ve devamı.

sonra bunun rivayet halinde dolaştığını ve kitaplara geçtiğini belirtmektedir. Ama Mütevekkil Alâllah'ın İstanbul'a geldiğini, çeşitli maceralar yaşadığını Uzunçarşılı tesbit etmiştir.[30] İstanbul'a geldiğine göre, hilâfetin devredilmesi için merasim yapılmış olması kesinlik kazanmaktadır.

Fakat halifelik ünvanını ne Yavuz Sultan Selim, ne de sonraki padişahlar etkin, bir şekilde kullandılar. Cuma hutbeleri de halife adına değil, sultan adına okunuyordu. Aslında daha önce de Osmanlı padişahları halifelik sıfatını zaman zaman kullanırlardı. Meselâ Edirne'yi fetihten sonra I. Murad'a Allah'ın halifesi "Halifetullah" dendiğini Brockelmann ve diğer Osmanlı tarihçileri kaydetmektedirler. I. Murad, Evrenos Bey'e gönderdiği beratta şöyle diyordu: "Bil ki o vilâyetler Hakkı Subhanehu ve Teala Hazretlerinin'dir. Andan sonra Resûlü'nündür. Andan sonra Allahu Subhanehu ve Teâlâ Hazretleri'nin emr-i şerifiyle Resûl aleyhisselâmdan sonra halifesünündür." Vakfiyesinde Fatih Sultan Mehmed için de şöyle deniyordu: "Emîru'l-müminîn ve imamul-müslimîn, seyyidü'l-guzât ve'l-mücahidîn, el-müeyyed bi-te'yid-i Rabbi'l-âlemîn, Şems-i semaü's-saltana ve'l-hilâfe ve'd-devle ve'd-dünya ve'd-dîn." Osmanlı devlet başkanının kendilerini halife kabul etmeleri, sorumluluğunu idrakten ileri gelirdi. Zira Hz. Peygamberimiz de devlet başkanlığı yapmıştı. Müslüman devlet başkanı olarak kendilerini ona halef kabul ediyor, lâyık olmayı da ilke edindiklerini ihsas ediyorlardı. Ama devraldıkları hilâfet makamı, biraz insanüstülük gibi bir havaya bürünmüştü. Osmanlılara göre tek hakikat İslâmdı; her şey ona göre yapılanırdı; o hiçbir şeye âlet edilmezdi. Beratlarına, vakfiyelerine, yaşadıkları yerlere, eserlerine bakınca ihlâslarını da müşahade ediyoruz. İslâm devletlerinin

arasında rekabete sebeb teşkil edebileceğini düşünmüş de olabilirler.

Lûgat manası, "Bir kimseden sonra yerine geçmek, onu temsil etmek" demek olan "halife" kelimesini Osmanlılar daha çok devlet kademelerinde çalışan memurlardan sonra yerine geçenleri anlatmak için kullanırlardı. Fakat Küçük Kaynarca Andlaşması ile Bosna-Hersek'i, Eflâk-Boğdan'ı Avusturya'ya, Kırım'ı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldıklarında, Osmanlı diplomatları, sultanın halifelik sıfatını da gündeme getirdiler. Kaybedilen topraklardaki müslümanlarla irtibatta bulunabilmek için müslümanların cumalarda hutbeyi halifenin adına okumaları gerektiğini ileriye sürdüler ve kabul ettirdiler. Ama gene de halifeliği etkin bir şekilde kullanmadılar. Çünkü bu dönemde Hindistan'daki Babür Hanedanı'ndan hükümdarlar da "halife" ünvanını kullanıyorlardı.[31] Babür Hanedanı yıkıldıktan sonra, yani Osmanlılar dışında ciddi bir İslâm devleti kalmayınca, hilâfet ünvanını etkin bir şekilde kullandılar ve nüfuzunu güçlendirmek için her çareye baş vurdular. Artık bu makam çekişme konusu değildi; müslümanlar da elemli günler yaşıyorlardı; onların biricik umut kaynağı hilâfet makamı idi.

4) Osmanlı Gasıp mıydı?

Peygamber Efendimizin vefatından sonra ashabın ileri gelenlerinden bir grup Benî Sâide Gölgeliği'nde toplandı. Bu grubun arasında görüş ayrılıkları çıkmış, değişik görüşler ileriye sürülürken Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de buraya gelmişler. Orada bulunan Ensar'ın (Medinelilerin) ileri gelenleri, "Sizden bir emir, bizden bir emir olsun" teklifiyle Sa'd'a biat etmek istedikleri zaman Hz. Ebubekir'in "İmamlar Kureyş'tendir." hadis-i şerifini söyledikleri belirtil-

mektedir.[32] Bunun üzerine Ensar'ın Sa'd'a biat etmekten vazgeçtiklerine İslâm tarihine dair kitaplarda rastlanılmaktadır. "İmamlar Kureyş'ten" olduklarına göre, Osmanlı'nın bu makamı ele geçirmesini gasp olarak değerlendirenler de az değildir.

Konuyla ilgilenen pek çok İslâm bilginleri, Hz. Peygamber'in "Burnu halkalı Habeşli köle, emîr olarak idareniz başına gelirse dahi ona itaat ediniz. Sözlerini dinleyiniz, emirlerini yerine getiriniz." hadislerine dayanarak halifeliğin Kureyş'e ait olmadığı görüşüne varmışlardır. İbni Haldun ise, bu hususta bir benzetme bulunduğunu 'Habeşli köle' tabiri ile, emîrlere itaatın önemine işaret edildiğini Kureyş'in dışında da halife olabileceğine delil olmadığını ileriye sürmektedir.[33]

Halife Hz. Ömer'in "Huzeyfe'nin azadlısı Salim sağ olsaydı, ben onu halife yapardım." veyahut "Onun halifeliği istihkakı hakkında şüphe etmezdim." sözünü esas alarak bazı İslâm bilginlerinin halifenin mutlaka Kureyş'ten olmıyacağı görüşlerine karşı İbni Haldun şöyle demektedir: "Ömer'in sözü delil olmaz; zira Peygamberin arkadaşının sözü delil olmaz; üstelik bir kavmin azadlısı o kavimden sayılır. Salim, Kureyş'ten olan Huzeyfe'nin azadlısı olduğu için onun velâ, yani Kureyş'e intihab hakkı sabittir ve Kureyş'ten sayılır."[34] Bu hadis hakkında İbni Haldun'un kanaati şöyledir: "Biz halifenin Kureyş neslinden gelmesinin ve şâri'in bundan maksadı ne olduğunu incelediğimiz takdirde, bunun Tanrı Elçisi'nin neslinden geldikleri için onlarla kutlulanmak olmadığını anlıyacağız. Onların halife olmasıyla kutlulanmak hasıl olmakla beraber, bilindiği gibi, kutlulanmak şâri'in maksadı değildir. Bundan ötürü şâri'in nesebi şart etmesinin başka sebebleri olması icab eder ki, nesebi şart etmesinden maksat da bu sebebleri tahakkuk ettirmektir. İncelediğimiz zaman mak-

sat korunmak ve korumak, haklar taleb ettiği için gereken asabiyet olduğunu biliyoruz. Asabiyet sahibi, yani devleti korumak ve idare etmek kudretinden ve kendisini de koruyan bir uruğdan gelen bir zatın devletin başına gelmesiyle dinî istikrar kesbeder, müslümanların kalblerinde sükûnet husule gelir... Kureyş o çağda nadir uruğların asabiyetini kendinde toplamıştı. İşte bundan dolayı halifenin onlardan olması şart edilmişti... Bu açıklamamızda halifenin her asırda Kureyş'e mahsus olmayıp, her ülkenin de o çağda kudretli ve üstün asabiyet sahibi olan kavmin elinde olacağı anlaşılır."[35] Pek çok İslâm âlimi, meselâ Mevdudî,[36] Muhammed el-Mübarek,[37] İbni Haldun gibi düşünmektedirler.

Hz. Ebubekir'den rivayet edilen bu hadisin kavmiyete değer vermeyen âlimlerce İslâmiyete ters düştüğü ileriye sürülmüştür.[38] Kur'an'ın "Takvadan başka üstünlük kabul etmeyen" ifadelerini nazara alarak bazı İslâm âlimleri "İmamlar Kureyş'ten olacaktır" görüşüne katılmamışlardır. Hatta Curcanî "İmamların Kureyş'ten olması" şartını bâtıl şartlardan saymıştır.[39]

Naib, aslın özelliklerine haiz olmalıdır; çünkü asıl yokken onun görevini ifa etmektedir. Hz. Peygamber Medine'den sefer maksadıyla yirmibeş kere ayrılmışlardır. Kendileri yokken naibi devlet başkanlığı görevini ifa ediyordu. "İmamlar Kureyş'ten" olsaydı, Hz. Peygamber'in yerine bir Kureyşli bırakmaları icab etmez miydi? Halbuki Hz. Peygamber'in naib olarak bıraktığı kimseler, her defasında değişik olduğu gibi, aralarında Medine'den Hazreçlileri, asıl menşeleri güney Arabistan olan Evslileri, Mekkelileri, Bifanları, henüz azad edilmiş köleleri, hatta âma kimseleri görmekteyiz.[40] Hz. Ebubekir de Ridde savaşı dolayısıyla Medine'den ayrıldığında yerine bıraktığı âmil Kureyşli değil, Damri Sinan'dı.[41] Hz. Ebube-

kir'in, Hz. Peygamber'in mescidindeki şu sözleri de meseleyi gün ışığına çıkarmaktadır: ".. Ben bu vazifeyi gönülsüz olarak kabul etmek zorunda kaldım. Çünkü kanaatime göre hilâfet meselesinde müslümanlar arasında ihtilâf çıkması ve Araplar arasında da irtidat yoluna gidilmesi ihtimali vardı... Çok arzu ederdim ki, başka birisi çıksın da bu ağır yükün mesuliyetini omuzlarına alsın, bu surette beni bu işten kurtarsın... Şimdi siz istiyorsanız, Resûlullah'ın (S.A.V.) sahabelerinden birini getirin ve bu makamı ona tevdi ediniz."[42] Dikkat edersek, Hz. Ebubekir "Kureyş'ten birisini" demiyor, "sahabelerden birini getirin" diyor. Bu sahabe Ensar'dan veya yabancı birisi de olabilirdi.

Hz. Ömer'in, Hz. Ebubekir'e biat etmek için söylediği şu sözler de hadisi şüpheli hale getirmektedir: "Ya Ebubekir, sen insanların en hayırlısısın. Çünkü sen mağaradaki ikiden birisin. Peygamber namaz kıldırmak için sana emir verdi. Bu işe sen lâyıksın." Eğer halifeliğin Kureyş'e ait olduğunu bildiren bir hadis olsaydı, Hz. Ebubekir'e "Sen Kureyşlilerin en hayırlısısın" derdi.

Tarihî bilgilerin ışığında da böyle bir hadisin zikredildiğine ihtimal vermek de mümkün değildir. Önce de belirtildiği gibi Hz. Peygamber'in vefatını öğrenen Ensar'ın ileri gelenleri Benî Sâide Gölgeliği'nde toplandılar. Daha sonra da Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Muhacirîn'in bazı ileri gelenleri de bu toplantıya katıldılar. Değişik fikirler ileriye sürülüyor, anlaşmazlık büyüyor, uzlaşma zemini aranıyor, karşılıklı birer halife görüşünde ısrar ediliyordu. Meselenin çıkmaza girmesi üzerine Hz. Ömer elini uzatıyor, "Ya Ebubekir, uzat elini, ben sana biat ediyorum." demek zorunda kalıyor. Hz. Ebubekir böyle bir hadis bilseydi, tartışmanın başında söyler, Ensar'ın herhangi bir iddiası kalmaz, mesele biterdi.

Anlaşmazlığı gidermek veya halife olmak için Hz. Ebubekir'in hadis uydurmasına imkân yoktur. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra İslâm dünyasında korkunç bir fitne yayılmıştı. Müslümanlar halife seçiminde anlaşamıyorlardı. Daha sonraları da gönül huzuru ile birlik sağlanamadı. Her zümre kendi iddialarını teyid ve takviye için delil ikamesine çalışıyordu. Meselâ Tâbiîn'in meşhurlarından Muhalleb ibni Safra, Haricîlerin aleyhine Sünnîleri kuvvetlendirmek için gerçek olmayan hadisler söylerdi.[43] Muhalleb, müslümanların güvendikleri bir insandı. Bu yola baş vurmasını savaş hilesi sayarlar, mazur görürlerdi.

Hadisin ravisi olarak Hz. Ebubekir'in gösterilmesi de şüpheleri artırmaktadır. Çünkü Hz. Ebubekir'in İslâma ve Hz. Peygamber'e bağlılığı tartışılmaz. O ne söylerse, doğru kabul edileceğinden ravi gösterilmiş olmalıdır. Müslümanların arasındaki mücadele pek çok yabancının da dikkatini çekmiş, W. Barthold da "Muhammed'e İmamlar Kureyşlilerden olmalıdır hadisini isnat ettiler." demiştir.[44]

Kur'an incelenince, İslâmiyetin milletlere üstünlük tanıma yerine, bütün insanlığı hedef aldığı, hepsini eşit kabul ettiği tesbit edilir. Bütün insanlığa nazil olan bir din, Peygamberimizin soyu da olsa, bir kavme nasıl üstünlük tanır?

Kureyş kabilesi Kur'an'da sadece bir yerde (106. surede) geçer. Mekke'de nazil olan bu âyet, Kâbe'nin çevresinde yaşayıp da, çoğunluğu İslâma düşman olan bu kabileyi ikaz mahiyetindedir. Hz. Peygamber'in de risalet vazifesinde dayandığı, güvendiği beşerî kaynak, akraba değil, salih müminlerdir. Gayri müslim ölen amcası Ebu Talib için şöyle buyurmuşlardır: "Onun ailesi benim velilerim değildir. Benim velim Allah'ın salih kullarıdır."[45] Peygamberlik,

akrabalarına üstünlük sağlamaz. Peygamberin sıfatları, ahlâkî değerleri şahsıyla ilgilidir.*

Halifenin her şeyden önce müeyyide gücü (tehdidini ikâya muktedir) olmalıdır. Doğruyu görme ile tatbik etme, adaleti isteme ile tevzi etme başka şeylerdir. Bir düşüncenin, bir arzunun gerçekleştirilmesi güç ister. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti İslâm âleminin değil, dünyanın en güçlü devletiydi. Hükümdarın ahlâkî vasıfları, liyakati de yerinde olduğundan bu ünvanı almaya, kullanmaya hakkı vardı.

5) Kardeş Katli

Osmanlı ailesinin hakimiyet hakkına sahip olduğu anlayışı öylesine yerleşmişti ki yüzyıllarca onları devletin başından uzaklaştırmak yolunda ciddi bir hareket yapılmadı. Eğer hoşnutsuzluk varsa, bu, tahttaki padişaha karşı gösterilirdi. O tahttan indirilir, aynı aileden bir başkası tahta çıkırılırdı.

Devletin otoritesi ve şeriatın hakimiyet esasları padişahın şahsında, daha yerinde bir deyişle, makamında uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Devletin iki esas rüknünden şeriatı temsil eden ulema ile siyasî otoriteyi temsil eden umera padişahla birleşirdi.[46]

Her ne kadar devlet otoritesi yegâne ifadesini hükümdarın idaresinde bulmakta, devletin kanun koyma, uygalama, yargı fonksiyonları kül halinde hükümdarın şahsında toplanmakta ise de bunu keyfî bir idare, mutlak bir monarşi şeklinde anlamaya imkân yoktur. Yukarıda da belirtildiği üzere hükümdar usûlen devletin hakimi görünüyordu. Padişahın da inandığı gibi gerçek hakim Allah'dı; her şey onundu.

* Hilâfet konusundaki bilgiler, *İslâm Devlet Felsefesi* adlı kitabımızdan aktarılmıştır. M.N.

Bu sebebler âleminde, Allah'ın takdiri olarak idare elinde bulunuyordu. Aslında o, devletin ve birliğin sembolü idi. Müslüman olmakla da Kur'an'ın emirlerine, Hz. Peygamber'in sünnetlerine bağlıydı. Hatta vasiyetlere, nasihatlara, telâkkilere bakınca varlığının Kur'an ve sünnetin uygulanması için olduğunu da anlıyoruz. İcma-i ümmet ve kıyaslar, yani devlet gücünün dışında tesbit edilmiş dinî esaslar, örf ve teamüller de padişahın yetkilerini sınırlayan hususlardı. Bu sınırlamalara uymaması durumunda, padişahın halline varıncaya kadar karar verebilecek kurumun bulunması, konunun ciddiyetini göstermektedir. Türk devlet geleneği de Osmanlı hükümdarlarının en kudretli zamanlarında bile Divan kararlarına riayet etmelerini gerektiriyordu.[47]

Padişahın büyük oğlu veliaht ilân edilir ve babasının ölümünden sonra da tahta geçerdi. Fakat bu ilke her zaman uygulanmazdı. Alaaddin, Orhan'dan büyük olmasına rağmen, Osman Gazi tahta varis Orhan'ı gösterdi ve tahta o geçti. Veliaht da her zaman hükümdar olmazdı. Yavuz Sultan Selim tahtı ele geçirmek için hükümdar olan babasına ve ağabeylerine karşı kuvvete baş vurdu. Fethedilen toprakların merkeze bağlanmasına, yani sıkı merkeziyetçiliğe rağmen, Orta-Asya Türk devletlerindeki hakimiyet anlayışının yok olmadığı, dolayısıyla tahta sahip olan hükümdarların -Orhan hariç- kardeşlerini öldürmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Nitekim kardeşlerinin hayatlarına son vermesinin üzerine Çelebi Sultan Mehmed Timur'un oğlu Şahruh'tan şöyle bir mektup aldı: "Süleyman Bey ve İsa Bey ile mücadele ettiğinizi ve Osmanlı töresince onları bu fani dünyadan uzaklaştırdığınız haberini aldık. Ama biraderler arasında bu usûl İlhanî töresine münasip değildir." Gerçekten Orta-Asya Türk devletlerinde hanedan üyelerinin idamı, çok ağır bir suç işlemedikçe doğru

görülmezdi.[48] Hatta hanedan üyeleri tahtı ele geçirmek için harekete geçseler bile, teşebbüse iştirak edenler, idam edildikleri halde, hanedan üyeleri bağışlanabilirdi.* Çelebi Sultan Mehmed'in Şahruh'a verdiği cevap Türk devlet geleneği bakımından çok önemlidir. "Osmanlı padişahları başlangıçtan beri tecrübeyi kendilerine rehber yapmışlar ve saltanat ortaklığını kabul etmemişlerdir. *Gülistan* sahibi (şair Sâdî)nin dediği gibi on derviş bir kilim üzerinde uyur, lâkin iki padişah bir iklime sığmaz. Zira etrafta din ve devlet düşmanları fırsat beklemektedir. Nitekim ma'lûm-ı âlîleridir ki pederinizin vak'asında (Timur'un Anadolu'yu istilâsında) kâfirler fırsat buldu, Selânik ve başka bölgeler müslümanların elinden çıktı.[49]"

Bu mektuplardan o devirlerde bile hükümdar çocuklarının hakimiyete ortak oldukları anlaşılmaktadır. Genellikle hükümdar çocukları merkezdeki büyük hana bağlı olarak bölgelerde hükümranlıklarını sürdürürlerdi. Büyük hanın ölümünde veya devletin bir zaaf anında, belli bölgelerde hakim olanların ellerinde büyük kuvvetler bulunduğu için baş kaldırırlar, devletin parçalanmasına sebeb olurlardı. Attilâ, Cengiz, Timur ve benzeri büyük devlet adamları, Osmanlı Devleti gibi geniş topraklara sahip imparatorluklar kurdukları halde, Osmanlı Devleti kadar uzun yaşamamalarının sebeblerinin en önemlisi, Türk devlet geleneğinin taht konusundaki prensibinde değişiklik yapmamaları veya yapamamış olmalarıdır.

* Monghe'ye karşı Sireman harekete girişmiş, arkadaşları idam edildiği halde, kendisi hanedan mensubu olduğu için yalnız sürgün cezasına çarptırılmıştır. Suç ortakları katledikleri halde Gazan Han'a isyan eden Alofrenke'ye dokunulmamıştır. Ancak bunlar istisnaidir. Genel olarak isyan edenler öldürülürlerdi. İsyan etmedikleri sürece, belli bir bölgede,-merkezî hana bağlı olarak, hakimiyetlerini sürdürürlerdi.

Anadolu'nun birliğini sağlayan Fatih Sultan Mehmed Osmanlı Devleti'nin bünyesinde gelişen kudretli sülâlerin (Vezir Çandarlı gibi) son beylerini de ortadan kaldırarak merkeziyetçi otoriteyi daha da sağlamlaştırdı. Kendisi saltanat endişesi duymadığı halde "kardeş katlini" kanunlaştırmak mecburiyetini hissetti. Çünkü Türk devletlerindeki hakimiyete ortak olmak anlayışından ötürü kıyasıya taht kavgaları sürüp geliyordu. Sadece Gök-Türklerde Bilge Kağan ile kardeşi Kül Tekin, Selçuklular'da Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, Osmanlılarda Orhan Gazi ile Alaaddin Paşa istisnadırlar. Kuruluşunda şiddetli merkeziyetçiliğe önem vermelerine rağmen Osmanlılar da bu taht kavgalarından kurtulamamıştı. Tedbirler ne kadar köklü ve sert olursa olsun, bir milletin telâkkisini kısa zamanda değiştirmek mümkün değildir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş safhasında Osman Gazi ile amcası Dündar Bey arasında beylik mücadelesi olmuş, Osman Gazi amcasını öldürmüş veya öldürtmek mecburiyetinde kalmıştır.* Bu olay, yani amcanın yeğeni kadar tahtta hakkı olduğunu iddia etmesi, Orta-Asya'daki Türk hakimiyet anlayışının bütün canlılığıyla devam ettiğini göstermektedir. Osman Gazi'nin oğulları arasında görülmeyen taht kavgası, torunları arasında cereyan etmiştir. Orhan Gazi ölünce büyük oğlu Murad hükümdar seçildi. Fakat Murad'ın kardeşleri Halil ve İbrahim'in bu seçime itiraz ettikleri, baş kaldırdıkları için I. Murad da kardeşlerini bertaraf etmek zorunda kaldı.[50] Hele I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'i katlettirme mecburiyetinde kalması, daha baba hayatta

* Bizzat öldürdüğü veya öldürttüğü rivayetleri vardır. Bak. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* I, s. 10-1; İ.H.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I*, 1947, s. 6-7; *Kitâb-ı Cihannüma I*, yay. F. Reşit Unat, M. Altay Köymen, Ankara 1957, s.79

iken hakimiyet üzerinde oğlunun hak iddia edebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[51] I. Murad şehit düşünce devlet erkânı Yıldırım Bayezid'i hükümdar seçti. O sırada Kosova savaşı henüz sona ermemişti. Babasının ölümünden haberdar olmayan Yakup Çelebi ordunun bir bölümü ile savaşa devam ediyordu. Savaş halindeki devletin parçalanmasından endişe duyulduğundan katlettirildi.[52] Mehmed Çelebi kardeşleriyle çetin mücadelelere girişti, ancak sayısız insanın kanı pahasına devletin birliği sağlanabildi. Ölümünün yaklaştığını hisseden Çelebi Mehmed'in vüzerasını toplıyarak şunları söylediği kaydedilir: "Tiz ulu oğlum Murad'ı getirdün. Ben hod bu döşekten kurtulaman. Murad gelmeden ben ölürün. Memleket birbirine tokuşur. Tedarük idin. Benim vefatım duyulmıya!" Bu acılar henüz taze iken II. Murad amcasına (Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi'ye) karşı aynı savaşı verdi.[53]

Her fırsatta komşu devletler ile, içerde hoşnut olmayanlar taht kavgalarını körüklüyorlardı. Hatta padişahın bahşişini, aldıkları maaşı az bulan askerlerin "Allah kardeşlerine ömür versin." diye homurdanmaları adeta gelenekleşmişti. Devlet her an büyük bir tehlike ile karşı karşıya gelebilirdi. Bu tehlikeyi önlemek için Fatih zamanında *Kanunnâme-i Âl-i Osman*'a şöyle bir madde kondu: "Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katletmek münasiptir, ekser-i ulema tecviz etmiştir; anunla âmil olalar."[54*] Bu madde ile devletin selâmeti, milletin bekası düşünülmüş ve ayrıca uzun zamandan beri Türk tarihinde cereyan

* Ali Himmet Berki böyle bir kanun olmadığını, sonradan ilâve edildiğini ileri sürmektedir.

eden fiilî durum mesnede kavuşturulmuştu.* Bilhassa Fetret Devri'nden itibaren "saltanat hakkına" dayanılarak girişilen taht kavgaları reayanın gözünü yıldırmıştı. Hele 1444 buhranından sonra Osmanlı ülkesinde halkın isyandan fazla ürktüğü bir şey yoktu. Dukas'ın şu cümlesi Osmanlı'nın o zamanki durumuna işaret etmektedir: "Osmanlı hükümdarlarının tebeddülünde isyan çıkması âdet hükmüne girmiştir."[55]

"Kardeş katli" sadece Osmanlılara ait değildi. Doğu ve batıda bir çok müslüman ve hıristiyan hanedanlarda mevcuttu.**[56] Türklerde "kut" geleneği olduğundan, bu madde Fatih dönemine kadar konmamıştı. Günümüzde pek çoklarının yadırgadığı bu tedbiri, o günün şartlarında halk, devlet adamları ve "ekser ulema" devletin varlığını tehlikeye düşüren, pek çok cana mâlolan taht kavgalarını önleyeceği için herhalde gönülden tasvip ediyorlardı.

Kardeş katlinin hukukî dayanağı, İslâm hukukunda had suç ve cezaları arasında bagy adı altında düzenlenmiştir. Bagy suçunun unsurları devlete (sultana) karşı ayaklanmak, açık bir isyan kasdı içinde bulunmaktır. Osmanlı uleması da her türlü isyanı, anarşi çıkarmayı (fesad-bi's- say) bagy suçu kabul

* Türk Ceza Kanununun 125 ile 163. maddeleri arasındaki bütün hükümleri, devlete işlenen suçları, cezalarını düzenlemektedirler. Birinci maddesinde devletin toprağına ve bayrağına karşı bütün hareketleri idamla cezalandırmaktadır. Bütün ceza kanunlarında böyle maddeler mevcuttur.

** H. İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi," *S.B.F.D. XIV,* 1959, s. 90-91 de A.Christensen, L. İran saus Les sass'anides s. 24'ü kaynak göstererek şöyle yazıyor: ".. Eski İran'da Arşaklar'da kral, hanedandan herhangi biri hükümdar seçilme hakkını haiz bulunduğu için rakipleri yok etmek düşüncesiyle kendi ailesi üyelerini idam ederlerdi."

etmiş ve cezalarını fetvalarda idam olarak açıklamıştır. İsyan fiilen, başlamasa da fesadın hazırlandığına kati deliller varsa, tazir yoluyla idam edileceğini, Hanefî hukukçularının çoğunluğu kabul etmiştir. Zaten bundan dolayı *Kanunname'*de "Ekser ulema tecviz etmiştir." denmektedir.[57] Küçük bir kardeşin varlığı fesada sebeb oluyorsa, bu küçük kardeşin fesadın hazırlanmasında dahli yoksa, durumu ne olacaktır sorusu yoruma tabidir. Herhalde, kardeşin katlinden önce fesadın giderilmesi için bütün imkânlar aranmalıdır.* Zira suçsuz bir insanın öldürülmesi, bütün insanlığın öldürülmesi gibidir.

Bu kanun eski Türk devlet geleneğine uygun bir şekilde konmaya çalışılmıştı. Zira kanunda kardeşlerin hepsinin aynı derecede tahtta hakkı olduğu kabul ediliyor, hakimiyetin bölünmiyeceğini sağlayabilmek için de "Hangisine saltanat müyesser olursa" onun hükümranlık tahtına oturacağı belirtiliyordu. Aynı zamanda "kut" telâkkisi devam ediyor, yapılan değişiklikle primogenitür ve seniorat sistemi kurulmuyordu. "Bu kanun atam ve dedem kanunudur, benim de kanunumdur." ibaresiyle geçmişteki fiilî durumların bir nevi yasa mahiyeti aldığına işaret edilmektedir. Âşık Paşazâde "Bizden önce gelenler bu kanunu koymuşlardır." diye belirterek Fatih'i doğrulamaktadır.[58] Yazılı şekilde vaz edilmemişti; ama yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti kurulduğundan beri sürüp geliyordu. Hatta çok öncelerden başlamıştı.[59] II. Kılıç Aslan tahta çıkınca (1155) rakip gördüğü ortanca kardeşini boğdurmuştu.[60] Gıyaseddin Keyhüsrev de oğlu dünyaya gelince hapiste tuttuğu kardeşlerini idam ettirmiştir.[61] Fatih fiilî durumu

* Zaman zaman vehimden dolayı bu kanun suistimal edilmiş, beşikteki çocuklar katledilmiştir. Bütün hukuk sistemlerinde kanunlar suistimal edilmektedir. Kanunun hukukiliği başka, suistimali başkadır.

yasallaştırıyordu. Sonra kanunda, "Katletmek münasiptir" denmektedir, katletmek mecburiyeti yoktur. Devlet memleket selametinin böyle bir katle ihtiyacı olup olmadığı konusunda hükümdara takdir hakkı veriyordu. Hükümdar da resen katle baş vuramıyor, fetva alması gerekiyordu.

Tarihî olaylar ve o zamanki şartlar göz önüne getirilirse, pek çoklarının insanlık dışı telakki ettikleri bu kanunun devlet ve millet için, hatta insanî duygularla hanedanı fedakarlığa zorladığı anlaşılır. Binlerce kurban yerine, hanedan kendinden bir veya birkaç kurban verecekti. Ve bunu "Menfaat-i âm hass'tan iyidir" cümlesiyle ifade etmiştir.

Gerek Türk devletlerinin yapılarına, gerekse Fatih'in *Kanunnâme'si*nin ruhuna dikkat edildiğinde hükümdarlığın devletin mihrakı kabul edildiği anlaşılmaktadır. Hükümdarlığın bu önemi Busbecg gibi pek çok yabancının da dikkatini çekmiştir. "Müslümanlar Osmanlı Hanedanı sayesinde ayakta duruyorlar. Hanedan yıkılırsa, din de mahvolur. Bu sebeble hanedanın, din ve devletin selameti ve bekası evlâttan daha mühimdir."[62]

Bu kanuna rağmen Fatih'in iki oğlu arasında hükümdarlık mücadelesi cereyan etti. Küçük kardeş Cem, ağabeyine, Anadolu ve Rumeli olmak üzere devlet yönetimini aralarında bölüşerek mücadeleye son verme teklifinde bulundu. II. Bayezid şu tarihî cevapla teklifi reddetti: "Bu kişver-i Rum bir ser-i püşide-i arûs-i pür-namustur ki, iki damad hutbesine tab götürmez." (Osmanlı Devleti öyle başı örtülü namuslu bir gelindir ki, iki damadın talebine tahammül göstermez). Bu ifade daha sonra kısa olarak "Arûs-ı saltanat taksim kabul etmez" şeklinde sık sık tekrarlanmıştır.[63]

II. Bayezid, ikinci oğlu Ahmed'i veliaht yapmak eğilimi gösterince, en küçük oğlu Selim hareke-

te geçti ve kendisinin de saltanatta aynı derecede hak sahibi olduğu için babasından, "Şehzadelerden hiç birini diğerine tercih ile veliaht yapmıyacağına" dair söz aldı. Fakat bazı olaylar yüzünden II. Bayezid tahttan çekilmek isteyince, "Muaccelen Ahmed Han'ı getirün ve benim fermanımı yerine getirün. Mülkü sahibine virem, tahtı vârisine teslim kılam."[64] diyerek oğlu Ahmed'i tahta geçirmeye çalışmışsa da, yeniçerilerin desteğini alan küçük oğlu Selim, emekli maaşı ile babasını Dimetoka'ya yollamıştır.[65]

Kanunî iki kere isyana kalkışan oğlu Mustafa'ya, Yavuz Selim'in, yani dedesinin babasını tahttan zorla indirdiğini, kendisi de zorla indirilirse, bunun gelenekleşeceğini, bundan da devletin zarara uğrayacağını anlatmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Üçüncü kere kendisini devirmeye kalkışınca oğlu Mustafa'nın başını vurdurmak zorunda kalmıştır. Cenaze namazını bizzat kendisi kıldırdı. Hatta gözyaşlarını tutamadığından üç kere abdest tazelediği rivayet edilir. Daha sonra da Kanunî'nin saltanatın intikalinde çekimser kalması, oğlu Bayezid'in isyanına sebeb olmuştur. İran'a kaçmak zorunda kalan Bayezid, Kanunî'nin ricasıyla boğdurulmuştur.[66]

Bütün bunlar, eski devirlerden beri Türk devletlerinde tahtı hanedanın belirli üyelerine inhisar ettiren geleneğin yerleşmediğini göstermektedir. Zaman zaman büyük oğullardan veya küçüklerden veliaht tayinleri yapılmıştır. Fakat tahtın daima ilâhi takdire açık tutulması esas olmuştur. Bu telâkki karşısında bütün diğer âdet ve teamüller hükümsüz kalmıştır. Hanedandan biri, şu veya bu suretle fiilen tahtı ele geçirdi mi, artık onun meşruiyeti üzerinde durulmamakta idi. Yüzyılların yenemediği bu telâkki Türklerde hakimiyetin menşei ve mahiyetinin çok kökleştiğini göstermektedir.

VI
TÜRK DEVLETLERİNDE FERMANLAR VE ANAYASALAR DEVRİ

1) Buhranlar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XV. yüzyıla kadar yönetici kadro genellikle Türk ve medrese çıkışlı idi. Fetret Devri'nden itibaren de kul (gulam) menşeli zümre, yani Enderun çıkışlılar, daha önce açıklanan sebeblerden dolayı yönetimde ağırlık kazanmaya başladılar. Eski hükümetler genellikle "şer'î- idarî", bir başka deyişle medrese çıkışlı olmasına karşılık, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren hükümetlerin karakterini "Örfîlik-askerîlik", diğer bir tabirle Enderunluluk teşkil ediyordu. Derin bilgi, esaslı kültürden ziyade Enderun terbiyesi almış, Türk aslından gelmeyen kimselerin devletin yüksek personelini teşkil etmelerinin çöküşe sebep olduğu ileriye sürülmektedir.[1*] Tarihî bilgilerin ışığında bu görüşü

* Enderun'a sadece devşirilen çocukların zeki ve kabiliyetlileri alınmıyordu. Memleketin ileri gelenlerinin yetenekli çocukları da bu mektebe kabul edilirdi.

tam benimsemek mümkün değildir. Çünkü kazaskerlik, müftülük, müderrislik, kadılık ve benzeri görevler, sıkı medrese eğitiminden geçmiş olanlara verildiğinden Türkler bu tür görevlerde ağırlıklarını devam ettirdiler. Türklerin de sahip oldukları medreselerin gelişmedikleri, hatta durumu koruyamadıkları, dolayısıyla yetiştirdiği insanların kalitesinin düştüğü bilinmektedir.

Devlet güçlü iken "kul" taifesinden çok yararlanılmış, içlerinden değerli devlet adamları da çıkmıştır. Ama devlet zayıflayınca, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren buhranların artmasında rol oynamış olabilirler; fakat buhranları sadece onlarla izah etmek yeterli değildir.*

Medeniyetlerin dinamik unsuru bilimlerdir; bunların hayat buldukları yerler de şüphesiz bilim yuvalarıdır. Çağın bilimlerine yabancı kalmış bir milletin medeniyetinin , dünyadaki medeniyetlerin arasında önem taşımıyacağı açıktır. Böyle bir medeniyetin kültürü de insanına heyecan vermez. Heyecanla yaşanmayan bir hayat zamanla manasını yitirir. Ve bu hayatın insanları gözlerini dışarıya çevirirler. Tabii bir kısmı da eskinin tesirinde kalmaya devam eder. Bu iki zümrenin mücadelesi de buhranı artırır.

* Kul taifesinin yüksek mevkilere çıkmaları, Osmanlıların kendi milletlerine değer vermedikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Bu yorum doğru değildir. Zira Osmanlılar Türk olduklarının şuûrundaydılar; Oğuz Han nesli ve o kanalla Yafes'e uzandıklarına inanıyorlardı. İslâmiyetle çatışmayan eski Türk törelerinin üzerinde titizlikle durdukları da bilinmektedir. Fakat ırkçı değillerdi; kimseyi ırkından dolayı suçlamıyor veya hor görmüyorlardı. Bu konuda da İslâmın ölçüsü, onların rehberiydi.

Devletin çöküşünü sadece Enderun çıkışlılarla izah etmek, diğer unsurları görmemektir. Tarihî gerçekler de onları doğrulamamaktadır. 1453-1700 arası devletin en şaşaalı yıllarında kırk sekiz sadrazamdan dördü Türk'tü. 1750'den itibaren başta sadrazamlar olmak üzere devlet teşkilatında Türkler ağırlıktaydı. 1750'den 1922 yılına kadar yüz otuz yedi sadrazamdan seksen dokuzu Türk'tü.

Dışardan alınanlar da istenen sonucu vermez; zira heves edilen şeyler tarihî birikimin, mantalitenin, kültürün sonucudurlar; yeni bünyede fonksiyonlarını ifa edemezler.

Moğol istilâsından sonra İslâm dünyasında fatalizmin hakim olmaya başladığı ileri sürülmektedir. Bunlara göre, fatalizmle de medreselerden matematik gibi bilimler kaldırılarak, sadece belâgat ve sözlü bilimler bırakıldı. Bu durum Osmanlı-Türk toplumunu XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ilmî kısırlığa sürükledi. Medreselerde eski büyükler gibi yeni yorumlar yapacak, yeni görüşler ileriye sürecek âlimler yetişmedi; Osmanlı Devleti kurulurken eski ana metinlere açıklama yazabilen üstadların da daha sonra yerleri doldurulamadı.[2]

Moğol istilâsı gerçekten büyük facialara sebep olmuştur; fakat kısa bir süre sonra müslümanlığı benimsemişler, onlar da çaplarınca İslâm medeniyetine katkıda bulunmaya başlamışlardır. Ayrıca Moğol istilâsından çok sonraları da, meselâ Fatih, Yavuz, Kanunî dönemlerinde, hatta daha sonraları da matematik, fizik gibi diğer müsbet bilimlerin medreselerde okutulduğu bilinmektedir. Bize öyle geliyor ki, bu konuda üzerinde asıl durulması gereken husus şudur: İslâmiyette itikadî mezheplerden Maturidî de, Eşarî de haktır; ama Maturidî mezhebi akla daha fazla ehemmiyet veriyor. Meselâ Maturidî'ye göre peygamberler gelmeseydi, gene Allah'ın varlığını idrak etmeye mecburduk; zira Allah bize akıl vermiştir. Akıl nimetinin getirdiği sorumluluk vardır. Eşarî'ye göre, eğer peygamberler gelmeseydi, böyle bir mecburiyetimiz olmazdı. Bunun için Maturidî'ye göre Allah'ın varlığını kabul etmek aklen, Eşarî'ye göre şer'an vaciptir. Eşarî'ye göre Allah'ın fiilleri (yarattıkları) için illet ve sebep aranmaz; Maturidî'ye göre ise Allah'ın fiillerinin (yarattıklarının) bir hikmeti

ve sebebi vardır. Eşarî'ye göre hüsn ve kubh (iyi veya kötü) akılla bilinemez; Maturidî'ye göre bilinir... İkisi de hak olan bu itikadî mezheplerden Maturidî akla ve araştırmaya çok önem vermektedir. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethedince, müslüman olan büyük bir Arap camiası Osmanlı'ya dahil edildi. Bine yakın ilim adamını da Mısır'dan getirdi. Eşarî olan Araplara da bürokrat yetiştirmek, medreselerimizin görevleri cümlesinden oldu. Mısır'dan getirilen âlimler de medreselerimizde görev alınca, zamanla Maturidî zihniyeti, yerini Eşarî zihniyetine bıraktı. Müsbet bilimler de yavaş yavaş medreseleri terk etmeye başladılar.

Bilim geleneğinin bozulduğunu Koçibey (1640' larda) dile getirmiştir. "... Bilim yolu pek temiz ve disiplinli idi. O nedenle içlerinde bilgisiz ve yabancı bulunmayıp ister kadı, ister müderris olsun hepsi de bilgi ve inanç bakımından olgun olup ırz ve vekar sahibi adamlar idiler. Müderris iken bilime, kadı iken de devlet ve dine dürüstlükle hizmet edip insanlara yardımcı olurlardı."[3] Bu konuda biraz daha ileri giden Kâtip Çelebi'de zihniyet değişikliğinin emarelerini de görüyoruz. "... Nice boş kafalılar Asr-ı saadette geçerli sanılan bir takım söylentileri donmuş kalıplar gibi benimseyip aslını ve nedenini araştırmadan bilimi red ve inkâr eyleme yolunu tuttu. Felsefe bilimleri diyerek bunları küçümsemeye kalktı. Yeri göğü bilmez cahil iken bilgin geçindi. Tanrı'nın 'Evelem yenzurû fî melekûti's-semâvâti ve'l-arzı = Göklerin ve yerin hükümranlığının kimin elinde olduğunu görmüyorlar mı?' (el-Araf 185) uyarısı kulağına girmeyip yere ve göklere öküz nasıl bakarsa öyle bakmak gerektiğini sandı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan Süleyman çağına gelinceye dek hikmetle şeriat bilimlerini özünde toplayan bilginler değerde idiler. Sonra Fatih Sultan Mehmed Semaniye

Medreselerini yaptırarak kanun üzerinde çalışın diye vakfiyesine kaydederek *Şerh-i Mevâkıf ve Hâşiyetü'l-Tecrîd* derslerini öngörmüştü. Sonra gelenler bu dersler felsefedir diye, kaldırıp *Hidâye* ve *Ekmel*'i okutmayı öngördüler. Ama, sadece bunlarla yetinmeyi akıl almadığından ne felsefe kaldı, ne *Hidâye,* ne *Ekmel* kaldı. Böylece bilim pazarı kesatlığa uğrayıp yıkılmaya yüz tuttu."[4]

Medreseler yakınıldıkları bu durumda da kalmadılar. İslâm'da ruhban sınıfı olmamasına rağmen, ulema nerdeyse "kast" halini aldı; sık sık babadan oğula geçen âlimlik tevarüs edilen bir meslek durumuna dönüşür gibi oldu. Gittikçe de hurafeye müsait ortam hazırlanıyordu. Bir süre sonra, sinek pisliğinin bulaştığı iplik gömülürse nane çıkar, sansar derisinin gömüldüğü köye yıldırım düşmez gibi hezeyanların bile buralarda yazıldıkları kaydedilmektedir. Hatta devlet hizmetinde onlardan umudunu kesen III. Selim, herkesten yardım beklediği bir sırada "Hudâ-yı müteâl onlara muhtaç eylemesin" diyerek sitemini açıkca beyan etmiştir.[5]

Batı'da toprak köleliği sayısız insanın hayatına mal olmasına mukabil büyük toprak sahiplerinin elinde sermaye birikmesini sağlamıştır. Bu sermayenin, Endülüs'ten gelen müsbet bilimlerle birleşmesi, endüstrinin çekirdeğini meydana getirdi. O dönem endüstrisi için temel ham madde olan demir ve kömürün Batı'da çok bulunması da endüstri hamlelerini kolaylaştırdı. Endüstri ile de açık denizlere dayanıklı gemiler yapıldı; denizcilik gelişti. Ümid Burnu'nun keşfedilmesi de yolları değiştirdiği gibi pazarı da genişletti. Pazarın genişlemesi endüstri hamlelerinde önemli rol oynadı. Husule gelen değişiklik Akdeniz ve Yakın Doğu ile Osmanlı Devleti'ni de etkileyecekti. Osmanlı devlet ricali bu fatal gidişin farkına varmıştı. Zaten bunun için Yavuz Sultan Selim

Mısır'ı fethetmiş, o stratejik bölgeyi elde tutup Akdeniz'den uzaklaşan dünya ticaretini gene aynı yöne çevirmeye çalışmıştı.* Kanunî'nin ve daha sonraki devlet ricalinin Akdeniz'i canlandırmak için (Kapitülasyonlarla) çırpınmaları da arzu edildiği kadar sonuç vermeyince, elîm sonuca yönelme kader meselesi oldu. Kara yolundaki taşımacılık da dinî taassubla Karadeniz'in kuzeyine kaydırılınca, bu taşımacılıktan sağlanan gelirlerden de mahrum kalındı.

Endüstri bir topluma sadece zenginlik vermez; güç de verir. Amerika'nın sağladığı imkân da ona ayrı bir güç veriyordu. Kuvvetlenen Batı Osmanlı Devleti'ne saldırmaya başladı. Zaten nüfus dengesizliği de vardı. Bitmek bilmeyen haçlı ruhuyla boğuşmalar Osmanlı'nın maliyesini altüst etti. Bir süre sonra kuzeyden de saldırılar başladı.

Devlete külfetsiz asker veren topraklar mukataa'ya (belli bir gelirle kiraya verilme) bağlanmak zorunda kalındı. Böylece askerî ve idarî yetkililerle, o topraklarda yaşayan çiftçi köylülerin aralarındaki bağlar koptu. Tımarların mukataa'ya bağlanmalarıyla eyaletlerden gelen askerler de azaldı.** Yeniçeri Ocağı da başlangıçtaki ilkelerden uzaklaşmıştı. Liyakata çok değer verilen memuriyetlere de son yıllarda gerekli özen gösterilmiyordu; zaten liyakatli insan da eskisi gibi pek yetişmiyordu. Hele salyaneye bağlı eyaletler düpedüz artıranın üzerinde kalmakta idi. Bu atamalarda başlıca değer unsuru para olduğu için liyakat aramak da pek mümkün değildi. Devletin İslâmî karakteri gereği hakim olan ve olması gereken kavânîn-i şer'îye, yani İslâmî esaslar eskisi kadar tatbik edilemiyordu. Bozulma giderek artıyor,

* Ayrıca Mısır ulemâsının mevcut yönetimin zulmünden bîzar olup, Yavuz'a baş vurduğu da bilinmektedir.

** Rumeli Eyaleti'nden 1584 yılında seksen bin, 1653 yılında ise otuz üç bin sipahi çıkmakta idi.

düzen bir türlü sağlanamıyordu. III. Selim sadrazama yazdığı hatt-ı hümayunda, "vazeylediğimiz kanunlar kâğıtlarda kalıp, hariçte herkes kendi maslahatını tatbik eyleyüp hercümerc eylediler" derken bir gerçeği dile getiriyordu.[6]

Meselelere soğukkanlı eğilmek, buhranın kaynağını ciddi şekilde araştırmak gerekirdi. Bunun için de bilim zihniyetine sahip, bilim adamları ve düşünürlere ihtiyaç vardı. Ne yazık ki bunlar yeterince mevcut değildi. Buhrana kendi düşünce sistemimizle yaklaşanlar da seslerini duyuramıyorlardı. Dış gaileler de acele hal çarelerini zorluyordu.

Batı'dan iktibaslar yapan Rusya(Deli Petro)'nın küçümsenmez mesafeler alması da örnek teşkil ediyordu. Ama Rusya ile Osmanlı aynı şartlara mı sahipti? Bilimin üzerinde duracağı soru bu idi. Fakat her geçen gün dış ve iç gaileler, katlanarak büyüyordu. Sultan II. Mahmud bir taraftan modern bir ordu, çağa açık kültür müesseseleri kurmaya çalışırken, diğer taraftan da bozulan devlet düzenini Batı'ya göre şekillendirmenin yollarını arıyordu. Divan'ın yerine, Batı'da uygulanan kabine usûlünü getirdi. Sadrazamlığı kaldırıp, başvekillik makamını ve diğer bakanlıkları ihdas etti. Bakanlıkların görev ve yetkileri Batı'dakiler örnek alınarak tayin edildi. Askerî, idarî ve adlî yüksek şûra(meclis)lar teşkil edilerek memurların hak ve yetkileri de modern bir usule bağlanmaya çalışıldı. Bütün bunlar arzu edilen sonucu vermeyince Tanzimat ilân edildi. (3 Kasım 1839)

2) Tanzimat

Tanzimat Fermanı devlet hayatımızda belki en çok tartışılan belgedir. Kimileri bunu Batı'ya resmî yöneliş olarak değerlendirmektedir; fakat Ferman'ın gerekçesinde, devletin kuruluşundan itiba-

ren şeriatın hükümlerine riayet edilmekle Devlet-i Aliyye'nin büyük gelişmeye mazhar olduğu ve son bir buçuk yüzyılda Kavanîn-i Şer'îye'ye riayetsizliğin sonucunda kuvvet ve refahın yerine zaaf ve fakirliğin aldığı belirtilmektedir. Batı'nın, bilhassa İngilizlerin tesiri ile Tanzimat ilân edilmişti, ama bunun mimarları çığır açmak niyetinde değillerdi. "Mustafa Reşit Paşa Tanzimatla Batılılaşma çığırını açtı" görüşü II. Meşrutiyet yıllarındaki "Garpçılık" akımı ile işlendi; okul kitaplarına geçti. Aslında bu harekete Reşit Paşa'nın mecburen baş vurduğunu Ahmed Cevdet Paşa yazmakta, Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'ya ve her geçen gün hayatî tehlike haline gelen Rusya'ya karşı Batı'nın yardımını almak için bir manevra olduğundan ulemanın karşı çıkmadığını belirtmektedir. Alınan sonuçlar da Ahmed Cevdet Paşa'yı doğrulamaktadır. Hem Mehmed Ali Paşa gailesi bertaraf edildi; hem de tarihimizde ilk defa Batı ittifakı sağlanarak Rusya'ya karşı zafer (Sivastopol) kazanıldı; Karadeniz güvence altına alındı. Vesikalar için de "Müphem surette yazılarak Avrupalılara bir veçhile ve ehl-i İslâma diğer bir veçhile tefsir edilirlerdi" demektedir. Namık Kemal de *İbret Gazetesi*'nde Tanzimat'ı hukukî olmaktan ziyade siyasî bir belge olarak nitelendirmektedir. Tanzimat Fermanı'nda belirtilen mal, can, namus masuniyetlerinin İslâmiyette mevcut ve tatbik edilegelmekte olduğu halde tekrar zikredilmekle, üzerinde mevlâlık hakkı bulunan Enderun çıkışlılar kast edilmiş olmalıdırlar. Tek taraflı bir belgedir; padişah belirtilen hususlara kendisinin de riayet edeceğine yemin ediyor, uymıyanları lânetliyordu.

Devlet yeterli kadrolara sahip değildi. İlim yuvalarımız da çağın çok gerisinde idi. Batı, hatta Rusya ile aramızdaki teknik mesafe de büyümüştü. Onlardaki haçlı ruhu kapitalizm döneminin gerektirdi-

ği emperyalizmle meczolduğundan gailelerimiz arttı. Tanzimat Fermanı sonuç vermediği gibi onu takip eden diğer ıslahat fermanları da buhranlarda eriyip gitti.

3)Meşrutiyet

Buhranlarla, Meşrutiyet idaresini getiren anayasalar dönemine girildi. Anayasayı ne milletin seçtiği kurucu meclis yaptı; ne de yapıldıktan sonra halkın oyuna sunuldu. Aydınların umud bağladığı anayasaya Ahmed Cevdet Paşa karşı çıkmıştı. Ona göre Batılı devletlerin anayasaya ihtiyacı olabilirdi. Çünkü onlarda devletin yetkilerini sınırlayacak, vatandaşın haklarını garanti altına alacak bir sistem geliştirilmemişti. Bizde, İslâmî idare hakimdi. İslâmın nassları, geliştirilen hukuk vatandaşın hak ve hürriyetlerini garanti altına almaya yeterli idi.

Aslında böyle bir idare gerekli mi idi, değil miydi, diye düşünülmelidir. Osmanlı toplumunun tarihî gelişimi, mantalitesi, kültür seviyesi, milletin devlet anlayışı, tebaanın ve devletin durumu Batılı anlamda meşrutiyet idaresine elverişli miydi? Bu soruların cevabını olaylar vermiş, ilk anayasa ile kurulan bu dönem çok kısa sürmüştür.

İkinci Meşrutiyet'le bazı maddeleri değiştirilerek yürürlüğe konan anayasa icrayı ön plâna çıkardı. Hükümdarın hükümete müdahale yetkisi ortadan kaldırıldı. Parlamento kanun yaparken de hükümdarın tesirinden kurtuldu. Fakat bu anayasa hayatiyet bulamadı; hakimiyet iktidarda bulunan siyasî partinin liderlerine intikal etti. Meşrutî idare yerine, örfî idare dönemi başladı. İç ve dış şartlar da elverişli değildi; Balkan ve Birinci Dünya savaşları da demokrasiye müsait ortam bırakmamışlardı.

4) Cumhuriyet

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri atıldı. Kökü Oğuz Han'a uzanan, halifelikle de donanmış bulunan bir hanedan kalkıyor, yerine aynı soydan başka bir hanedan gelmediği gibi, değişik bir sistemle de devlet kuruluyordu. Bu tarihî süre geçiş dönemidir.

Anayasa ile (1921) kaynağını millette bulan hakimiyete dahil yetkiler parçalanmaksızın millet iradesinin merkezi kabul edilen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplandı. Bu durum saltanatın kaldırılacağına dair atılmış bir adım olarak değerlendirilebileceği gibi, aynı zamanda da padişah esaret altındadır, onun yetkilerini kimse kullanamıyacağı için meclise verildi şeklinde değerlendirilebilir.

Hakimiyete dahil yürütme yetkisinin doğrudan doğruya Millet Meclisi tarafından kullanılmasındaki güçlük dikkate alınarak, İcra Vekilleri'nce kullanılmasına gidilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti'ni kuran kanuna göre hakimiyete dahil yetkiler gene Büyük Millet Meclisi'nde toplanıyor, ama onbir kişilik İcra Vekilleri Heyeti, Büyük Millet Meclisi adına bu yetkileri kullanıyordu.

İcra Vekilleri Heyeti'ni, Büyük Millet Meclisi'nin üyeleri kendi aralarından mutlak çoğunlukla seçiyor, vekillerin arasındaki anlaşmazlıkların çözümü de gene Büyük Millet Meclisi'ne bırakılıyordu. Anayasa, bir seçim dönemine tekâbül edecek devre için Büyük Millet Meclisi'nin kendisine bir başkan seçeceğini ve başkanın Büyük Millet Meclisi'nin reisi olarak onun adına imza atmaya ve Vekiller Heyeti'nin kararlarını onaylamaya yetkili bulunduğunu belirtiyordu. İcra Vekilleri Heyeti'nin kendisine bir başkan seçebileceğini, ama Büyük Millet Meclisi'nin başkanı-

nın da İcra Vekilleri Heyeti'nin tabiî başkanı olduğunu kayıt altına alıyordu. Bütün bunlar saf bir meclis hükümeti kurulduğunu göstermektedir.

1924 Anayasası'yla Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet olduğu belirtilmiş, meclis hükümeti ile parlamentarizmin arasında bir sistem benimsenmiş, daha çok meclis sistemine ağırlık verilmiştir. Çünkü yasama ve yürütme yetkisi milletin yegâne temsilcisi olarak kabul edilen ve millet adına hakimiyet hakkını kullanan Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştır. Devlet başkanına veto, meclisi dağıtma yetkileri tanınmamıştır. Fakat fonksiyonların ayrılması ilkesine önem verilmiş, (7. Madde), meclisin uhdesinde bulunan yürütme yetkisini doğrudan doğruya değil, meclis içinden teşekkül eden Bakanlar Kurulu ve Başbakan marifetiyle kullanabileceğini belirtmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere meclise tabi bir hükümet vardı. Anayasa açısından meclise tabi bir hükümet şekli görünmesine rağmen, uygulama başka idi. "... Halkın temsilcileri olarak seçildikleri söylenen kimseler, gerçekte bu tek partinin ileri gelen organları, onun lideri tarafından kollektiviteye empoze edilmiş, onlar tarafından tayin olunmuş kimselerdi... Tek parti sisteminin sonucu olarak, parti liderlerinin yasama müessesesindeki milletvekilleri üzerindeki otoriteleri dolayısıyla, siyasî partinin ileri gelenlerinden kurulan ve parti liderlerinin desteğine sahip bulunan yürütme organının yasama organına üstünlüğü, yürütme organının yasama organını yönetmesi gibi bir durum kendisini göstermiş ve böyle bir sonuç, varlığını anayasanın koyduğu esaslara borçlu olmadan, husule gelmiştir."[7]

İkinci Dünya Savaşı sonrası, dünya rejimlere bölünürken, Türk milleti de yerini almak zorunda idi. Bundan dolayı anayasanın parlamenter sistemi

getiren maddeleri yürürlüğe konarak çok partili hayata geçildi.

1960 yılında yapılan darbe ile Büyük Millet Meclisi feshedildi ve anayasa yürürlükten kaldırıldı.

Geniş halk kitlesinin kısa bir sürede kavuştuğu refahın kendisine sağladığı güvenle devlet hayatına ağırlık koymasına tepki ile yeni bir anayasa yapıldı. (1961) Yasama ve yürütme yetkilerinin kullanılması yönünden anayasada yer alan hükümler değerlendirilirse, yetkilerin yumuşak ayrılığa dayandığı tesbit edilir. Anayasa, yasama yetkisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ait olduğunu belirtiyordu. Parlamento, "Millet Meclisi" ve "Cumhuriyet Senatosu"ndan oluşuyordu. Hakimiyete dahil olan yargı yetkisinin, Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılacağı belirtilmiş ve yargı organlarının görevlerini her türlü tesirden uzak yapabilmesini sağlayacak hükümlere yer verilmiştir. Anayasa ile de, Cumhurbaşkanlığı kontenjan senatörlüğü, Cumhuriyet Senato'sunun tabii üyesi sayılan eski Cumhurbaşkanı ile tabii senatörlük yasama organına katılıyordu.

Senatörlük Batı toplumlarında aristokrat zümrenin koruyucusu olarak ortaya çıkmıştı. Türk toplumunda ise böyle bir zümre yoktu. Buraya seçilmek için getirilen yüksek öğrenim yapmak, kırk yaşını doldurmak kayıtlarına bakılırsa, "Cumhuriyet Senatosu"nun hakimiyetin kullanılmasında aydın zümrenin ağırlığını sağlamak için kurulmuş sun'î bir müessese olduğu anlaşılır. Çeşitli alanlarda hizmetleriyle tanınmış, siyasî partilerin dışında kalmış insanların arasından cumhurbaşkanının seçtiği onbeş senatör ve eski cumhurbaşkanının tabii üyeliği demokratik düzenin esprisi ile bağdaşmasa da, devlet tecrübesi bakımından yararlı olabilir ve Türk devlet geleneğine ters düşmezdi. Fakat tabii senatörlüğün (13 Aralık 1960 gün ve 157 sayılı kanunun altında adları bu-

lunan Millî Birlik Komitesi başkan ve üyelerinden oluşurdu) demokratik devlet anlayışıyla hiçbir suretle bağdaşması mümkün değildi. Bunlar kendilerini aydın kabul eden zümrenin parlamentoda çoğunluğu sağlaması için bulunan formüllerdi; bir başka söyleyişle millet iradesini kayıt altına almaktı.

Anayasa Mahkemesi'ne tanınan elâstiki yetkilerle, hatta icraî karar vermekte zaman zaman kendisini yetkili görmesiyle de Büyük Millet Meclisi, Danıştay ile de hükümet kontrol altına alınmaya çalışılmıştı. Bunlar da bürokrat zümrenin milletle hakimiyeti ortaklaşa kullanma esprisinin anayasada bulunduğuna işaret etmektedir.

Sonraki anayasada (1982) Cumhuriyet Senatosu, tabii senatörlük, demokratik idare ile bağdaşmayacak diğer hususlar kaldırılarak parlamento tek meclisli hale getirildi. Bürokratik ağırlık azaltılıp, tabii sınırlarına çekildi. Devlet başkanlığı bazı yetkilerle donatılarak rejimde düzenleyici bir duruma kavuşturuldu.

VII
TÜRK DEVLETİNİN AMACI

Genel anlamda devletin amacı, içerde güvenliği sağlamak, adaleti tevzi etmek, halkın çağa göre ihtiyaçlarını gidermek, yetişen nesli yaşayacakları devre göre eğitmek, dışa karşı vatanı ve milleti korumak şeklinde özetlenmektedir. Fakat Türk devleti incelendiğinde amacının daha değişik ilkeleri de ihtiva ettiği tesbit edilir.

1) Yurt Edinme

Türk devletlerinin bir amacı fethettikleri yerlere düzen getirmek, oraları vatan edinmektir. Bunu gerçekleştiremiyeceği için Mete Çin'i zaptetmekten vazgeçmiştir. Çin'i talan etmek ona göre kolaydı; fakat oraları yurt edinmeye kalkarsa, bu insan denizinde, önceki Tsin Türkleri ve daha başka Türkler gibi eriyeceklerdi.[1] Bir yeri ele geçirmek önemli değildi, önemli olan o yeri elde tutmaktı. Bu da ancak belli bir nüfusun oraya yerleştirilmesiyle mümkündü. Bunu "kondurma" kelimesiyle ifade ederlerdi. Batı Türkistan'a kondurulan bir Gök-Türk boyu, bey'in baş-

kanlığında küçük bir devlet oluştururdu. Zamanla beylik sınırları genişledikçe, o da kendi bölgesinde bir başka Türk boyuna yurtluk verirdi. Bu konuda Abideler'de şöyle denmektedir: "Doğu'da, Kadırkan Ormanının ötesine aşarak milleti, böyle kondurduk ve böyle düzenledik. Batı'da Kengu-Torman'a kadar Türk milletini böyle kondurduk ve böyle düzenledik. O çağda kul olan (Türkler) kul sahibi, cariye olanlar da cariyeli olmuştur."[2] Türk devlet geleneğinde buna orun geleneği denmekte, yerleştirme ve yurt verme düzeni Oğuz Han töresi olup, İslâmiyet öncesi ve sonrası bütün Türk devletlerinde devam etmiştir. Zaten bu töre gereğince Türkler eski dünya kıtalarının pek çok bölgelerine dağılmışlar ve oraları kendilerine yurt edinmişlerdir.

2) Barış

Devlet kavramını dilimizde "il" kelimesinin karşıladığına, bu kelimenin barış anlamına da geldiğine değinilmişti. Tarihin ışığında değerlendirilirse, Türk devletinin de en önemli amacının iç ve dış barışı sağlamak olduğu ileri sürülebilir. Büyük Hun hükümdarı Mete Orta-Asya'da hakimiyetine aldığı bütün kavimlerin asayiş ve birliğine çok önem verirdi. Çin imparatorlarına yazdığı mektuplarda, eli silâh tutan Orta-Asyalıların sulh ve sükûnet içinde yaşadıklarını, bunun da kendisi için yeteri kadar mutluluk kaynağı olduğunu belirtirdi.[3] En büyük zaferler gerçekleşmek üzere iken bile, Attilâ'ya ne zaman barış teklifi gelmişse kabul ettiğine işaret edilmektedir.[4] Barış amacını Gök-Türklerde de görüyoruz. Onlara göre gökte ve yerde nasıl düzen varsa, devlette de aynı şekilde düzen olmalıdır. Bilge Kağan'ın Abidesi'nde şu cümlelere rastlıyoruz: "Dokuz Oğuzlar benim milletim idi. Gök ve yerin karışmasından dolayı

(bulgakın uçun) düşman oldu."[5] Abide'nin bir başka yerinde de Bilge Kağan şunları söylemektedir: "Dört bucaktaki bütün ulusları hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vaz geçirdim." Nitekim aynı barış isteğini Batı Türkistan akını sırasında da görüyoruz. "Sağ dağ budununu (milletini) düzene koyayım (iteyim) diye, Sir Derya'yı (Yençu Oğuz) geçip, Demir Kapı'ya akın yaptım."

"Tüz" kelimesiyle ifade ettikleri barış içerdeki asayişi de ihtiva etmekte idi.[6] Devletin en önemli amacının fertlerin hayatını, namusunu, malını korumak olduğu her vesile ile belirtilmişti.[7] Önce de açıklandığı üzere, devletin baş yetkilisi hakan bu görevi yerine getiremezse, Kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesiyle iktidardan düşürülürdü.[8] Gök-Türklerde genç hükümdar İnal Kağan'a karşı "Kutu taplamadı" diye yapılan ihtilâl (716) bu gerçeğe dayanıyordu.[9] Önemini yitirmeden aynı amacın Uygurlarda da devam ettiği tarihî vesikalardan anlaşılmaktadır.

Orhun ve Yenisey Abideleri'ne, Türk tarihinin diğer kaynaklarına bakıldığında, kılıçtan geçirilen düşman sayısının çokluğundan hiçbir zaman öğünülmediği görülür. Yapılan, yapılması gereken hizmetler dile getirilir. Felâket günlerinde derya gibi akan kanlarından ve dağ gibi yığılan kemiklerinden söz edilen Abideler'de genellikle Türk milletinin kendisini koruması, Türk devletinin yaşatılmasına dair öğütler yer alır.

İnsana olağanüstü değer veren İslâm'ın temel ilkelerinden birisi de barıştır. İslâm, kelime olarak Arapça'da "selâm-selâmet" mastarından gelir. Kök itibariyle "Her türlü belâ ve âfetten uzak olmak" anlamıyla, "Barış, emniyet, ibadet, itaat" gibi manaları da vardır. Sebep yokken, ün kazanmak, İslâm'ın gücünü göstermek gayesiyle savaş açmaya izin vermemiştir.

Savaşların genellikle savunma niteliği taşıdıkları şu âyetten de anlaşılmaktadır: "Kendileriyle mukatele edilen (yani düşmanların hücumuna uğrayan mümin)lere, uğradıkları o zulümden dolayı, (bilmukabele harbe) izin verildi. Şüphesiz ki Allah onlara yardım etmeye elbette kaadirdir."[10] Aynı konuda Hz. Peygamber de şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyiniz; lâkin düşmanla karşılaşınca da sabrediniz, dayanınız ve biliniz ki, cennet kılıçların gölgelerinin altındadır."[11]

Şu âyetlerde ne zaman savaşın gerekli olduğunu bildirmektedirler: "Fitne(den eser) kalmayıncaya, dinde (şunun bunun değil) yalnız Allah'ın (dini diye tanıtılmış) oluncaya kadar onlarla savaşın. Vaz geçerlerse artık zalimlerden başkasına bir husûmet yoktur."[12] Takip eden âyette de şöyle buyurulmaktadır: "Haram ay, haram aya bedeldir. Hizmetler karşılıklıdır. Onun için kim sizin üzerinize saldırırsa siz de, tıpkı onların üstünüze saldırdıkları gibi, ona saldırın. (Fakat daima) Allah'tan korkun ve bilin ki şüphesiz Allah takva sahipleriyle beraberdir."[13] Bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere, gerektiğinde savaş emredilmekte, ama son bölümleriyle de müslümanlar itidâle davet edilmektedir.

Savaş kaçınılmaz olunca da müminlerden şecaat beklenmektedir. "Onları (size harb açanları) nerede yakalarsanız öldürün, onları sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) çıkarın. Fitne katilden beterdir. Onlar Mescid-i Haram yanında, orada sizinle döğüşünceye kadar (yani döğüşmedikçe) siz de orada kendileriyle döğüşmeyin. Fakat orada sizi öldürürlerse, siz de onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir."[14]

Savaşın da kendine göre kuralı vardır. "Size harb açanlarla, Allah yolunda, siz de döğüşün (müdafaa yapın ancak) aşırı gitmeyin. Şüphesiz Allah aşırı gidenleri sevmez."[15]

Şu âyetler de barışı emretmektedirler: "Bununla beraber (muharebeden) vazgeçerlerse, (siz de bırakın) şüphesiz ki Allah çok yarlıgayıcı, hakkıyla esirgeyendir." Bir başka âyette de şöyle buyuruluyor: "Eğer (düşmanlar) barışa meylederse sen de ona yanaş ve Allah'a güvenip dayan. Çünkü her şeyi işiten, kemaliyle bilen odur."[16]

İslâm anlayışı barış isteğinin mutlaka düşmandan gelmesini beklemez. Müslümanlar tek taraflı olarak barışa yanaşmalıdırlar; hatta galip iken bile barış davetinde bulunmak zorundadırlar. "Onun için gevşeklik göstermeyin ve siz daha galip iken sulha davet edin. Allah sizinle beraberdir; ve amellerinizin mükâfatını eksiltmez." Bütün bunları yaparken de müslümanların istiklâlini ve vakarını düşünmek mecburiyeti vardır.

Müslüman olan Türkler, tabii olarak İslâmiyetin barışçı ilkesini de benimsediler. Bu barışçı politika ilk Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar, Gazneliler, daha sonra Büyük Selçuklularda ve diğerlerinde görülmektedir. Düşmandan gelen barış tekliflerini reddetmedikleri, savaşlardan önce barış tekliflerinde bulundukları da bilinmektedir.

Osmanlı hıristiyanlarla savaşarak kuruldu. Her an haçlı ruhuyla karşılaşıyorlardı; buna rağmen hıristiyanlara kin beslemediler; kan davası güdüp, galip geldikleri hiç bir düşmanı kılıçtan geçirmediler; onları din, dil, kültürlerinde serbest bırakarak varlıklarına saygı gösterdiler. İç barışa son derece önem verdiler; huzur duyulan düzen kurdular, sessiz, sakin şehirleri nice yabancı bilgin ve sanatkârların son durağı oldular.

Türk-İslâm tarihi boyunca, hiç bir zaman Türkler düşmanla yapılan andlaşmaya sadakatsizlik göstermediler, barış yaptıkları devletin zayıf anını kollamadılar. II. Murad döneminde Macar Krallığı ile on

yıllık barış sağlamak için Szegedin Andlaşması (12 Temmuz 1444) yaptılar. Bu andlaşmaya güvenerek II. Murad'ın tahtını oniki yaşındaki oğluna terketmesini fırsat bilen Papalık, dinî yeminlere dayanan andlaşmayı yok saydırıp, yeni bir haçlı ordusu teşkil ettirdi. Böyle bir fırsattan yararlanmaya ne devlet geleneğimiz, ne de dinimiz müsaade ederdi. Çünkü Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "O müşriklerin Allah yanında, Resûlü yanında nasıl ahdi olabilir! Mescid-i Haram'ın yanında muahede ettikleriniz müstesnadır. O halde bunlar size karşı (ahidlerine sadakat hususunda) doğrulukla hareket ederlerse siz de kendilerine öylece doğrulukla muamele edin. Şüphesiz ki Allah (ahde vefâsızlıktan) sakınanları sever."[17]

3) Cihan Hakimiyeti

Bir devletin insan unsuru, o devlete ruh verir; yani o insanların arzuları, idealleri, o devletin amacını şekillendirir.

Türk milletinin tarih sahnesine çıktığı bölgelerin coğrafî şartları, Çin'in ezici nüfus üstünlüğü, onları göçe zorluyor, kanlı boğazlaşmalara sebep oluyordu. Diğer milletlerden önce atı hayatlarına katmaları, mücadelelerden başarı ile çıkmalarına yardımcı oluyor ve bu başarılar kendilerine güvenlerini artırıyordu. Nüfusun bir bölümü yerleşik olmakla beraber genellikle hayvancılıkla geçindiklerinden devamlı yeşillikleri kovalıyorlardı. Göçebeliğin güçlüklerine katlanma, her an düzenli ve savaşa hazır vaziyette yaşama mecburiyeti, bozkırın sert iklimi sağlam bünyeli bir milleti oluşturuyordu. Atla elde edilen süratı, daha tarihin ilk çağlarında "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" ülkelere hakim olmak duygusunu onlarda uyandırmıştı. Cihan hakimiyetine dinleri de elverişli idi, inançlarına göre mümtaz bir mil-

lettiler; hakanları da Gök-Tanrı tarafından bütün insanlığın üzerine oturtulmuştu; onlara hakan olmak, insanlığa hakan olmak anlamına geliyordu.*

Dünya devleti fikrine Türkler daha mitolojik çağda vardıklarından, devlet anlayışları bu maya ile oluşmuş, üniversal devlet düşüncesi çeşitli nesillerin hayatlarını doldurmuş, aynı inançla kurdukları devletler değişik sebeblerle yıkılmış, ama aynı amaç ve inanç Türk milletini yeni dünya devletlerine zorlamıştır. Türk psikolojisinde derin yer tutan bu telâkkiyi ilk cihangir ataları Oğuz Kağan'ın Destanı'nda buluyoruz. Destan'a göre toyda hükümdar ilân edildikten sonra, "Güneş bayrağımız, gökyüzü çadırımız" parolası ile "Daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru.." diyerek yeryüzünün fethine hazırlanırken dünyanın dört bucağına gönderdiği haberlerde şöyle diyordu: "Ben Uygur hakanıyım. Sizden itaat bekliyorum. Yoksa üzerinize ordu sevk ederim."** Gökten ışık halinde inen "Gök tüylü, gök yeleli" tanrısal varlık olan Bozkurt'un yol göstericiliğinde dünyayı fethe çıkmıştır. Dünyayı .fetheden yaşlı Oğuz Kağan, "Çok savaşlar yaptım, Gök Tanrı'ya borcumu ödedim" cümlesiyle bunu dinî bir vecibe olarak ifa ettiğini söylüyordu. Gökten inen birinci karısından Gün, Ay ve Yıldız; ağaç kovuğundan, yani yerin sonsuzluğundan gelen ikinci karısından Gök, Dağ, Deniz adındaki çocuklarına ülkeyi bırakmıştır. Her biri "Han" ünvanını alan oğulların üçü gökten inen, üçü de yerin sonsuzluğundan gelen kadınların çocuğuydu;

* Uygurca *Oğuz Destanı*'nda bu telâkki açıkca görülür:
"Madem ki Uygurların benim büyük Kağan'ı
O halde sayılırım, ben bir dünya Kağan'ı
Bana bağlıdır artık, dünyanın dört bir yanı." Ögel, *Türk Mito.* s.118

** Uygurlar döneminde yazıya çevrildiği için "Uygur hakanıyım" demektedir. Uygurlar da kendilerini Oğuz Han nesli kabul ettiklerinden, Oğuz Han'ı Uygur hakanı saymaktadırlar.

böylece onlarda yer ve gök, bütün kainat bütünleşiyordu. Oğuzlar soy ve güçlerini de yerin ve göğün büyük varlıklarından almış oluyorlardı.

Aynı düşünce Uygur Destanı'nda başka şekilde anlatılmaktadır. Buka Han* gece penceresinden giren ve daha sonra Aktağ'da buluştukları tanrısal bir kız ile aylarca konuşmuş, sonra kız ayrılırken Han'a şöyle demiştir: "Güneşin doğduğu yerden Batı'ya kadar her yer senin emrine girecek, çalış." Ayrıca Buka Han'a rüyasında kozalak biçiminde bir yada (yeşim) taşı veren, aklar giyinmiş ihtiyar, "Bu taşı muhafaza et, dünyanın dört yanı senin bayrağının altında birleşir" müjdesini vermiştir. Bunun üzerine fetihlere kalkan Buka Han "İnsanların yaşadığı her yeri, hiç bir isyancı, serkeş bırakmaksızın" kendi idaresine alarak, Tanrı'nın verdiği görevi tamamlamıştır.

Bu destanî telâkkileri yazılı kayıtlarda müşahade etmekteyiz. Hunlarda dünyaya hakim olma idelani hükümdarlarının Çin imparatorlarına yazdıkları mektuplarda görmekteyiz. "Gökle yerin doğurduğu, güneşle ayın tahta çıkardığı Büyük Türk Tanhusu, Çin imparatoruna rica eder ki..." cümlesiyle başlardı.[18] Avrupa Hunlarına da aynı düşünce hakimdi. Attila cihanı hükümranlığı altına alacağına inanırdı. Çünkü elinde, "Savaş Tanrı'sının kılıcı" bulunuyordu.** Avrupa Hunları Batı kanadı Eligi Uldız'ın Bizans'ın Trakya genel valisine (409 yılında) gökyüzü-

* Sonradan doğru olarak Böğü "Bilge, hakim" Kağan şeklinde okunduğu belirtilmektedir. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s.124

** İ. Kafesoğlu, *Türk Fütûhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi,* İst 1971, s.9 "Hun devletinin başkentine giden tarihçi Priskos bu hususta oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Onun naklettiğine göre, uzun zamandan beri kayıp bulunan harp ilâhı Ares'e ait kılıç bir Hun çoban tarafından bulunup Attila'ya getirilmişti. Attila da hakimiyet sembolü olan kılıcı tanımış ve kendisinin cihanı idareye davet edildiğini anlamıştı. Kılıcın Attila'nın eline geçmesi Avrupa milletlerinin arasında paniğe sebeb oldu; çünkü Batı Hunlarının dünyayı zaptedeceği genelleşti."

nü göstererek "Güneşin battığı yere kadar" bütün bölgeleri zaptedeceğini söylediği bilinmektedir. Doğu Gök-Türk hükümdarı İşbara Kağan da Çin imparatoruna gönderdiği mektupta (585) "Gökte nasıl bir Tanrı varsa, yeryüzünde de dünyayı idare eden bir tek hükümdarın olması icab eder." diyordu. Batı Gök-Türk hükümdarı İstemi Han Bizans'a Manyak adında bir elçi göndermiş, imparator da Zemarkos adlı elçiyi göndererek karşılıkta bulunmuştu. Yazlık ordugâhında elçiyi karşılayan hükümdarın, görüşme sırasında gözyaşları akmış, elçi sebebini sorunca İstemi Han, "Atalarımızdan işittik ki Batı imparatorluğunun (Roma, Bizans) elçileri geldiği zaman, bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delâlet eder" cevabını vermişti.[19]

Değişik kaynaklardan öğrendiğimize göre İslâmiyetin intişarı sırasında Türkler tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Gök, yer ve bütün mahlûkların yaratıcısı kabul edilen bu Tanrı'nın bir hususiyeti de, Yahudiler'in Yahovası gibi, Türkleri başka kavimlerden üstün tutması idi.* Orhun Abideleri'ne göre bu Tanrı Türklerin imdadına yetişir, üzerlerine semavî menşeden gelen bir kahraman tayin ederek onları yok olmaktan kurtarırdı.**[20]

İstemi Han'ın yerine geçen Tardu Han'ın, Ak Hunları hakimiyetine aldığı büyük zaferi üzerine Bizans İmparatoruna gönderdiği mektuba şu cümle-

* Töre'nin eski Türklerin dini olabileceğini ileri süren Sait Başer farklı bir görüş getiriyor: Türk'ü kimisi "güzel", kimisi "kuvvetli, güçlü, muktedir, olgunluk çağı" olarak anlatır. Rasonyi, Eberhard, Kafesoğlu, Gökalp, Banarlı'da vardır. Türk "Törük"den geliyorsa, "Töreye uyan demek" olur. Eğer bu izahı kabul edecek olursak, Türk kelimesi bir ırkın adı olmaktan çıkar. Bir inancın mensupları manasını kazanır. Gök Tanrı'nın millî Tanrı şeklinde anlaşılmasına sebep olan "Türk Tanrısı" ibaresi manasını yitirir. Töreyi kabul edenlerin inandığı Tanrı manasıyla karşımıza çıkar.

** "Türk bodun yok bolmasun tigin Türk Tanrı..."

lerle başlaması tabii idi: "Dünyada yedi iklim ve yedi ırkın (cihanın) büyük kağanından Romalılar imparatoruna..." Gök-Türkler bu telâkkilerini Orhun Abideleri'nde belirtmekle gelecek nesillerin de aynı şuûru taşımalarına çalışmışlardır. "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta ikisinin arasında insanoğlunun üzerinde atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuştu."[21] Bu cümleden de Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın yerle gök arasında yaşayan bütün insanoğlunun hakanı olarak tahta oturduğu açıkca anlaşılıyor. Uygur Kağanı (1027'de) Gazneli Sultanı Mahmud'a gönderdiği mektupta, "Tanrı yeryüzü ülkelerinin hakimiyetini bize verdi" diyordu.

Bu inanç Uygurlardan Moğollara geçti. Cengiz Han, değer verdiği Gökçe adlı kamın; Tanrılardan zafer müjdeleri aldığına inanıyordu.[22] Cengiz Devleti'nin hükümdarı da bütün dünyanın hükümdarı sayılırdı; zira "Cinggis Kağan ünvanı, cihanşümul imparator manasına geldiği"[23] gibi Cengiz Han'ın torunlarının tahtında dünyanın dört bucağı ile dört bucağın hakanlarını temsil eden, dört minder veya şilte bulunurdu.[24]

Türkler İslâmiyeti benimsedikten sonra da kendi temayül ve amaçları olan cihan hakimiyeti fikrini canlı tuttular. Zaten İslâmiyetin cihad anlayışı, Türklerin cihan hakimiyeti felsefesine uygun düşüyor, fatih ruhlarını okşuyordu.

İslâmiyete göre hangi dinden olursa olsun insan ihmal edilemiyecek bir varlıktır; zira o "Allah'ın halifesi"dir. Bunun için mutluluğunun kaynağı İslâmla bütün insanlık tanışmalıdır; çünkü "Hak din, Allah indinde İslâmdır."[25] Bu sebebten ötürü tarih boyunca kurulan İslâm devletlerinin en büyük amacı, "İlâ-yı Kelimetullah" uğruna mücadele etmekti. Bunun bir adı da cihaddı.

Cihadın sözlükteki manası güç ve gayret sarfet-

mek veya amelde mübalağa göstermektir. Hukuk ıstılâhında ise cihad "Allah yolunda can, güç ve gayret sarfetmek" manasını ifade eder.[26] Öteden beri cihad kelimesi, bilhassa Batılı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmaktadır. Onlar bütün dünya müslüman oluncaya veya İslâm hakimiyetine boyun eğinceye kadar müslüman bir devletin gayri müslim devletlerle ilişkilerinin barış değil, savaş esasına dayandığını, bunun için de müslümanların dünyayı dârü'l-İslâm ve dârü'l-harb diye ikiye böldüklerini ileriye sürerler.

Resulullah'ın en önemli görevi tebliğ etmekti. "Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan (Allah'ın) elçiliğini tebliğ (ve ifa) etmiş olmazsın."[27] Resulullah gücünün yettiğince tebliğde bulundu. Veda hutbesinde de bu tebliğ görevini yerine getirdiğine Allah'ı şahit tutarak, orada bulunanları da bulunmayanlara tebliğle görevlendirdi. Dolayısıyla bu tebliği sürdürmeleri müslümanlara vacip oldu. Fakat bu tebliğ Kur'an da belirtildiği üzere barışçı ve insanî üslupla yapılır. "(İnsanları) Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel (yol, vasıta) hangisi ise onunla yap."[28] Engel olunmadıkça barışçı yol ve vasıtalarla tebliğ görevi sürdürülür. Zaten bu insanların tabii hakkı olan inanç ve fikir hürriyetinin bir parçasıdır. Buna engel olan fert, toplum veya devlet insanın en kutsal hakkını ihlâl etmiştir. İşte bu durumda onlarla şartlara göre cihat yapılır.

İki cihan mutluluğu olan İslâmiyeti bütün insanlara tebliğ etmek, aynı zamanda bu ilâhî emaneti tehlikelerden korumak gibi bir amaç ortaklığında gelişen bu yeni anlayış Türk-İslâm devletlerinin ana siyasetlerinin esasını teşkil etmiştir. Bu ilâhî emanetin şuûru Karahanlılar ve Gaznelilerde açıkça görülmektedir. "Tanrı devlet güneşini Türklerin burcunda doğurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devlet-

leri onun saltanatı etrafında döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hakimi yapmıştır."[29] Bu dönem Türk devletlerindeki cihan hakimiyeti telâkkisine tam bir İslâmî veçhe verildiği Kaşgarlı Mahmud'un zikrettiği "Benim Türk adında bir ordum vardır" hadisinden anlaşılmaktadır.[30] "Türk dilini öğreniniz; çünkü onların hakimiyeti uzun sürecektir" hadisini de nakleden Kaşgarlı Mahmud "Bu hadis sahih ise, Türkçe'yi öğrenmek vaciptir" görüşündedir.[31] İlk kere Kaşgarlı Mahmud tarafından kaydedildiği belirtilen, sonraları değişik kaynaklarda geçen, hatta Moğollar'ın hükümdarları ve Timur tarafından benimsenerek mektuplara derc olunan "Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır, hangi kavme gazab edersem onları o kavmin üzerine saldırtırım." hadisi de çok sık kullanılmıştır. Bu hadislerin mevzu olup olmamasından ziyade o zamanki Türklerin bu hadislere samimiyetle inanmalarının önemine haklı olarak işaret edilmektedir.[32] Belki hadisler mevzudur; ama onlara samimiyetle inanılıyorsa ciddi sonuçlar doğurur; bunu tarihte de görüyoruz.

Aynı gayeyi Selçuklular da gütmüştür. Dandanakan zaferinden sonra (22 Mayıs 1040) fetihnameler göndererek, Oğuz Han soyundan geldiklerini, zulmü kaldırıp adaleti yerleştirdiklerini, ilây-ı kelimetullah için fi-sebilillâh gazaya devam edeceklerini bildirdiler ve fetihnamelerin başlarına da ok ve yaydan oluşan tuğralarını hakimiyet işareti olarak koydular.[33] Halife, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e yedi hil'at giydirdi; bu yedi iklimin kendisine tevcihi demekti; zaten bunu Halife'nin ona verdiği "Doğunun ve Batının Hükümdarı" (Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib) ünvanından da anlıyoruz; aynı gerçeği ifade etmek için de ona bir kılıç kuşatmıştı.[34] Abbasî Halifesi, Melikşah'ı da "Doğunun ve batının" hakimi ilân etmişti. (25/4/1088) Sultan Sencer de Halife'ye yazdığı

mektupta "Ulu Tanrı'nın yardımıyla cihan padişahlığına yükseldiğini" bildirdi.[35] Bir başka mektubunda da "Allah dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün emîrler ve hükümdarlar bizim memurumuzdur" diyordu. Selçukluların bu telâkkilerini, kendi dindaşlarının meselesi olduğu zaman daha net görmekteyiz. Bu bakımdan Sultan Sencer zamanına ait olduğu bildirilen bir vesika çok dikkât çekicidir. Bizanslılar tarafından esir edilen müslümanlar, uğradıkları fena muameleden dolayı Sultan Sencer'e şikâyetname gönderirler. Sultan Sencer de Bizans imparatoruna bir mektup yazarak, bu esirlerin derhal salıverilmesini ister ve aksi takdirde İstanbul'a kadar gelip Rumlardan bir eser bırakmayacağını bildirir. Mektubunda Sultan Sencer kendisini dünyadaki bütün müslümanların hükümdarı saymakta, diğer hakan ve sultanları kendi oğlu ve naibi olarak nitelendirmekte idi.[36] Zaten kendilerini müslümanların hükümdarı ve hamisi kabul ettiklerinden devrin halifesinin elinden taç giyiyorlardı.

Osmanlılar Oğuz Han'dan beri gelen Türk devlet geleneğinin adeta mirascısıydılar. Millet aynı millet idi; Osmanlı Devleti daha kurulurken amacının bir ilkesinin de cihan hakimiyeti olması normaldi. Buna devletin kurucusu Osman Gazi'nin göbeğinden çıkan ağacın dallarının dünyayı kapladığı ünlü rüya açık bir delildir. Yavuz Sultan Selim'in Pîrî Reis'in yaptığı haritaya bakarak, "Dünya ne kadar küçük, bir hükümdara bile yetmez" sözü cihana hakim olma ülküsünün veciz ifadesidir. Daha önceki müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi, Osmanlıların da bu ideali İslâmiyetin emrine girmiştir. Bunu Osman Gazi'nin oğullarına yaptığı vasiyetten de anlamaktayız. "Birinci vasiyetim gazâ ve cihad işini devam ettirmeniz ve İslâmın kuvvetlenmesine çalışmanızdır. Liva-i Şerîfi yüksek tutunuz, daima İslâma hizmette geri

kalmayınız." Sonra da Orhan Gazi'ye şunları söyledi: "İslâm dinini neşir ve tamim et, yeryüzündeki hükümdarların vazifesi budur."[37] Osmanlı Devleti bir uç beyliği olmasına rağmen cihangirlik emeli besliyordu; fakat bu "kuru bir cihangirlik" değil, Allah yolunda cihangirlik olacaktı. Fatih Sultan Mehmed'in şu sözlerinde bunu müşahade ediyoruz: "... Biz bu seferi sırf memleket almak ve gazilik, esir ve ganimetler elde etmek için yapmayız. Bilâkis İslâmı yüceltmek ve Allah yolunda savaşmak kıyamete kadar devam edecektir' diye buyuran Peygamberin (a.s.) emrine uymak için yaparız. Zira Cenab-ı Hak gaza için kuvvet vermiştir. Şayet köşklerde ve saray bahçelerinin gölgesinde istirahat ve huzur yolunu seçersek, 'Ayakları Allah yolunda tozlanan kimseler cennete gidecektir' hadis-i şerifinin şerefine eremeyiz. Yarın kıyamet gününde, Allah yolunda savaşmış gaziler ve mücahitler büyük ecre ulaştıklarında bize pişmanlıktan başka ne kalır."*

Osmanlı döneminde, Türk-İslâm devletinin temel politikası olan cihangirlik ideali "Kızıl Elma" diye ifade edilmiştir. Devlet ve fikir adamlarının arasında gelişen "Kızıl Elma" idealinin askere ve halk kitlelerine yayılması için çok çalışılmıştır. "Kızıl Elma" idealiyle ne kast edilirdi? İlk önceleri bu ideal İstanbul'u sembolleştirirdi; çünkü Ayasofya'nın önünde at üstündeki Justinianus heykelinin bir elinde bulunan kızıl küreyi ele geçirmek, İstanbul'a sahip olmak anlamını taşırdı. Türkler'in İstanbul'un fethine bu kadar önem vermelerinin asıl sebebi, Hz. Peygamberin "İstanbul bir gün fetholunacaktır, onu fetheden

* Bu sözler Trabzon seferinde yanında bulunan Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan'ın annesinin, "Ey gözümün nuru, bedbaht bir kâfir kalesini muhasara için bu değerli vücuduna bu kadar zahmet ve güçlük yüklemenin sebebi nedir?" sorusuna Fatih'in "Ey valide" diye başlayan cevabıdır.

emîr ne güzel emîr, onu fetheden asker ne güzel asker" mealindeki hadisleri olduğu gibi, gene aynı hadisin şerefine mazhar olmak için Osman Gazi'ye atfedilen "İstanbul'u aç, gülzar eyle" vasiyetidir.

İstanbul'un fethinden sonra "Kızıl-Elma" Roma'ya, St. Pierre'nin kubbesine intikal etti.[38] Hıristiyanlığın merkezi Roma'nın fethiyle dünya hakimiyetinin yolları açılacaktı. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı padişahları, devlet adamları gerçekten dünya hakimiyetine yönelmişlerdi. Gedik Ahmed Paşa'nın Puglia, Kanunî'nin Korfu, Sokullu'nun Puglia, Barbaros'un Reggio seferleri dünya hakimiyetine yönelmelerinin işaretleriydi.

Orta-Asya'nın çetin şartlarında yoğurulan Türk mizacı "Kızıl-Elma" idealiyle mukaddes bir mecra buldu. Bu ideal Osmanlı'nın cihadında devamlı itici güç olmuştur. Roma fethedilseydi, "Kızıl-Elma" bir başka yeri sembolleştirecekti.

Osmanlı Devleti'nin ardından gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin amacı anayasasında, "... Vatan ve milletin istihlas ve istikbalinden ibaret" olarak belirtilmiştir. İşgal edilmiş vatanın bir parçasında teşkilâtlanmaya başlayan devletin en önemli amacının düşman işgalindeki topraklarını kurtarmak ve insanı hürriyete kavuşturmak olması normaldir. Elbetteki bir devletin amacı sadece anayasasında aranmamalıdır, zira bu daha çok devleti oluşturan milletin telâkkisinde gizlidir.

Devletin amacını her şeyden önce gücü belirler. Türkiye Cumhuriyeti de gücüne ve insan unsuruna uygun amaç güdecektir.

4) Hizmet

Tarih sahnesine çıkan ilk Türk devletlerinin en önemli amacı da halka hizmetti. Halkın ihtiyaçlarını görmek, ülkede yoksul bırakmamak devletin gö-

reviydi. Bunun için daha tarihin ilk çağlarında "Devlet Baba" deyimi doğdu. Hakanlar da kendilerini gerçekten babalık görevini üstlenmiş sayıyorlardı. Bilge Kağan bu görevini şöyle anlatır: "İçte aşsız, dışta giyeceksiz bir kavme kağan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kül-Tegin ve şad'larla ölesiye çalıştık."[39] Bu hizmet şuûrunda Türklerin o zamanki dinlerinin de payı bulunduğu ileri sürülebilir. Zira mesleğe başlayan şamanlar, "Düşkünlerin koruyucusu, yoksulların babası ve öksüzlerin anası olacağıma dair söz veriyorum" diye and içerlerdi.[40]

Manas ve diğer Kuzey Türk destanlarında da aynı hizmet şuûruna rastlanmaktadır. Manas Han şöyle diyordu: "Yoksulları boy ettim, çıplakları giydirdim, açları yedirdim."[41] Altay-Yenisey destanlarında da aynı mealde ifadeleri okuyoruz. "Han yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenlere elbise verdi, açları doyurdu."[42]

Bütün Türk devletlerinin umdesi haline gelen halka hizmeti *Kutadgu Bilig*'de de görüyoruz. Kardeşlerden biri olan Odgurmış, dünyayı terk ederek dağa çekilmiş, ibadet etmektedir. "Insanların en iyisi, insaniyete hizmet edendir." hadisini hayatına esas alan Öğdülmüş, topluma hizmet etmektedir. Başkalarına hizmet ile ibadetin karşılaştırılması, hizmetin Allah indinde önemini belirtmek içindir. Yusuf Has Hacib hükümdara, "Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa onu Tanrı sana soracaktır, gözünü aç."[43] uyarısından sonra, hükümdarlığın biricik amacının halka hizmet olduğunu söylemektedir. "Ey devletli hükümdar, eğer kullarından fakirlik adını kaldırmazsa, bir kimse nasıl bey olur."[44] Ve şu öğütleri vermekten kendini alamamaktadır: "Bey insanlara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tok-

luk gelmelidir. Ey hakîm hükümdar güneş gibi parla, halk senin sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun. Tanrı senin boynuna bir emanet yüklemiştir; bu emaneti gözet (zira) onu sana soracaktır"[45] Şu sözlerinden de Allah'ın verdiği vasıflarının halkın hizmetinde bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. "Ey âdil, temiz ve hakîm bey, Tanrı sana akıl, bilgi ve bir çok faziletler verdi. Her türlü iyilik için sana tevfik verdi; halkın karnı tok ve sırtı pek oldu."[46]

Büyük Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk, hükümdarın görevini şu cümlelerle özetlemektedir: "O akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerin her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir... İtaat etmekten sorumlu olan halk, kendi işlerini yapıp onun adaletinin gölgesinde günlerini rahat ve huzur içinde geçirirler. Bundan sonra isminin ebedî kalması için dünyanın imarına başlar. Yeraltı suları açar, kanallar açar, büyük kara suları üzerinde köprüler yapar. Toprağın verimini artırmak için çareler arar. İlim tahsili için medreseler yapılmasını emreder."[47]

Osmanlı Devleti'nin de her şeyden önce bir hizmet devleti olduğunu şu çarpıcı örnekte görüyoruz: Kendilerini Haremeyn'in (Mekke ve Medine'nin) hakimi gördüklerinden Abbasîlerde halifelik sıfatı "Hâkimü'l-Haremeyn"di. Yavuz Sultan Selim halifeliği devralınca, onun emriyle halifelik sıfatı "Hâkimü'l-Haremeyn"den, "Hâdimü'l-Haremeyn"e, yani Haremeyn'in hizmetkârları şekline çevrildi.[48] III. Selim, devlet adamlığının şiarının halka hizmet olduğunu veciz bir şekilde şöyle ifade etmiştir: "Eylemek mahz-ı safadır bana nâsa hizmet."[49] Osmanlılar din, dil ayırımı yapmadan, elinden geldiği kadar tebaasının hizmetinde bulunmuştur. Yüzyıllarca oturdukları Topkapı Sarayı, batı derebeylerinin mâlikhaneleri seviyesinde bile değilken, onlar milyonlarca kilometre kareye şevkle hizmet götürüyorlardı.

VIII
TÜRK DEVLETİNİN ÖZELLİKLERİ

1) Teokratik mi?

Eski Türk devletlerinin halkları dinî bakımdan bütünlük arzetmezlerdi. Değişik dinlere mensup insanlar bir arada yaşarlar, ibadetlerini serbestçe yaparlardı. Hakimiyeti elinde bulunduranlar, hiç bir zaman halkı kendi inançlarına zorlamadıklarından Orta-Asya Türk devletlerinde "Halk dini" ile "Devlet dini" çoğunlukla birbirlerinden ayrılmıştı. Halk dini, daha çok hastalıkların tedavisinde, fala bakmakta, sihirbazlık gibi hususlarda geniş tabakaların günlük ihtiyaçlarına cevap veren ve onları manevî bakımdan tatmin eden ilkelerdi. Bu dinin esası cin ve perilere, ölülerinin ve hayvanların ruhlarına inanmaktı. Ruhlara, şaman denilen rahipler kendi ruhlarını göndererek veya onları kendi içlerine alarak ilişki kurarlar ve böylece de onlara inananları etkilerlerdi. Sanksritçe "Sramana" kelimesinden Tunguzca'ya şa-

man olarak geçen ve "dilenci rahip" anlamına gelen bu kelimenin Türklerde karşılığı kam'dır.[1] Halk dininde, halkla Tanrı arasında ilişki kuran tek araç şaman'lardı. İkiye ayrılırlardı; sıkıntılı törenleri yönetenlere "Kara Şaman", sevinçli tapınmalara önderlik edenlere de "Ak Şaman" denirdi.[2]

Devlet dini ise, devletin varlık sebebini izah eden ve hükümdarın idaresine meşruiyet veren bir inanışlar sistemi idi. Hunların bir nevi tek Tanrılı dinlere tekabül eden "Gök dini" vardı. Gök dininin törenlerini idare eden başrahip Türk kağanı idi. Devlet ile din işlerinin başkanlığı birdi.[3] Hatta devlet başkanı "Tanrı'nın oğlu ve yeryüzündeki vekili" de sayılırdı.[4]

Hun hakanının karargâhındaki tapınakta her yılın başında âyin yapılırdı. Âyine Hunların yirmi dört boyunun beyleri iştirak ederlerdi. Mayıs ayında Lung-Çeng şehrinde toplanırlar; atalarına, Gök-Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Eylül ayında da tekrar âyin için toplanırlardı. Bu törenleri hakan yönetirdi. Hakanın başka dinî görevleri de vardı; her sabah çadırından çıkarak güneşe ve gece aya tapardı.[5]

Gök-Türklerde din bakımından halk ile devleti yönetenler arasında büyük ayrılıklar yoktu. Fakat zamanla Uzak-Doğu, Ön-Asya dinleri de halk tabakaları arasında küçümsenmez ölçüde yayıldı.[6] Önce Budizm Türk halkının arasına girdi; sonra Sasanîlerin etkisiyle özellikle Sogdiyana'da Mazdeizm ve Zerdüşt dini kabul edildi.[7]

Uygurlarda ise durum çok daha değişikti. Halk dini ile devlet dini arasında ilgi yoktu. VIII. yüzyıldan itibaren devletin başında bulunanlar Mani ve Buda dinine girmişlerdi. Mani ve Buda dininin rahipleri ve bunlara başkanlık eden başrahipleri bulunmasına rağmen, Uygurlarda hakanın başrahip olması de-

ğişmezdi. Turfan şehrindeki Buda diniyle ilgili gösterileri Uygur hakanı yönetirdi.[8] Dolayısıyla İslâm öncesi Türk devletlerinde teokrasiye benzer bir yapı görmekteyiz.

İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra Türklerin sosyal durumu, kültürü farklı bir hüviyete büründü. Girdikleri İslâmî atmosferin sosyal yapılarını, ruh iklimlerini etkilemesi tabii idi. Batıya kaydıklarından müslüman milletlerle temasları çoğaldı; bu da o bölgedeki halkın konuştuğu Farsça ile Kur'an dili Arapça'yı yazışmada, edebiyatta, dinî ve ilmî eserlerde kullanmalarına sebep oldu. Sultan ve yöneticilerin islâmi isimler, ünvanlar, lâkaplar almaları gelenekleşti.

İslâmın temel kaynaklarında (Kur'an, sünnet) devlet şekli belirtilmemiştir.* İslâmiyet kıyamete kadar bâkî olacağından, herhangi bir devlet şeklinin zaman ve coğrafyaya karşı dayanması mümkün değildir. Bazen şartlar, bizlere cazip gelen bir devlet şekline cevaz vermezken, bazen de hoşa gitmeyen bir sistemi lüzumlu hale getirebilir. Ama İslâmiyet "Allah'ın halifesi" veya "eşref-i mahlûkat" olarak nitelendirdiği insanı yeryüzünde çaresiz bırakmamış, onu yönetenlere, güçlülere karşı korumuştur. Bu da devlete bazı özellikler getirmesine sebep olmuştur. Bu özelliklere sahip olabilmek için devletin bünyesinde kadılık, şeyhülislâmlık, müftülük, divan, vakıf gibi bazı müesseselere ihtiyaç duyulmuştur. Bu müesseselerin aynen devam etmesi şart değildir; zira bu müesseseleri, İslâm devletinin özelliklerini sürdürebilmesi için, müslümanlar kurmuşlardır. Kuvvetin kanunda toplanması, adalet, liyakat, istişare, sosyal

* Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi* s. 48-53

dayanışma gibi İslâmın devlete getirdiği özellikler* zamanın, coğrafyanın şartlarına göre değişik müesseseler tarafından sağlanabilir.

Organları ve müeyyide kuvveti bulunan devletin gücü ister istemez bir veya birkaç noktada toplanacaktır. Devlet gücünü elinde bulunduran yöneticilere karşı yönetilenler (tebaa) nasıl korunacaktır? İslâmiyetin devlete getirdiği sistemle, bu sistemin ışığında müslümanların kurdukları müesseselerde vatandaşın hakları garanti altına alınmıştır. Kamuyu düzenleyenler yetkilerini kullanırlarken ferdin hak ve hürriyetlerini çiğnememek için ilgili makamlardan fetva almak zorundaydılar. Özel hukuk alanında ise fertler tam bir güvence altında idiler; zira özel hukuku devletin organları yapmıyor, hukukçuların (müçtehidlerin) içtihatlarını devletin yetkili organları tatbik ediyorlardı.

İslâm hukukunda insanın fiilleri Allah'a ve diğer insanlara karşı olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer insanın bir fiili sadece Cenab-ı Allah'a yönelikse, bunun cezasını ve mükâfatını Allah verir; zira Allah Kur'an'ında ecir ve azabını, kullarını cennet ve cehenneminin beklediğini bildiriyor. Böyle hallerde dışarıdan müdahale etmek mümkün değildir. Bir insanın fiili, bir başka insanın hakkını ihlâl ederse, o zaman devlet (velâyet-i amme) müdahale eder.[9] Çünkü fertlerin haklarını bizzat almaya kalkmaları (ihkak-ı hak) düzeni bozar, anarşi doğurur.

İslâmın temel kaynakları incelendiğinde hukukçulara da bazı ölçüler getirildiği görülür; zira ne kadar ehil olurlarsa olsunlar, hukukçular da insandırlar, yanılabilirler. Bu ölçüler zina, katl, kısas, hırsızlık, miras gibi belli konulardadır. Dikkat edilir-

* Bu özelliklere ait geniş bilgi için bk. Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi* s. 187-218

se bunlar gelişi güzel şeyler değil, bütün cemiyetlerin hassas olduğu hususlardır. Bu temel konularda bile, miras hariç, nasların tamamı ele alınınca insan idrakini aşan ölçüde elastikiyetin varlığı tesbit edilir.* Azami haddi bildiren bu âyetler, aynı konudaki başka âyetlerle yumuşatılmaktadır. Azami hadlerle de tebaanın kaderi, yönetenin keyfîliğinden kurtarılmaktadır.

Bu elastikiyet dahilinde suçlunun hangi hükümle cezalandırılacağına İslâm ceza hukukunun âlimleri karar vermekte idiler. Muhakkak ki içtihatlarında toplumun durumunu, kamu düzeninin ihtiyaçlarını, dönemin zaruretlerini, fâilin şartlarını ve diğer sebebleri de göz önünde bulundururlardı. "Her zamanın (kulların maslahatlarına göre) yazılmış hükmü vardır."[10] âyeti de çalışmalarına dayanak oluyordu. İslâm hukukunda "Muztar için zorluk yoktur" kaidesi de müçtehidlere yeni bir imkân veriyordu. *Mecelle*'de "zaruretler mübah kılar" şeklinde ifade edilen bu prensip, şu âyete dayanmaktadır: ".. Fakat kim bunlardan yemeğe muztar kalırsa (kimseye) saldırmamak ve haddi (ölmeyecek miktarı) geçmemek şartıyla onun üzerine günah yoktur."[12] İslâm hukukunda mevcut bu elastiki özelliklere bakınca İslâmın temel kaynaklarının getirdiği esasların İslâm devletinde teokratik bir hukuk sistemini öngörmediği kanaatine rahatça varırız. İslâm hukuku teokratik değil, kaynaklı hukuk sistemidir.

Hilâfet makamından dolayı, bilhassa Batılı bilginler, İslâmiyetin de hıristiyanlık gibi teokratik bir düzen getirdiğine inanmışlardır. Hilafet, tarihî gelişmesini ve İslâmiyeti bilmeyenler için papalığı andırmaktadır. Papa, Tanrı adına kanun yapar, gene

* Zina, katl, kısas, hırsızlık, miras gibi konularda İslâmın hükmü için bk. Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, s. 149-172

onun adına kanunları değiştirir. O yanılmaz kabul edildiği için, hıristiyanların kaderi ona terk ediliyor ve teokratik düzen vücut bulmaya başlıyor. Halbuki ilk halifeler uzun süre Hz. Peygamber'in yanında bulunmuşlar, eğitimlerini Resulullah'tan almışlar, dini en iyi onlar bilmelerine rağmen zaman zaman icmaya başvurmak lüzumunu duymuşlardı. İcmaya baş vurmaları, yorumların kendilerine ait olmadığını, yani inhisarlarında bulunmadığını açıkca ortaya koymaktadır.

İslâm dünyası buhranlara sürüklenince, Abbasî halifeleri, müslüman olmuş Türk asker ve kumandanlarına güvenmeye başladılar. Bu suretle de Türkler İslâm devletinde görev aldılar. Ancak onuncu yüzyıla doğru müslüman iki Türk hanedanı ortaya çıktı. İkisi de Türk-İslâm devletinin karakteristiğinin meydana gelmesinde ve olgunlaşmasında önemli rol oynadılar. Bunlardan biri Horasan'ı idareleri altında tutan İranlı Samanoğulları'nın hizmetindeki köle-asker Türkler, yani Gazneliler idi. Diğeri ise Karahanlılar, bir başka deyişle İlig hanları idiler. Karahanlılar milletlerinden ayrılmış, İslâm ülkelerinde kendilerine geçim arayan insanlar değillerdi. Onlar Sir-Derya'nın ötesinde hür Türklerdi. İslâmiyeti onuncu yüzyıla doğru (960'larda) kabul ettiler. Kurdukları devlette millî teşkilâtlarını korudular. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra İslâm topraklarında ilerleyen bu Türklerin, girdikleri ülkelerdeki müslümanların tesirinde kalmaları devlet teşkilâtlarını da etkiledi.

Oğuzların teamül ve örflerini, Karahanlıların ve daha önceki Türk devletlerinin hatıralarını nefislerinde taşıyan Selçuklular, samimî müslümandılar. Devlet müesseselerinde eski müslüman devletlerinin payı olduğu gibi, siyasetlerinde de İslâm dünyası önemli rol oynadı.

Cengizlilerin idaresi Moğol örf ve âdetlerinin

tedvininden ibaret olan Cengiz Han yasasına dayanırdı. Cengiz Han sülâlesinin İran'daki mahalli bir kolunu teşkil eden ve İlhanlılar olarak tanınan zümre, müslüman olduktan sonra da Cengiz Han yasası memleketlerinin kanunu olarak kaldı; fakat bu yasa zamanla İslâm hukukunun, âdetlerinin tesiri altında tâdil ve ıslahata uğradı.

Samimî ve derinden İslâmiyete bağlı olan Osmanlıları kader hıristiyan dünyasının bitişiğinde tarih sahnesinde çıkardı. Daha kurulurken cihad etmek mecburiyetinde idiler. Kuruluşundan yıkılışına kadar İslâmî gayretleri her şeyin üstündeydi. Yüzyıllar boyu İslâmiyet Türk cemiyetini ve ictimaî müesseselerini etkileyen en önemli unsurdu. İslâmın ilk ana yurdu olan Mekke ve Medine'yi de sınırlarına alınca, haklı olarak kendilerini İslâmın biricik savunucusu kabul ettiler ve her şeylerini İslâma verdiler. Osmanlı vesikalarında (vakayinamelerde) devletin topraklarını "memalik-i İslâm", hükümdarlarını "İslâm padişahları", ordularını "asâkir-i İslâm", dinî reislerini "şeyhülislâm" olarak adlandırdılar.

İslâmiyetin devlete getirdiği genel esaslar üzerine kurulan İslâm-Türk devletlerinde millî hasletlerin fonksiyonlarını icra etmeleri de tabii idi; çünkü bu temel esasları yorumlayanlar, gıdalarından en azından bir bölümünü millî hasletlerinden aldıkları gibi, İslâm hukukunda örf ve âdetler de kaynak sayılırlar.

İslâmî esasları kabul eden Türk devletleri hiç bir zaman, İslâm öncesi Türk devletlerine benzer şekilde, bilhassa Hunlarda ve Uygurlarda görüldüğü üzere teokrasiyi andırır bir yapıya sahip olmadılar. Zira İslâm dini devlet başkanlarına, hatta halifelik ünvanını alanlara dahi, hıristiyanlıkta papalığa, diğer dinlerde rastlanıldığı şekilde hükümdarın başrahip olmasına benzer bir ayrıcalık tanımamış, onlara

ruhanî üstünlük vermemiş, meşruiyetlerini de İslâm ilkelerine uygunluklarına bağlamıştır. Teokratik devlet, devlet başkanlarının aynı zamanda dinî lider, yani din işlerinde hüküm sahibi oldukları devlettir. İslâmiyet ise, sırf devlet başkanları oldukları için onlara yorum hakkı tanımamış, bunu ehline bırakmıştır. Âyet, "ilim sahibine sor" diye buyururken, kimlerin yetkili kılındığını belirtiyordu. Bütün Türk-İslâm devletleri de buna riayet etmişlerdir.

2) Sosyallık

Hiç bir dönemde bir kişinin, ailenin veya bir zümrenin olmayan Türk devleti tarih burcunda göründüğü zaman bile sosyal bir niteliğe sahipti. Türk halkı da ancak kağan ve devletiyle varolabileceğine inanıyordu.

Gök-Türk Abideleri'nde halk "Kara kamıg budun", yani "Kara kemikli millet", "Ak kamıg budun", "Ak kemikli millet" diye ikiye ayrılmıştı. "Kara kemikliler" ile geniş halk tabakaları, "Ak kemikliler" ile de hakan ve beyler kast edilirdi. Devleti genellikle yöneten "Ak kemikliler" idi. Fakat onların kendi devlet ve töresini bırakıp Çin'e tabi olduklarına, "Kara kemikliler"in de çaresiz kalarak bu tabiiyeti kabul ettiklerine dair Orhun Abideleri'nde serzeniş ifade eden pek çok cümle bulunmaktadır. Esirlik yıllarında bu zümre devletini ve töresini unutmamış, "illi bir millet idim, ilim hani? Kağanlı bir millet idim, kağanım hani?" diyerek isyan etmişti. Bu olaylardan da anlaşılabileceği üzere, eski Türkler'de devlet geniş halk kitlelerince de benimsenmişti. Aslında "Kara kemikliler" ile "Ak kemikliler"in arasında aşılmaz duvar yoktu. Hatta "Kara kemikliler"den Kara-Han

ünvanıyla tahta çıkanlar da az değildi. Bu da milletin bir bütün olduğunu göstermektedir.

Dede Korkut'tan öğrendiğimize göre hakanlar, boy beyleri, hatunlar şölen denen ziyafetler verirlerdi. "Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesilir, tepe gibi et yığılır, göl gibi kımız sağılır, İç-Oğuz, Dış-Oğuz beyleri toplanırlar; açlar doyurulur, yalıncaklar donatılır, borçlular kurtarılır ve çok ulu bir toy olur." Yirmi dört boy beyinin de bu ziyafetlere katılmaları şarttı. Ziyafetler sadece boy beyleri için değildi; il'e mensup herkes katılır, yer içerdi.

"Aç doyurmak, yalıncak giydirmek" kılıç kullanmak, kan dökmek kadar önemliydi. Bunu gene Dede Korkut'un şu cümlelerinden anlıyoruz: "Bre Uşun Kocaoğlu, bu oturan beylerin her biri oturduğu yeri kılıcının emeğiyle almıştır. Bre sen baş mı kestin? Kan mı döktün? Aç mı doyurdun? Yalıncak mı donattın?"

Dede Korkut, Oğuz ilinde Salur Kazan'ın yılda bir kere yağma ziyafeti verdiğini, Bozoklar'ın ve Üçoklar'ın bu şölene katıldıklarını anlatmaktadır. Yemekten sonra Salur Kazan otağında ne varsa yağma edilmesini beylerden ve halktan rica eder, hatununun elinden tutarak otağdan çıkardı.[12] Bu hareketiyle yalnız hatununun nefsine ait olduğunu, başka her şeyini halkıyla paylaştığını anlatırdı.[13] Her yıl borçluların borçlarının ödenmesi, çıplakların giydirilmesi, beylerin malının yağma edilmesi Türk ilinde çok fakir ve aşırı zengin bırakmadığından iktisaden tabakalaşma görülmezdi. Bu gerçek, Uygur ülkesine giden Çin elçisinin şu cümlelerinden de anlaşılmaktadır:" Uygur ilinde fakir ve yoksul yaşayan kimse yoktu. Çalışamayan ve kazanamayan Uygur vatandaşlarına ise devlet ile Uygur Kağanı yardım ederdi."[14] Savaşlarda ölenlerin çocuklarını hakanlar himayelerine alır, manevî evlâtları safına katardı.[15]

Aynı dayanışmayı Cengizlilerde de görüyoruz.

"Şu Şehzade Temuçin, sırtındaki gömleği çıkarıp vermekte, bindiği attan inerek başkalarına ikram etmektedir."[16] Ögedey Han'ın da şöyle dediği bilinmektedir: "Hakanımız Cengiz Han büyük emekler harcıyarak han sülâlesini kurdu; şimdi artık halka sulh ve refah sağlamak, onu ezmemek zamanı geldi."[17] Ögedey Han'ın buyruğu gereğince her yıl şölen için halkın sürülerinden iki yaşında birer koyun alınırdı. Ayrıca her yüz koyundan bir koyun daha alınır, o bölgedeki fakirlere dağıtılırdı.[18] Altay, Yenisey, Manas ve Kuzey Türk destanlarında da aynı geleneğe rastlanmaktadır.

İslâm devletinin esaslarından birinin de sosyal dayanışma olduğuna daha önce değinilmişti. İslâmiyet toplu yaşamaya önem verdiğinden çalışmayı, kazanmayı emrettiği gibi, iktisaden aşırı farklılaşmanın önüne geçmek için değişik kurallar da getirmiştir. ".. Cuma namazını kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından nasip arayın."[19] âyetinden de anlaşılacağı gibi çalışmak emredilmiştir; fakat mal edinmek hiç bir zaman başıboş bırakılmamıştır. Mal sahibi olmak meşruiyetini, haram olmayan yerlerde ve şekilde elde etmek, elde edilenin makul bir maksada matuf olmasından alır. Belli bir zümrenin zenginliği inhisarına alması, "Ta ki (bu mallar) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın"[20] âyetinden de anlaşılacağı üzere yasaklanmıştır. Bakara sûresinin 125. âyetinde ise servetin belirli insanların elinde biriktiği takdirde, toplumun zarar göreceği, hatta bu zararın bir intihar olduğuna işaret edilmektedir. Ekonomik dengesizlikten toplumun ve devletin buhrana sürükleneceği Muhammed sûresinin 38. âyetinde bildirilirken, toplumların çöküşlerinde ekonomik hayatın büyük önem taşıdığı belirtilmektedir. Kasas sûresinin 76.- 82. âyetlerine biraz dikkat edilirse, mal biriktiren kişi ile ona fakir-

lerin bakışı ve aralarındaki iktisadî farklılığın vehameti idrak edilir. İktisadî farklılıktan insanların başına ne büyük felâketler geleceği şu âyetle de anlatılmaktadır: "Eğer yardımlaşmazsanız yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesad kopar."[21]

İslâmiyet kainatın mihrak noktası kabul ettiği insanı "iyilik etmek, fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın" âyeti ile yalnız bırakmamıştır. Herhalde önemine binaen Kur'an'da yirmi ayrı yerde, namazdan sonra zekât zikredilmiştir. Ayrıca şu âyetle de zekât verilecek kimseler sıralanmaktadır: "Sadakalar, Allah'tan bir farz olarak, ancak fakirlere, miskinlere, (sadakaların) üzerine memur olanlara, kalbleri (müslümanlığa) alıştırılmak istenenlere, kölelere, esirlere, (borcundan fazla nisabı olmayan) borçlulara, Allah yolunda (harcamaya) ve yol oğluna (yani memleketinde zengin bile olsa meşru bir maksatla seyrüsefer ederken muhtaç kalmış yolculara) mahsusdur. Allah hakkıyla bilendir, tam hüküm ve hikmet sahibidir."[22]

Çok değişik kitaplarda rastlanan "Fakirlik küfür olayazdı" hadisi yoksulluğun dehşetini anlatmaktadır. Konu ile ilgili pek çok hadisten birinde şöyle buyurulmaktadır: "Cenab-ı Hakk'ın en sevdiği ev, içinde yetim beslenen evdir." Muhtaçlığın ne korkunç bir hal olduğunu şu hadisde bir kere daha idrak ediyoruz: "Halka avuç açacak hale gelmekten, nâçâr ve miskin kalmaktan, zulmetmekten ve zulümden Allah'a sığınırım."[23] Sosyal adaletten yetkilileri sorumlu tutan hadisler de mevcuttur. "Allah halkın ekmek ve yemeğini bollaştıran melikin ömrünü ve devletini bollaştırır."[24] Bir hadiste de şöyle buyurulmaktadır: "Bir imam (hükümdar) yahut vali, kapısını ihtiyaç sahipleriyle yoksul kişilere kaparsa, Allah da onun ihtiyaca, yoksulluğa düştüğü zaman, yüzüne gök kapılarını kapatır."[25]

Bir toplumda ezilenler genel olarak emeği ile geçinenlerdir. Bunların haklarını alabilmeleri, işverenlerin vicdanlarıyla yakından ilgilidir. Hz. Peygamber işverenin işçiyi kandırmaması için şöyle buyurmuştur: "İşçi tutan kimse vereceği ücreti önceden bildirsin"[26], "İşçinin teri kurumadan"[27] ücretinin verilmesini belirttikten sonra işçinin ücretini ödemeyen kimseyi de "Allah'ın üç büyük düşmanından biri" ilân etmektedir.[28]

Hz. Peygamber'in Veda Haccı'ndaki hutbelerinde de toplumun sosyal yanını ele almaları önemle üzerinde durulması gereken bir husustur. ".. İnsanlığın yükselmesine karşı duran en çetin manialardan biri, cemiyetin birbirinden ayrı, birbirinden imtiyazlı sınıflara ayrılmasıdır. Hemen her din, her millet reisi yanılmaz biliniyorlar. Asilzadeler ayrı bir sınıf teşkil ediyor ve kendilerini halkın üstünde görüyorlar. Efendiler, kendilerini kölelerinin mukadderatına hakim sayıyorlar. Fakat bugün, bu tarihî ve mübarek günde, bütün farklar, mertebeler, üstünlükler ortadan kaldırılmış bulunuyor. Bir Arabın bir Aceme (Arap olmayana), bir Acemin Araba hiç bir tercih noktası yoktur. Zira bütün insanlar Âdem'in çocuklarıdır."[29]

İslâmiyetin getirdiği bu ilkeler, Türk devletinin sosyallik özelliğini daha da kristalize etmiştir. Yusuf Has Hacib'e göre, hükümdar yaptıklarıyla lütufta bulunmaz, görevini yerine getirirdi; çünkü tebaanın onun üzerinde hakları vardı. Bu hakların başında iktisadî refah gelirdi. "Bunlardan biri, memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru ey bilgili insan."[30] Bunu takip eden beyitlerde de âdil kanunlar koymak, dirlik düzenliği sağlamak, haydutlardan yurdu temizlemek hükümdarın görevi olduğunu belirtmektedir.

İslâmiyet ve Türk devlet geleneği halkın refa-

hına önem verdiklerinden devlet adamları da ellerinden geleni yaptılar. Devrin imkânlarına göre ülke yollar, köprülerle donatıldı, müslüman-hıristiyan, zengin-fakir gözetilmeksizin herkesin faydalandığı hanlar, kervansaraylar, vakıflar yurdun ücra köşelerine yayıldılar. Yolcuların ve ticaret kabilelerinin her türlü ihtiyaçları bedava görülür, buralarda insan ve hayvanların sağlığı için hekim ve baytarlar bulunur, temizlik ve ibadet gibi her türlü ihtiyaçları görülürdü. Vakıf hesabından fakirler giydirilir, hayvanlar nallanırdı. Bu hizmetlerin yanısıra şu şaşırtıcı bilgi de verilmektedir: "Bazı imaret(zaviye)lerde yabancı diyarlardan gelen misafirlere varışlarında yüz, ayrılışlarında üçyüz, Anadolu fakirlerine de on dirhem harçlık veriliyordu."[31]

Alp Arslan zamanında fakirlerin adları ve maaşları divanda yazılı idi. Sarayda fakirlerin yemek yedikleri bir yer olduğu gibi, ramazanda yoksullara onbeş bin dinar dağıtılırdı.[32] Cuma günleri de sultan sofrası kurulur, halk ve beyler Oğuz töresi gereğince yemek yerlerdi.[33] Bütün bunlardan kolayca anlaşılacağı üzere yüzyıllardan beri Türk devlet başkanları ile yurttaşlar arasında duygusal bir bağ oluşmuştur. Siyasetname ve nasihatname kitaplarında bu duygu işlenmiş ve geliştirilmiştir. Meselâ Kaşgarlı Mahmud'un, "Beğler cömert olunca, adları dünyaya yayılır, dünya da bu şöhretleri sayesinde korunur." sözlerine Nizamülmülk şunları ilâve etmiştir: "Sultanımız (Melikşah'ı kast ediyor) cihan ailesinin babasıdır; devrin hükümdarları onu en büyük bilmiştir. Bu sebeble onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nisbette büyük olmalıdır."

Bilime hizmet etmek de devletin aslî görevlerindendi. İlk Selçuklu medresesi Nişabur'da kuruldu; Alp Arslan zamanında da Bağdat medresesi hizmete açıldı. İslâm dünyasının diğer şehirlerine de ya-

yılan bu medreseler vakıflarla yaşayarak öğrenimi parasızlaştırdıkları gibi, müderrisler ve öğrenciler de maaş alırlardı. Halbuki Selçuklulardan önce bilim ve kültür müesseseleri kamu kuruluşları olarak sayılmazlardı.[34] Hastahaneler, yetim mektepleri, âcizler yurdu, sufî zaviyeleri, devamlı zenginleşen kütüphaneler göz kamaştırıcı idi.*

Toplumun her kesimi organize edilmişti. Değişik müesseseler ve zümreler birbirlerinden ne kadar farklı görünürlerse görünsünler hepsine hakim olan fikir aynı idi. Dağınık ve ferdî yaşayış şekilleri yerine mukadderat ortaklığı asıl idi. Buna "cemaatleşme" demek de mümkündür. Mevlâna da "Cemaatle bir rengi taşı ki can lezzetini tadasın" derken lüzumuna işaret ediyordu. Cemaatleşme bu dönem Türk-İslâm devlet felsefesinin önemli bir parçası idi. İş hayatı, işlenen eşyanın cinsine göre, sıkı kaidelere tabi bir takım "lonca"lara ayrılmıştı. Sağlıklı üretimin vicdanla yakın ilgisi olduğunu bildiklerinden, her zanaat erbabı bir "pîr"in manevî-dinî kudsiyetine inandırılır, zanaatin tarikatı içinde sadık ve mesleğin kaidelerine bağlı muridleri haline getirilirlerdi. Araya vasıta (şeyh-mürşid) koymadan hakka ve hakikata varmak tarikat ahlâkınca ne kadar imkânsızsa, pîr ve ustaya bağlanmadan zanaatta olgunluğa ermek de o kadar imkânsızdı.**

* Selçuklu sultanlarının savaştıkları hükümdarların tebaalarını bile düşündüklerini şu tarihî örnek göstermektedir.(O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 118): "Diyarbakır Mervanî emîri Nizamüddin, Alp Arslan'ın ordusunun masrafları olan yüz bin dinarı ödeveceğini taahhüt etmişti. Fakat bu paranın ahaliden toplanacağını öğrenince vaz geçti."

** Her zanaat erbabı, peygamberlerden hangisi o işle uğraşmışsa, onu ilk usta, o zanaatın pîri kabul etmekte idi. Buna göre Hz. Âdem çiftçilerin; Hz. Şit, gazzaz ve hallaçların; Hz. İdris, terzilerin; Hz. Nuh ve Hud, tacirlerin; Hz. Salih, devecilerin; Hz. İbrahim, sütcü ve neccarların (Ma-

Bu organizasyonlar hem meslek gruplarının ham madde temininin ve diğer engellerin aşılmasında yardımcı olurlar; o meslek grubunun disiplinini, geleneğini sağlarlar, hem de kalitesiz mal üretiminden toplumu korurlardı. Ahlâka aykırı rekabet yollarına baş vurmayan dürüst zanaat erbabının zarara uğramasını önlerlerdi. Bu birlikler sayesinde kunduradan hasıra kadar, imal edilen her şey geleneksel standartlara bağlanmıştı. Sözkonusu standartlardan bir kısmı "tavr-ı kadîm" ve "edeb-i kadîm" olarak nitelenen üretim teknikleriyle, bir kısmı da doğrudan doğruya üretilen eşya ile ilgiliydi. Ham madde, mamul eşya fiatları, standartları ahi birlikleri tarafından belirlenmesine rağmen sürekli devlet denetimi altında da bulunurlardı.[35] Çıraklık, kalfalık, ustalık ancak bu düzen içinde elde edilirdi. Her zanaat grubunun şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve iki ehl-i hibre'den müteşekkil bir lonca heyeti vardı; bunlar o zanaat grubunun işlerine nezaret eder ve hükümetle ilişkilerini düzenlerdi.

Bilim adamları da kendi aralarında teşkilâtlanırlardı. En tanınmış ve muhteremlerinden birisi, o bölgedeki bilim adamlarının reisi seçilir, kendisine "şeyhülislâm" denirdi. Böylece de Büyük Selçuklular döneminde her şehirde bir şeyhülislâm bulunurdu.[36]

Toprağın büyük çoğunluğunun devletin mülkiyetinde ve memur-askerlerin denetiminde bulunması köylülerin sömürülmesini, köleleşmesini engellediği gibi sel baskını, kuraklık ve benzeri tabiî âfet-

rangoz, doğramacıların); Hz. İsmail, avcıların; Hz. İshak, çobanların; Hz. Yusuf, saatçıların; Hz. Musa, çobanların; Hz. Zülküf, fırıncıların; Hz. Lût, müverrihlerin; Hz. Üzeyir, bağcıların; Hz. İlyas, dokumacıların; Hz. Davud, zırhçıların; Hz. Lokman, hekimlerin, Hz. Yunus, balıkçıların; Hz. İsa, seyyahların; Hz. Muhammed, bahçıvan ve tacirlerin pîri idi. (*Semerat-ül-Fuad*'dan-Nakl-i Tarsus)

lere maruz kalındığında köylüler devleti yanında bulurlardı. Bir kişi öldüğünde çocukları toprağı işleyecek çağda değillerse, devlet toprağın işlenmesini, çocukların bakımını üzerine alır, büyüdüklerinde babalarının işlediği toprağın tasarruf hakkı çocuklara devredilirdi.[37]

Karalarda eşkiyanın veya komşu devletlerden birinin, denizlerde korsanların hücumlarına uğrayan tüccarların zararlarının hazineden karşılanması geleneği adeta bir çeşit devlet sigortası ortaya çıkarmıştı.[38]

Devlet hayatında birbiriyle mezcolan İslâmiyet ve eski Türk devlet geleneği tebaanın hükümdar üzerindeki hakkını netleştirmişti. Bu, Nizamülmülk'ün yazdıklarından da anlaşılmaktadır. "Sultan o büyük günde, emri altında bulunan bütün yaratıkların haklarının kendisinden isteneceklerini iyi bilir. Ben, filan kişiyi o işe memur etmiştim dese de dinlemeyecekler."[39] Tebaa, üzerlerinde ihtirasların tatmin edildiği bir zümre, sadece devleti ayakta tutan gücün ve gelirin kaynağı değildi. O devletin, düzenin esası idi. Bunun için ona iyi muamele edilmeli, her hali düşünülmeliydi "... Vergi toplarken vergi memurları tatlı dilli olmalı, halka hakaret etmemeli vaktinden önce vergi istememeli; zira tebaa sıkıntıya girer; elindeki malı ucuz satar, hatta tebaadan biri hasta veya öküzü ölmüşse, vergi memuru ona yardım etmesi için tavsiye edilmelidir. Böylece o tebaanın evi dağılmaz, ömrünü huzur içinde geçirir."[40]

İslâmiyetle çatışmayan eski Türk devlet töreleri Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. "İkindi vakti nevbet ururlar kim halk gelip yemek yiyeler." Pek çok tarih kitabında geçen bu ve benzeri kayıtlar Oğuz töresinin yaşadığını göstermektedir. Daha kuruluş döneminde iken fakirlere, düşkünlere yardım devlet politikası haline gelmişti. Zamanla yardım

müesseseleri öylesine çeşitlenmişti ki terk edilmiş çocukları topluma yararlı hale getirmek, yolculara yardımcı olmak, kimsesizlerin cenazelerini kaldırmak, yolları temizlemek, hatta efendilerinden korkan köle ve cariyelerin kırdıkları çanak ve çömleklerin tazmini için vakıflar kurulmuştu.[41] İnsanın öneminden dolayı cemiyette düşünülmeyen hiç kimse olmadığı gibi hayvanlar bile unutulmamıştı. "... Ayağı yaramaz bargiri işletmeyeler ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin gönder ve ağır yük urmayalar.."[42] Gelir öylesine âdil dağılmış olmalı ki "zekât verecek kimse bulunamaz oldu" yakınmalarına rastlanılmaktadır.[43]

Osmanlı devlet düzeni Müslüman-Türk ailesini en küçük sosyal birlik olarak ele alırdı. Köy, mahalle biçiminde halk teşkilâtlanırdı; her bölgenin kethudası ve yiğitbaşı vardı. Bütün zanaat grupları kendi aralarında; imamlar, müezzinler, müderrisler, hatta dilenciler bile kendi aralarında teşkilâtlanmışlardı. Esnaf dernekleri, Selçuklularda olduğu gibi, başlarındaki kethüdaları yoluyla kadılara, onlar da Divan-ı Hümayun'un adalet işleri bölümüne, yani kazaskerlere bağlıydılar.[44] Ehl-i örf ve ehl-i şer'den ibaret devlet hizmetlilerinin görev yaptıkları kazalar, büyük şehirler başkentteki Divan'a, sonuçta padişaha bağlanan bir devlet-toplum olarak şekillenmekte idi. Türk-İslâm devlet düzeninde her şeyin ölçüsü insandı; kader onu dağ başlarında çoban, kalabalıklar arasında kimsesiz yapabilirdi. Devlet öylesine teşkilâtlanmıştı ki tabandaki ızdıraplar, sanki bir sinir sistemi ile, beyne ulaştırılırdı.

Ancak tebaanın bir bölümü bu yapının dışında kalırdı. Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Çingeneler ve benzerleri din, dil, gelenek gibi değişik özellikler arzettiklerinden Osmanlı ana düzeninde "cemaatler" adını alırlardı. Ezici çoğunluklarının müslüman ol-

masına rağmen, dillerinin ve geleneklerinin ayrılıkları, merkezden uzaklıkları da göz önünde bulundurularak, Araplara beylerbeyi ve kadı tayin etmekle yetinirler, geleneksel köklü ailelerin yönetimine bırakırlardı. Ayrıca Doğu-Anadolu, Suriye ve Irak'ta, "ocaklık üzere" yerli vali durumlarını sürdüren bir çok aileler görülmekte idi.[45]

"Cemaat hakları"na göre idare edilen hıristiyanlar, yahudiler İslâm dışı "hür tebaa"dan, o zamanki deyimle "illik kâfirinden" sayılan bu topluluklar, birbirlerinden din ve mezhepçe ayrı oldukları için, oturdukları mahalle ve köylerde bir cemaat teşkil edecek durumda iseler, onlara mutlaka ayrı ayrı cemaat işlemi yapılırdı. Yani onlar da müslümanlar gibi "hür tebaa" haklarına sahiptiler.[46] Büyük şehirlerde, özellikle İstanbul'da, bekçi ve kethudalarını kendilerinden seçerek, hükümet nezdinde Türklerden ayrı cemaatler halinde temsil edilirlerdi. Cemaate mensup kişiler arasındaki ilişkiler din ve geleneklerine göre düzenlenir, kişiler arasındaki anlaşmazlıkları çözümlerken kadılar bunlara göre hüküm vermekte kendilerini yetkili görürlerdi. Bunların zanaatkârları, Türkler gibi, ahi birliklerine giremediklerinden kendi aralarında teşkilâtlanırlar, kethuda ve yiğitbaşılarını seçerlerdi.[47]

Doğu-Anadolu'da, Eflâk ve Boğdan'da göçebe, daha doğrusu oba hayatını devam ettiren kitleler ırsî beylerin idaresinde yaşarlardı. Bunlar da gerek kadılar, gerekse subaşılar yoluyla merkezin sıkı kontrolüne tabi idiler.

Kaderini bir başka kişinin insafına bırakmış hiç bir kişi Osmanlı Devleti'nde yoktu. İnsanlara renklerine, soylarına, dinlerine göre muamele edilmez; münkir-mümin, hepsinin Allah'ın kulları olduğu bilinir, hepsi de devletin güvencesini vicdanlarında ve dış dünyalarında duyarlardı. Tebaanın güvenli-

ğini sağlayan, yarınlara umudla bakmasını temin eden devletin teşkilâtı sağlıklı bir vücudun organları gibi çalışırdı. Otorite ve hürriyet öylesine mezc olmuştu ki, her kişi, her meslek erbabı, hem devlet otoritesini hisseder, hem de insan olarak hürriyetin tadını duyardı. Tebaanın, yabancıların ve hatta bakıma muhtaç hayvanların hizmetinde bulunan, bütün yurda yayılmış vakıflar, kervansaraylar arızasız bir şekilde işlerdi. Bu muazzam organizmanın iki can damarı vardı; biri insan, diğeri de teşkilâtlanmadaki esneklik idi.

Çağın en ileri bilimlerinin okutulduğu medreselerde yetiştirilen yönetici kadroların idrakleri geliştirilirken vicdanları da boş bırakılmazdı. Vicdanlara Allah korkusu yerleştirilir, öldükten sonra dirilmeye, bu fani dünyada yaşadıkları her anın, yaptıkları her işin hesabını yanılmaz bir mahkemede vereceklerine inanırlardı. Koca devletin çarklarında dişliler gibi görev yaparlar, İslâmiyetin Hakk'a kulluk, halka hizmet olduğunu bilir ve yaşarlardı. Ancak böyle kadrolar dini, dili, ırkı değişik toplumları yüzyıllarca bir arada tutabilirlerdi. Her şeyin fani olduğunu idrak eden bir millet, sadece devletini "ebed-müddet devlet" olarak ifade ederdi.

Reayayı ilgilendiren fermanlarda, "Reaya taifesi ki Tanrı'nın bir emanetidir; onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek padişahın vazifesidir."[48] cümlesi sık sık tekrarlanmakta idi. Devletin koruması gerektiği reayanın aynı zamanda devletin esası olduğu, onlardan toplanabilecek vergilerle ayakta kalabileceği gözden kaçırılmazdı.

Ancak yüzyıllar sonra anlaşılabilecek olan üreticinin önemini Kanunî "Köylü milletin efendisidir"

sözüyle ifade etmiştir.* "Onlara uzanan zalim eller kırılmalı, hiç bir zaman takatlarından fazla vergi alınmamalıdır."[49] Takatının kaldıramıyacağı kadar halktan vergi almak, bir hanın temelinden toprak alıp sathına sarfetmeye benzetilmiş; temelden alınan toprakla, temel zayıflayacak, üzerindeki yükü çekemiyecek, hanın tamamen yıkılmasına sebep olacak, denmiştir.[50] Vergi hususundaki dikkatlerine şu tarihî olay çarpıcı örnektir: "Mısır Valisi Hüsrev Paşa bir milyon iki yüz bin duka altın, selefi Süleyman Paşa'dan dört yüz bin fazla merkeze gönderince dikkati çekti. Hüsrev Paşa'nın halka zulüm ederek alıp almadığı hususunda soruşturma açtırdı. Hüsrev Paşa savunmasında fazlalığın 'Mısır'da irva ve iska (sulama) tedbirlerinden dolayı' mahsulün fazla olduğunu ve selefi zamanında bir donanma inşa edilerek büyük masraflar yapıldığı halde, kendi zamanında bunun yapılmadığını ileriye sürdü. Bu sözler Sultan Süleyman'ı tatmin etmedi. Hüsrev Paşa görevden uzaklaştırıldı. Dört yüz bin altın Mısır'a yollandı ve devlet hazinesine mal edilmedi. Eyalet su işleri için sarf edildi."[51]

Devlet, ferdiyetçiliğin başıboş davranışlarını sınırlamış, toprağın mülkiyetini genelde elinde tutarak üretim düzenini korumuş, idarî tedbirlerle de derebeyliğin filizlenmesini önlemiştir. İç ve dış ticareti tanzim eden devlet, büyük şehirlerin iaşesini güvence altına alarak vurgunculuğa imkân tanımamış; ge-

* Sultan Süleyman Han, "Âlemin velinimeti kimdir" diye buyurduklarında, hepsi bir ağızdan, "Besbelli ufukların padişahı ve her şeyin sahibi sultanımız hazretleridir." deyince, has yakınlarından çıkan bu sözü insaf sahibi padişah kabul etmeyip, "Velinimet filhakika reayadır ki, onlar ziraat ve çiftçilik üzerinde huzur ve istirahati kendilerine haram ederek, edindikleri nimetle bizi doyururlar." buyurmuşlardır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamına Öğütler*, Ankara 1969, s. 74.

rektiği zaman narh sistemi, ortak ambarlar ve piyasa denetlemeleriyle halkı her türlü suistimalden korumuştur.[52]

Bu konunun üzerinde hassasiyetle durulduğunu o dönem devlet adamlarının yazdıklarından da öğreniyoruz. "Narh işleri (fiyat kontrolü) önemli dünya işlerindendir; bu yüzden onunla esaslı bir şekilde ilgilenmek gerekir. Makam sahiplerinden kiminin pirinç tüccarlığı yapması ve kiminin de evini ıtriyat (parfümeri) dükkânı haline getirmemesi gerekir. Narh fakirlerin faydasına olan işlerdir."[53]

Selçuklularda olduğu gibi yeniçeriler, sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancılar, tüccarlar, esnaflar, zanaatkârlar, işçiler kendi teşkilâtlarında toplanmışlardı. Bu teşkilâtlar, her meslek dalındaki geleneği korurlar, çırak-kalfa-usta ilişkilerini düzenler, malın kalite kontrolünü yaparlar, hükümetle ilişkilerini tanzim ederlerdi. Belli kişilerin bir yolunu bulup, ham madde temin ederek haksız kazançlara konmalarına, diğerlerinin mağdur olmalarına göz yumulmazdı. Her biri bir üstadın yönetimindeki her zanaat dalına ait dükkân ve işlikler (imalâthaneler), kurallara göre çırak ve işçiler çalıştırarak usta zanaatkâr yetiştiren okul görevini ifa ederlerdi. Aynı türden iş üstadlarının başı sayılan bir ahi ile, onun yardımcısı ve işçilerin şefi durumunda olan bir yiğitbaşı mevcuttu. Böylece her ilde, ne kadar zenaat çeşidi ve esnaflık varsa, o kadar da dernek kurulu idi. Esnaf kethudalarının içlerinden iş hacmi en geniş derneğin şefi, "Ahi baba" adı ile bütün esnaf derneklerinin bir çeşit federasyon reisiydi. Her şehrin ulemasının kethüdalığını o şehrin müftüsü yapardı. Esnaf kethudalarını ve yiğitbaşlarını, ilgili zenaat ustaları kendi içlerinden seçerlerdi; adları-

nı kadı deftere geçtikten sonra, padişaha arz eder, padişah da adlarına berat yollardı.*

Memurlar âmir değil, hizmet ehliydiler. "Onlar zulümden sakınıp, halkın hayır dualarını almaya çalışmalıydılar."[54] Onlar umuma hizmet ettiklerinin, karşılığını da devletten aldıklarının şuûrunda olmalıydılar. Bunun için mektepler, medreseler, camiler, tarikatlar devlet kadrolarını bu anlayışın insanı yapmaya çalışırlardı. Buna rağmen, ihtiraslarının esiri devlet adamlarının bulunabileceği, rüşvet, suistimal yoluyla servet edinebilecekleri düşünülerek ölümleri halinde "el koyma" yoluyla servetlerinin devlete intikali geleneği vardı. Aslında bu gelenek Hz. Ömer'den başlamıştır. Hz. Ömer bir eyalete vali, kadı gönderir de, o servet sahibi olursa, servetine el koyduğu, onun "Ticaret yaptım, kazandım" demesine karşılık, "sizi ticaret yapasınız diye göndermedik" şeklinde cevap verdiği bilinmektedir. Abbasîler de aynı şekilde davranırlardı.[55] Bu gelenek Osmanlılarda II. Mahmud'un "Bundan böyle saltanatın bir dehşet, bir korku kaynağı değil, fakat bir destek olmasını istiyorum. Bunun için kişinin malının devlet tarafından müsadere edilmesi ananesini kaldırıyorum." şeklindeki ilânıyla sona ermiştir.

Devlet hizmetinden yararlanmak için din, milliyet ayrılıklarının önemi yoktu. Farklı muameleye İslâmiyet cevaz vermediğinden, bir İslâm devleti olan Osmanlı da müslim ve gayri müslim farkı gözetilmediğine dair çok belge vardır. Meselâ I. Murad'ın

* Osmanlılar zanaata çok önem verdiklerinden çocuklarından hükümdar olacakları bilinenleri dahi bir zanaat sahibi yaparlardı. İ. H. Danişmend, *Eski Türk Demokrasisi*, s. 99: "Meselâ Fatih, bahçıvan; Kanunî, kavaf; II. Selim kuyumcu; III. Ahmed, hattat; IV. Murad, düğmeci; II. Abdülhamid marangozdu."

Evrenos Bey'e gönderdiği beratta bunu açıkca müşahade etmekteyiz. "... Beğlerin vekilleri reayaya çeraklar gibidir. Her kimün çerağı dinlenir hali yaman olur ve her birine ısmarla ki eli altında olan müslümanları karındaşları gibi bilip sair raiyyet fukarasını dahi rıfkile tutsunlar, zulüm ve teaddi üzere olmasınlar. Kıyamet gününde kar gibi kütüb-i âmal yağdığı gün anlasunlar ve halkın fukarasını muhkem görsünler. Anlara kifayet miktarı zahirelerin tedarük etsinler. Zira fukara Hakk-ı Taâlâ sevgilileridir. Fakirlik belâsına sabr ederler."[56] Fatih İstanbul'u fethettiği zaman, Ayasofya'da bütün hıristiyanların serbest olduğunu, can, ırz ve mallarının devletin güvencesinde bulunduğunu ilân etmiştir. Daha sonraki olaylar bunun politik bir manevra değil de, Osmanlı devlet telâkkisinin gereği olduğunu göstermiştir. Fethedilen Kıbrıs'ı yönetenlere II. Selim'in gönderdiği Hatt-ı Hümayun'dan gayri müslim tebaanın da Tanrı'nın emaneti olduğu, devletin onları koruması gerektiği açıkca anlaşılmaktadır. "Kıbrıs Beylerbeyliğine ve kadısına ve defterdarlarına hüküm ki; Kıbrıs adası arslanca dövüşen ordularım tarafından yeni alınmış bir diyar olduğundan yerli ve fakir halk, harp icabı maddî ve manevî zarara uğramış olup bu yüzden ızdırap çekmektedir. Onlara adaletle, şefkatle muamele ediniz. Rahatlık içinde yaşasın, iş ve güçlerine sahip olup kazançlarına baksınlar. Az zamanda kalkınarak refah ve saadete ermeleri için mahkemelerde, vergi alınmasında velhasıl her türlü devlet işlerinde koruyunuz. Onlar bize koruyucu Tanrı'nın birer emanetidir. Devletin şanına onları korumak ve himaye etmek yaraşır. Her biriniz ırzından, canından, malından emin olarak gönül rahatlığı içinde yaşasın, iş ve güçlerine sahip olup kazançlarına baksınlar. Benim adaletim bunu icap ettirir. Bu emrimin yerine getirilmesi için her biriniz uyanık ve dikkatli olunuz. Aksi-

ni duyarsam, beyan olunan özrünüzün kabul ihtimali yoktur. Ona göre gaflet eylemeyesiz."[57]

Hıristiyan ve yahudi vatandaşlar, müslümanlardan farklı olarak cizye vergisi öderlerdi. Bu vergi de onların, zekât gibi İslâmî vergiler ödememelerine, askerî mükellefiyetten muaf tutulmalarına sayılırdı.[58]

Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğundan yararlanmak için müslüman olmak gerekmediği gibi, tebaa olmak da gerekmezdi. İspanya'da yahudi katliamını önlemek için Sofu Bayezid'in devletin gemilerini gönderip, onları getirtmesi, insan olduklarından dolayı yahudiye hizmetten başka bir şey değildi. Bütün hıristiyan dünyasında yahudiye büyük bir kin vardı; sahipleri yoktu. Koruyucuları olmak, hıristiyan dünyasının bir kat daha düşmanlığını kazanmaktı. Bu tarihî örnek İslâm-Türk devletinin yalnızca müslümanların hamisi değil, gücünün yettiği ölçüde bütün mazlum milletlerin hamisi olduğunu anlatmaktadır. Zaten Osmanlı hükümdarlarının "Veliyyun külli mazlumîn" olarak yad edilmelerinin sebebi budur.

Osmanlı devlet düzeni, insanın yapısı, değer yargıları ve dünya görüşüyle uyum sağladığı için devletin bütün çarkları işliyordu. Medrese sistemi bozulunca, insanının kalitesi düşmeye yüz tuttu; memurlarda rüşvet, suistimal başladı. Bazılarınca dervişlik geçim kaynağı haline geldi; imarethaneler, zaviyeler tembelhanelere dönüştüler. Fermanlar, anayasalar dönemlerinde alınan tedbirler de sonuç vermedi; çünkü problem insandan kaynaklanıyordu. Fakat düzenin bozulmasına, savunmanın getirdiği ağır yüklere, malî kaynakların kurumasına rağmen, sosyal adalet anlayışının cılız dahi olsa yaşatılmaya çalışıldığına şahit oluyoruz. Aynı zemine, aynı yoksulluklarla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de aynı anlayışın

devam ettirildiğini hukukî metinlerden anlıyoruz.

3) Adalet

Türk devletlerinin ilk dönemlerinden beri hükümdarların yüklendiği görevlerin en önemlilerinden biri de iyi yasalar koymak ve bu yasaları adaletle uygulamaktır. Elbette ki Türk devlet başkanları başkentte ve eyaletlerde bizzat adaleti tevzi etmiyorlardı; bu madden de imkânsızdı. Başkentten eyaletlerdeki yerleşim birimlerine dağılan adalet teşkilâtı vardı. Önemli olan devlet başkanının, ülkedeki adaletin tevziinden kendisini sorumlu tutmasıydı. Zaman zaman bizzat başkentteki mahkemeye başkanlık ettikleri, hatta önemli davalarda sorgulamaları kendilerinin yaptıkları bilinmektedir.

Toplumun refahı, huzuru âdil bir düzenin kurulmasıyla mümkündü. Türk toplumunun yapısı da âdil bir düzen için elverişli idi; çünkü toplum, ilerde görüleceği üzere, sınıf veya kast esasına dayanmıyordu.

Toplumun can damarı yöneten ile yönetilen zümreler arasındaki uyumdur; bu da ancak adaletle sağlanır. Bu hususa dikkat eden eski Türkler yönetenle yönetilen arasındaki uyuma "tüz" yani "düz olma" derlerdi.[59]

Türkler İslâmiyeti kabul edince, İslâmiyetin devlete getirdiği esaslar da, Türk devletinin esası olmuş, adalet devletin temelini teşkil etmiştir. Zira Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "And olsun ki biz elçilerimizi açık açık burhanlarla gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, beraberinde de kitabı ve mizanı indirdik."[60] Bir başka âyette de Hz. Davud'a şöyle hitab edilmektedir: "Ey Davud, biz seni arz üzerinde kendimize halife yaptık. O halde insanlar arasında hak (ve adalet)le hükmet. (Hükmünde)

heva (ve heves)e (hissiyatına) tabi olma ki bu seni Allah yolundan saptırır. Çünkü Allah yolundan sapanlar (yok mu) hesap gününü unuttukları için onlara pek çetin bir azab vardır."[61] Allahu a'lem önemine binaen olsa gerek ki değişik âyetlerde adaletin önemi belirtilmiştir: "Hüküm ettin mi artık aralarında adaletle hüküm ver. Çünkü Allah adalet sahiplerini sever."[62] Aynı mealdeki bir âyette de şöyle buyuruluyor: "Şüphesiz ki Allah size, emanetleri ehil (ve erbab)ına vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmeylemenizi emreder."[63] Bir başka âyette de adaletin önemi vurgulanıyor: "... Aranızda (icra-yı) adalet etmekle emr olundum."[64]

Adaletin tevzii bazı şartlara tabidir; İslâmiyet onları da ihmal etmemiştir: "Ey iman edenler, adaleti titizlikle ayakta tutan (hakim)ler ve Allah için şahidlik eden (insan)lar olun. (O hükmünüz ve şahidliğiniz) velevki kendinizin veya ana ve babalar(ınız)ın ve yakın hısımlar(ınız)ın aleyhine olsun. (İster onlar) zengin veya fakir bulunsun. Çünkü Allah ikisine de (sizden daha) yakındır. (Ve hallerinizi sizden daha iyi bilicidir.) Artık siz (hakdan) dönerek (keyf-u) hevanıza uymayın. Eğer dilinizi eğip büker (hakkı olduğu gibi söylemekten çekinir) veya (büsbütün ondan) yüz çevirirseniz şüphe yok ki Allah ne yapsanız hakkıyla haberdardır."[65] Şahidlikten imtina etmemeye dair, daha başka âyetler de nazil olmuştur: "Şehadeti gizlemeyiniz. Şehadeti gizleyen kimse, bütün varlığıyle günahkâr olur."[66] Aynı zamanda, bu âyetlerden, sadece yöneticilerin değil, bütün müslümanların adaletin tevziinden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır.

İslâmiyette sorumsuzluğa yer verilmemiştir. Anlaşmazlıklarda araya girmek, tarafları adaletle barıştırmak emredilmiştir. Hak ve adalet gerektiriyorsa, müminler taraf olmakla da yükümlüdür: "Eğer

müminlerden iki zümre birbirleriyle döğüşürlerse aralarını bulup barıştırın. Eğer onlardan biri diğerine hâlâ tecavüz ediyorsa siz, o tecavüz edenle, Allah'ın emrine dönünceye kadar, savaşın. Binnetice eğer (Allah'ın emrine) dönerse artık adaletle aralarını (bulup) barıştırın. (Her işinizde) adalet(le hareket) edin. Allah şüphesiz ki âdil olanları sever."[67] Yönetici olsun veya olmasın, zalimden yana olmak şiddetle yasaklanmıştır. "Bir de zulmedenlere meyletmeyin. Sonra size ateş çarpar. Zaten sizin Allah'tan başka yardımcınız yoktur. Sonra (ondan da) yardım göremezsiniz."[68]

Âyetlerden de anlaşılacağı üzere İslâm devletinde adalet sadece müslümanlar arasında tevzi edilecek bir husus değildir. Zira yukarıdaki iki âyette, "İnsanlar arasında adaletle hükmet" buyurulmaktadır. Zaten şu âyet de müslüman olmayanlarla ilişkilerde adaleti açıkça emretmektedir: "Bir millete karşı olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil olun. Bu takvaya daha yakındır."[69]

Adaletin lüzumu ve önemine dair Hz. Peygamber'den pek çok hadis sâdır olmuştur. Sadece şu hadisleri adaletin önemini anlatmaya yeterlidir: "Bir günlük icra-yı adalet, altmış yıllık ibadetten daha üstündür."[70]

Kur'an'ın getirdikleri, Hz. Peygamber'in hadis ve uygulamaları, Hulefa-i Râşidîn'in, Ömer ibn-i Abdülaziz gibi hayırla yad edilen İslâm devlet başkanlarının icraatları müslüman Türklerin de ölçüsü olmuştur. *Kutadgu Bilig*'de devletin temelini adaletin teşkil ettiği şöyle anlatılmaktadır: Bir gün hükümdar (Kün Toğdı = Köni, Törü) üç ayağı birbirine bağlanmış, bir gümüş taht üzerine oturmuştu. Elinde büyük bir bıçak tutuyordu. Solunda acı bir ot (urogun = bir cins Hind ilâcı) ve sağında şeker bulunuyordu. Veziri Ay Toldı bütün bunların sebebini sorduğunda

hükümdar şu cevabı verdi: "İşte bak, ben adalet ve kanunum. Kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et. Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlümü doyuran. Üç ayak üzerinde olan hiç bir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Bak, benim tabiatım da yana yatmaz, doğrudur, eğer doğru eğilirse kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim, insanları bey veya kul olarak, ayırmam. Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir âlettir. Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hind otunu ise, zorbalar ve doğruluktan kaçan kimseler içer. Bunlar kavga edip, bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hind ilâcı içmiş gibi, yüzlerini ekşitirler. Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir. İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun, ister yolcu, geçici, ister misafir olsun. Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiç biri beni farklı bulmaz. Beyliğimin temeli doğruluktur."[71] Bir başka yerde de Yusuf Has Hacib şöyle demektedir: "Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken, ölmüş demektir. Hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz; zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz. Zulüm yanar ateştir; yaklaşanı yakar; kanun sudur, akarsa, nimet yetişir. Ey hakim, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Adalete istinat eden

kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz."[72] Devletin temelini adaletin oluşturması gerektiğine dair pek çok beyitten başka, hükümdarı temsil eden Kün Toğdı'ya doğrudan doğruya "Köni Törü" (âdil kanun) sıfatını vermekle, saltanatın ancak doğru kanun ile mümkün olabileceğini anlatmaktadır. Hatta hükümdarlığın gerçek sebebinin adaleti tevzi etmek olduğunu belirtmekten kendini alamamaktadır. "Beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir; fakat daha iyi olan kanundur. Ama, asıl mühim olan da kanunu eşit (tüz) tatbik etmek olmalıdır."[73]

Türk devlet geleneğinde zulmün yeri olmadığı şöyle ifade edilmektedir: "Zor kapıdan girerse, törü bacadan çıkar."[74] Bir başka söz de devlet hayatında zulmün küfürden beter olduğunu anlatmaktadır: "Melik inkâr ve küfürle ayakta kalabilirse de zulümle ayakta kalamaz."[75]

Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlar, yöneticiler adaletin tevziinden bizzat kendilerini sorumlu kabul etmişlerdir. Sorumluluklarını yerine getirebilmek amacıyla şikâyetlerden ve adaletin tevziinden haberdar olmak için değişik müesseseler kurmuşlardır. Hatta devlet başkanının fiilen adaletin tevziinde görev yapmasının üzerinde ısrarla durulmuştur. "Padişahın, haftanın iki gününde adalet divanı kurup, zalimlerden mazlumların haklarını almaktan, suçlulara ceza vermekten başka çaresi yoktur."[76]

Adaletin tevzii için sadece yasaların ve hükümdarın âdil olmaları yeterli bulunmamıştır. Hükümdar adına, bu yasaları yurdun her yerinde uygulayacak hakimlerin de belli bir seviyede olmalarına dikkat edilmiştir. "Memleketteki kadıların durumlarının teker teker bilinmesi gerekir. Her birine devlet bütçesinden gündelik veya aylık verilerek yerlerine gönderilmelidir. Müslümanların malları ve canları üzerinde söz sahibi olduklarından, rüşvet almamala-

rı için bu husus çok önemli ve naziktir."[77] Sadece yetenekli, dürüst hakimler tayin etmekle, iktidarı elinde bulunduranların bu konudaki sorumlulukları bitmez; toplumda kontrol yapmaları da gerekirdi. "... Her şehir araştırıldığında din işlerinde müşfik, Allahu Taâlâ'dan korkan, kin ve garazı olmayan bir kimse bulunabilir. Ona, 'şehir ve nahiyeyi sana emanet ediyoruz. Allah öbür dünyada bizden neyi sorarsa, biz de senden onu sorarız' demeli."[78]

Osmanlı padişahları, "Zıllu'llah fi'l-âlem" sıfatını kullanırlarken, Allah'ın dünyadaki gölgesi değil, ilâhî adalet ve düzenin temsilcileri olduklarını bilirlerdi. Osmanlı hükümdarları, adaletsizliğin sözkonusu olup olmadığını bizzat araştırırlardı. Tabii bu daha çok devletin küçük olduğu dönemlerde idi. Meselâ kuruluş yıllarında padişahlar sabahları saray kapısının önünde yüksek bir yere çıkarak halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya dinlerlerdi.[79]

Busbecg'in "Bu siyasî gövdenin bütün yaralarını onaran şey adaletin süratle ve merhametsizce uygulanmasıdır" hükmünden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin en dikkate şayan noktası adaletin tevziindeki hassasiyeti idi. Bu hassasiyetine tarihin her sayfasında rastlamak mümkündür. Meselâ I. Murad Evrenos Bey'e gönderdiği beratda şöyle demektedir. "... Bil ki bir âdem bir memlekete bey olmak iki kefeli teraziye benzer ki bir kefesi cennette ve bir kefesi cehennemdedir. Heman neylersen eyle şunlardan ola gör ki onların gözleri uyursa kalbleri uyanık ola. Cümlenin serçeşmesi adalettir. Anı idegör ki Peygamber sallallahu aleyhi vesellem anın bir gününi altmış yıl ibadetten saymıştır."[80]

Adaletin tevziinden herkesin emin olması için muhakemeler mutlak surette alenî cereyan ederdi. Davalara bakmak üzere yapılan oturumlarda kadıla-

rın yanlarında, "Şuhûdü'l-hal", yahut "Udûlü'l-müslimîn", "Şuhûdü'l-udûl" adlarıyla anılan bilirkişi heyeti bulunmakta idi. Sicile geçen kararların altında adları bulunan beş-altı, bazen daha fazla olan bu şahitler heyeti mahkemeye jüri mahiyeti vermekte idiler. Bunlar davanın görgü şahitleri değil, muhakemenin usûle uygun yapıldığının müşahitleriydiler. Davada kadı'nın taraf tutmadığına, taraflara serbestçe müdafaa hakkı verdiğine, itiraf ve inkârlarda tazyikde bulunmadığına bu müşahitler dikkat ederlerdi. Şer'î kanunların yanısıra örf ve âdet de geçerli idi; kadı'nın örf ve âdeti bilmemesi halinde, hak gerektiği gibi tecelli etmezdi. Bunun için kadı, ihtiyaç duyduğu zamanlar, yanındaki heyetle örf ve âdet konularında müşavere ederdi. Jüriyi teşkil edenler, gelişi güzel seçilmiş kimseler değildi; o bölgenin (şehrin veya kazanın) ileri gelenlerinden, müderrislerinden oluşurdu. O bölgenin müftüsü de kadıya yardım ederdi. Kadı veya taraflardan birisi lüzum hissettiğinde müftüden fetva isterdi. Müftünün fetvası kadı için bağlayıcı değil, yol gösterici idi. Taraflardan birisi bu fetva ile tatmin olmazsa, şeyhülislâma müracaat eder, alacağı fetva ile hükmü etkilerdi.

Ülke çeşitli kaza dairelerine bölünmüştü. Bir kaza dairesine ait topraklarda çıkan olaylar, bölge halkının bütün anlaşmazlıkları, o kaza mahkemesinde görülürdü. Fakat davayı başşehirdeki divana götürmek her zaman mümkündü.[81] Başkent İstanbul'da haftada iki gün (çarşamba ve cuma) sadrazamın başkanlığındaki kurulda Sadreyn denilen Anadolu ve Rumeli kazaskeri, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları toplanırdı. İstinaf mahkemeleri kurulunca (1864) mürafaa usûlü kalktı.

Adalet kavramı eşitliği özünde taşır. Sanık veya davacının sultan veya âciz bir kişi olması, sonucu

etkilemezdi.* Adalet sadece tebaanın çoğunluğunu oluşturan müslümanlar için değildi. Mahkeme ve Divan'da hıristiyan, musevî farkı yoktu. Onlar da hiç bir ayrılık sözkonusu edilmeden mahkemeye baş vururlar, meselelerini Divan'a götürürler, savunmalarını yaparlar, adalet elde ederlerdi.[82]

İdarî mekanizmanın işleyişinde de adalete uymak değişmez ilke idi. Bunun için değişik usûlleri uygularlardı. Askerler arasında uygulananı en dikkat çekicilerindendi. "... Her türlü kayırma ve suistimali önlemek için elbiselerin dağıtımı şöyle bir usûle tabi tutulmuştur: Askerler bu iş için ayrılan yerlerde, karanlıkta takım takım çağırılır. Asker adedi kadar elbise takımı hazırlanmıştır. Her asker payına düşen elbiseyi alır, vücuduna uygun dikilmemiş elbiseyi alan asker bunu şansının kötülüğüne hamleder. Aynı düşünce ile askerlerin aylıkları sayılarak değil, tartılarak verilir. Bu onların eksik veya silik akça verildiği yolunda şikâyet etmemeleri içindir."[83]

Adalet kanundan ziyade insanla ilgilidir. Kanunu uygulayanlarda yeteri kadar sorumluluk duygusu yoksa, uygulandığı insan da hakkına razı değilse, adaletin tevzii için harcanan çabalar tatmin edici sonuç vermez. Hatta bu konuda kanunların eksiksiz uygulanması da yeterli değildir; çünkü her zaman

* Sayısız örneklerden birisi de şudur: Salacak'ta vakıf malı bir köşkün mülkiyeti hakkında Üsküdarlı Mehmed Ağa ile IV. Sultan Mehmed arasında anlaşmazlık çıktı. Üsküdarlı Mehmed Ağa mahkemeye başvurdu. Kadı Rumeli Kazaskeri Çatalcalı Ali Efendi, vakıf mütevellisi Mehmed Ağa'yı haklı, padişah ve halife IV. Sultan Mehmed'i haksız buldu. "... mucibi ile hadika-i mahdude-i mecbure canibi vakfa hükmolunup mavaka bit-taleb ketb olundu." şeklindeki mahkeme ilâmıyla hükmünü kesinleştirdi. (Aslı Topkapı Saray Müzesi, Sinan Paşa Arşivi, Nu. 10-1'de kayıtlı olan bu hukukî belgenin ayrıntıları ve hükmünün fotokopisi için bkz. Dr. Ş. Güllüoğlu, "Çatalcalı Ali Efendi", *Türk Dünyası,* Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Dergisi, yıl 10, S. 40, 1976 s. 33-37

kanunlarda boşluklar bulunabilir. Hakkından fazlasına sahip olmak isteyen, bu boşlukları keşfedebilir; menfaat türlerinden biriyle de uygulayıcılardan kendisine ortak bulabilir; bu da o ülkede adaletsizliğe sebebiyet verebilir. Âdil düzen temelini ancak vicdanlarda bulur.

4) Hukukun Üstünlüğü

Eski Türk devletlerini düzenleyen töre (törü) idi. Örf ve âdet hukuku olan Türk töresinin başlangıcı hakkında değişik görüşler ileriye sürülmektedir. *Türkmenler'in Şeceresi* gibi *Oğuz Destanı* ile ilgili kaynaklar, Türk töresini koyan kişinin, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın veziri Irkıl Ata veya Bilge Irkıl Koca olduğunu yazmaktadırlar. Yaşadığı kesin olan Irkıl Ata'nın bir kam veya şaman olabileceği de ileriye sürülmektedir.[84] Devlet açısından önemli olan husus törelerin bilgeler tarafından konduğuna Türk kavimlerinin inanmaları ve onları uygulamalarıdır.

Anlamı çok geniş olan töre, devletin kuruluş ve işleyiş düzenini de ifade ederdi.[85] Töreyi oluşturan manzumenin ortaya çıkışı şu şekilde tasnif edilmektedir: a) Gelenek şeklinde yavaş yavaş oluşanlar, b) Hanların halk tarafından kabul gören buyrukları, c) Halk toplantılarında, yani kurultaylarda verilen kararlar.[86]

Önce de belirtildiği üzere zaman içinde oluşan töre değişmez kaideler değildi. Dönemin ve çevrenin şartlarına göre hükümdarlar kurultayların tasvibini almak kaydıyla, törenin bazı hükümlerini değiştirir veya yeni hükümler ilâve ederlerdi. Meselâ Hunlarda Mete, Gök-Türklerde Bumin ve İlteriş kağanların yeni ilâveler yaptıkları bilinmektedir.[87]

Yazılı olanı, olmıyanı da bulunan törenin esası,

Türk boylarının dışarıda ve kurultayda nasıl yer alacakları, yani silsile-i meratibin kuruluş şekli, beylerin ve halkın disiplinli devlet protokolünde yerlerinin nerede olduğu ile yaylak ve kışlak gibi yurtları belirtmekte idi.[88]

Devletin kuruluşunu ve işleyişini düzenleyene ana-töre denirdi. Tarih öncesi dönemlerden, Hunlardan gelen ana-töre* Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu ile (M.S. 552) iyice şeklini aldı. İlteriş Kağan ikinci Gök-Türk Devleti'ni, ilk Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu ile tam belirginleşen töreye göre kurdu. (M.S. 682) Sadece Gök-Türkler değil, İslâm öncesi Türk devletlerinin hepsi de bu ana töreye göre düzenlenirlerdi.

"Devlet gider, töre kalır" atasözü törenin önemini anlatması bakımından çok manidardır. Abideler'de de "il ve töre" kelimeleri yan yana sık kullanılarak ikisinin arasındaki ilişki vurgulanmak istenmiştir. İktidarı elinde bulunduranların söyledikleri ve devlet hayatındaki düzenlemeleri töre sayılmazdı. O ancak zaman içinde nesilden nesile geçerek oluşurdu. Töre yalnız devleti değil, devlet dışındaki toplum hayatını da düzenler, bu fonksiyonundan dolayı da toplumun esası kabul edilir, "Her şey kalksa, töre kalkmaz" denirdi. Bundan dolayı törenin bir adı da "yol" idi. Herkes bu yoldan gitmek zorundaydı; yoldan ayrılan yanılmış olur, yanılanı da bir felâket beklerdi.[87] Herşeyin ölçüsü törede aranır ve bulunurdu.

Devlet hayatında törenin uygulanmasına titizlikle dikkat edildiğini olaylar göstermektedir. Meselâ Gök-Türk kağanı Anlo'nun tahttan indirilmesi buna örnektir. Tabo Kağan'ın yerine geçen oğlu Anlo'nun kişiliği zayıftı. Annesi soylu olamadığı için tahta

* Bu da törenin bir parçasıdır. Ama devletin kuruluşuna taallûk ettiği, daha farklı bir fonksiyon yüklendiği için "ana-töre" denmiştir.

çıkamayan Talopie'nin Anlo'ya töreye uygun olmayan şeyler yapması, kötü sözler söylemesi üzerine derhal Büyük Kurultay toplandı. Kağan tahttan indirildi; Gök-Türklerin ünlü kağanı İşbara kağanlık tahtına oturtuldu.[88] İşbara Kağan'ın Çin'e yazdığı mektuptan da (588 yılında) törenin önemi anlaşılmaktadır: "Bizim âdet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri oluşmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez."[89]

Töre değişmez kalıplar değildi. Çevre ve zamana uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Bununla beraber *Kutadgu Bilig*'den de anlaşılacağı üzere değişmez amacı vardı: könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik)tü.

Kutadgu Bilig'de, "sen her vakit doğrulukla hükmet, beylik kanun ile ayakta durur"[90] denirken hukuka bağlılığın gereği anlatılıyordu. Hukuka riayeti sağlamak devletin görevi idi; bunun için gerekirse güce başvurmalıydı. "İşleri bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya. Halkı idare eden, hakim ve âlim beğler bilgisizin işini kılıç ile halletmişlerdir. Bu cihana hakim olmak için, bin türlü fazilet gerek, yaban eşeğini alt etmek için, arslan olmak gerek."[91]

Cengiz Han'ın emriyle töreler Uygurca yazıldı ve saklandı; bu metinlere *Yasanâme-i Büzürk* denirdi.[92] Devlet işleri görülürken tomarlar getirilir, okunur ve işler ona göre düzenlenirdi.

Türkler müslüman olduktan sonra da dinî kurallarla çatışmayan eski töreleri, İslâmî kurallarla birlikte, devlet hayatını düzenlemeye devam ettiler. Bu dönemde dinî kurallar ve Türk devlet töreleri, hakimiyeti sınırlayan, devlet kudretini ellerinde tutanların hareket ve fiillerini hudutlayan amillerdi. Olcayto Han'ın şu sözleri devletin bu prensibini gayet güzel gün ışığına çıkarıyor: "Şeriat, akıl ve yasak

devlet idaresi işinde üç rükündür; karaçu (hükümdarın çevresindeki büyük memurlar) devlet idaresinde bunlardan istifade etmesini bilmelidirler. Bunlara riayette ihmal edenlere karşı göz yumacağımı zannedenler yanılıyorlar."[93] Bu konuda Zeki Velidi Togan şu bilgileri vermektedir: "... Şeriat ile yasaya muvazi riayet etmek hususunda Gazan, Olcayto zamanının vazı'larını esas ittihaz ettiler. Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu zamanında bu yasa kanunlarını kendi millî kanunları sayarak ona sadık kaldılar."[94]

Belki hayranlığından ve belki de politik amaçla Cengiz Han'ın soyundan gelen bir kızla evlenmesine haddinden fazla önem veren Timur İslâma çok bağlıydı. Bunun için Cengizlilerin şamanî geleneklerine karşı Timur'un *Tüzükât'*ında açık aksülâmeller görülmektedir; fakat devlet sistemi Cengizlilerin teamül ve âdetlerinin etkisi altında idi.

İslâmiyette insanlar kadir-i mutlak Allah'ın yarattığı kullardır. En âciz kulundan, en kudretli hakanına kadar herkes ilâhî kanun önünde eşit ve işlerinden sorumludur. Allah herkese kötülükten, zulüm ve isyandan kaçınmayı, iyilik ve adalet üzere olmayı emreder. Hükümet adamlarının kuvvet ve yetkileri İslâmiyetin devlete getirdiği esaslarla sınırlıdır.

Kur'an ve sünnetler* müslümanlar için bağlayıcı olduklarından İslâm devletlerinde yöneticiler bu aslî görevleri görmezlikten gelemezler. Bunların verdiği hakları yönetenler tebaaya vermek mecburiyetinde olduklarından, İslâm sistemi, yönetileni yönetenden kurtarmaktadır. Yönetenler de aynı esaslarla bağımlıdırlar. Kanaatimizce İslâmiyetin devlete getirdiği en önemli husus budur.

İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılarda gayet tabii olarak, İslâmiyetten dolayı hukuk sis-

* Şer'î münzel (bağlayıcı) olanlar.

teminde büyük değişiklik husule gelmiştir. Hukuk sistemi İslâmiyetin temel kaynaklarını esas almıştır. Bilindiği üzere İslâm hukuku, Kur'an ve sünnetin emredici kaidelerinin dışında yorumlara, geleneklere geniş yer bırakmıştır. Karahanlıların da temel kaynaklardan gelen hususlarla Türk töresini güzel meczettiklerini, o dönemde kaleme alınmış (1070'e doğru) ünlü devlet kitabı *Kutadgu Bilig*'de bulmaktayız. İlâhî kaynaklı kanunların, adaletin, kanun üstünlüğünün, nizamın ve gelişmenin devletin temelleri olarak kabul edildiğini bu kitap bizlere anlatmaktadır.

İslâm devletinde özel hukukun yorumu ve geliştirilmesi hukuk bilginlerine (ulemaya) bırakılmıştı. Böyle olması İslâmın emri değildi; fakat İslâm nizamının mihrakı haktı; hakkın tesbiti ve tevzii de uzmanlık gerektirirdi. Bundan dolayı özel hukuk konusunda ulema devlet içinde tek kanun koyucu idi. Ulemanın yaptığı yorumlara, geliştirdiği kurallara uymak halife, hükümdar veya diğer yöneticiler için de zaruretti.[95]

Hatta bazı hükümdarlar genel ihtiyaçları gidermek için kendi görev ve yetki sahalarına giren hususlarda bile, devrin ileri gelen hukukçularına müracaat ettikten sonra kanun koyarlardı. Pek çok örnekten birisi, Abdullah bin Tahir'in Fergana ile Horasan çiftçileri arasında sulama işlerindeki anlaşmazlığa son verilmesi için müracaatlarındaki tutumudur. Mesele amme intizamını ilgilendirmesi bakımından çözüm devlet başkanına aitti. Ama o imtina etti, konunun çözümünü hukukçulara bıraktı; fıkıh kitablarında buna dair bir çözüm olmadığından Horasan ve Irak hukukçuları, *Kitâbu'l-Kinî* adlı bir ahkâm mecmuası tertip ettiler.[96]

Osmanlı Devleti'nde padişaha ait olan özel hukukun dışındaki kanun koyma yetkisini kullanması

da prosedüre bağlanmıştı. Amme düzenini ilgilendiren belli bir konuda yapılacak düzenleme, ilgili devlet adamlarınca veya mercilerce hazırlanır, gerekirse din adamlarından (genellikle Şeyhülislâm'dan) fetva alınırdı. Yapılan araştırma sonucunda, ya şeriata aykırılığı yahut şeriata uygunluğu veyahut da şeriat dışılığı, yani padişahın istediği gibi düzenliyebileceği fetvada belirtilirdi. Müteakiben Divan-ı Hümayun'da veya Vezir-i Azam'ın Divanı'nda görüşülür, sonra padişaha sunulur ve böylece son biçimini alan ferman artık bir örfî hukuk kuralı olarak kesinleşirdi.

*Fatih Kanunnâmesi'*nin müslümanlara ait bölümünün son cümlesine dikkat edilirse, örfî hukukun da çok önemli olduğu anlaşılır. "... her kim, keenne min kan, bu kanundan tecavüz iderse itaba müstahak olup, suçlu ve günahkâr olur; şöyle bileler, bu kanun muhakkak bilesiz" ibaresiyle son bulmaktadır. Görüldüğü üzere kanunun şer'î ve örfî olduğunu belirten ve muhatabına her iki anlamda da sorumluluk yükleyen "suçlu ve günahkâr olur" tehdidi konulmuş, "Muhakkak bilesiz" uyarısı da eklenmiştir. İslâm kültürünün hakim olduğu bir cemiyette şer'î hükümler için "Muhakkak bilesiz" uyarısına gerek yoktur. Zira Osmanlı cemiyetinin bütün değer yargıları ezelî ve mutlak olan Allah'ın emirlerinden, yani şer'î hükümlerden neşet etmiştir. Müslümanların Allah'ın emirlerinin kesinliğinden zaten şüpheleri yoktur. Fakat fermanlarla yürürlüğe giren kanunlar da ferdlerin vicdanlarında yer almaları için "muhakkak bilesiz" uyarısıyla vaz edilmiştir. Bunlara "irade-i seniyye", "ferman" "emir" "hatt-ı hümayun" denirdi. Bir araya toplanmalarıyla da kanunnameler oluşurdu.

Örfî hukukun, İslâm hukukunun cevaz vermediği hususlarda tevillerden doğduğu, yanlış olarak, iddia edilmektedir.[97] Halbuki örfî hukuka İslâmın te-

mel kaynaklarında yer verilmiştir. Hz. Peygamber'in cahiliyye döneminin güzel âdetlerinin geçerli olacağını ifade etmeleri nedir? Fakat bu hukukla şer'î hükümlere aykırı kaideler getirilemezdi. Zaten, yukarıda da belirtildiği gibi, bu husus fetvalarla teminat altına alınmıştır.

Padişahlar bütün tebaayı ilgilendiren hususlardaki yetkilerini kullanırlarken de fetvaya mutlak ihtiyaç vardı. Meselâ bir savaşa fetvasız karar veremezlerdi. Karamanoğlu İbrahim Bey'in, hıristiyanlarla ittifak yapıp, Osmanlı'nın üzerine yürümesini İslâma bir darbe olarak değerlendiren II. Murad, İslâm âlimlerine müracaat ederek; Karamanoğlu'na karşı savaş için fetva istedi. Fakat Karamanoğlu da müslüman olduğundan II. Murad fetva temin etmekte güçlük çekti; değişik mezhep müftülerine müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Endülüs'teki müslümanlara yapılan zulme mukabele olması için Yavuz Sultan Selim kiliseleri camiye dönüştürmek isteyince Zembilli Ali Efendi bunun Kur'an'a ve Fatih Sultan Mehmed'in patrikhaneye verdiği ahidnameye göre şer'an caiz olamıyacağını bildirmiş ve Yavuz Selim'in teşebbüsünü önlemiştir. Aynı konu Kanunî zamanında da ele alındı; fakat bu kere de Ebussuud Efendi tarafından reddedildi.[98]

Osmanlı'da hukukun üstünlüğünü korumak için, önce de belirtildiği üzere, şeyhülislâmlar azledilmez, "(La-yen azil)" kaydıyla o makama tayin edilirlerdi.* Onlara devlet başkanlarını azletme yetki leri dahi tanınmıştır.[99] Şeyhülislâmın ve diğer yüksek fetva makamlarının bu fonksiyonunu ifa ettiklerine

* Kanunî Koca Çivizade Şeyh Mehmed Muhiddin Efendi'yi azletti. III. Murad döneminden itibaren aziller sıklaştı. Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi, Hocazade Mesud Efendi, Seyyid Feyzullah Efendilerin öldürülmelerinden sonra bu makam iyice zayıfladı. Önemli olan husus, hukukun üstünlüğünü teminat altına alması için şeyhülislâmlığın ortaya

dair tarihte pek çok örnek vardır. Meselâ II. Osman'ın katlinde (1622) önemli rol oynayan Davut Paşa, Rumeli Kazaskeri Yahya Efendi ile Anadolu Kazaskeri Kethüda Mustafa Efendi'den fetvalar almıştı. Bu fetvalara dayanarak I. Mustafa infaz emrini verdi.* Sultan İbrahim de şeyhülislâmın fetvasıyla halledildi.[100] Son dönemlerde de V. Murad Han'ın tahttan indirilişi, Abdülaziz Han ve II. Abdülhamid Han'ın hal'leri için fetva alındığı da bilinmektedir.

Osmanlı devlet düzeninde önemli mevkilerde bulunanların kaderi padişaha veya onun mutlak vekili sadrazama bırakılmamıştı. Padişah sadrazamın görevine son verirken veya bir paşayı suç işlediği gerekçesiyle görevinden uzaklaştırırken şeyhülislâmdan fetva almadan harekete geçemezdi. Zira onların hayat ve mevkileri hukukî koruma altındaydı.**[101]

çıkması, böyle bir zaruretin hissedilmesidir. Elbetteki uygulamadaki sağlıklılık da önemlidir. Bu insan unsuruyla yakından ilgilidir. Bugün anayasa mahkemeleri suistimal edilmiyor mu?

* Daha sonra böyle bir emir vermediğini açıkladı. (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* I, s.145 vd; Danişmend, *Osmanlı Tarihi I,* s.320)

** Teorik olarak hukukun üstünlüğünü sağlayan çok güzel sistem kurulabilir. Ama bu sistemin en önemli dayanağı insandır. İnsan sağlam olur, hukukun üstünlüğüne vicdanında yer verirse, sistem sağlıklı yürür; aksi takdirde her şey kâğıtta kalır. Meselâ Köprülü Mehmed Paşa zamanında şeyhülislâmlık yapmış Esirî Bursalı Mehmed Efendi, yeni sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ile IV. Mehmed'in huzurunda sohbet ederlerken, Köprülü Mehmed Paşa'nın öldüğünün iyi olduğunu, zira haksız yere çok kişinin canına kıydığını söyleyince, Fazıl Ahmed Paşa, "öldürdüğü adamları sizin fetvanızla öldürdü" demiş. Bunun üzerine Mehmed Efendi, "şerrinden korkardım, onun için fetva verdim." deyince, Fazıl Ahmed Paşa "Ya Allah'tan korkmayıp, mahlûktan korkmak ilim ve diyanete lâyık mıdır?" cevabıyla sistemin insan unsuruyla yakın ilişkisini ortaya koyuyordu.

Padişah, takdir hakkına ait hususlarda fetvayı gerekli görmeyebilirdi. Bu hak daha çok hikmet-i hükümet telâkkisinden kaynaklanırdı. Genellikle gizli idam edilmesi gerekli kimseler için geçerli idi. Bu durumlarda fetva almasıyla gizlilik kısmen de olsa kaybolurdu. Bu yüzden ferman gizlice yazdırılır ve infaz edilirdi. Bilhassa askerlerin katlinde bu yola baş vurulurdu. Bunların sayısının da pek az olduğu bilinmektedir.[102]

Ayrıca sefer zamanlarında padişahın veya onun vekili olarak seferin kumandanının, savaş hukukundan doğan olağanüstü yetkileri vardı. Bu yetkiler, sefer Anadolu yakasında ise Üsküdar'dan, Batı yakasında ise Davutpaşa'dan başlardı. Meselâ İran seferinde komutanlar ordunun Erzincan'dan derhal hareketini sakıncalı görmüşlerdi; fakat bunu Yavuz Sultan Selim'e arzetmeye cesaret edemiyorlardı. Nihayet Yavuz'un çocukluk arkadaşı ve çok sevdiği Hemdem Paşa'yı bu işe memur ettiler. Hemdem Paşa konuyu arzedince, Yavuz kesin kararını belirtmek, tereddüde mahal bırakmamak için hemen kafasını kestirdi. Ordunun Sina Çölü'nü geçmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Vezir Hüsrev Paşa da aynı akıbete uğradı. Kara Mustafa Paşa da, Budin valisi vezir Uzun İbrahim Paşa'yı, savaş hukukundan doğan devletin selâmetini kollama ve askerî ceza verme yetkisine dayanarak katlettirdi. Bu örnekler çoğaltılabilir; ama hepsinde savaş hukukundan doğan devletin selâmetini kollama ve askerî ceza verme yetkisinin kullanıldığı müşahede edilir.

Müslüman olmayan bir ülke fethedilince hıristiyan ve musevî gibi ehl-i kitap milletlerin "Lâ ikrahe fi'd-din" "Dinde zorlama yoktur"[103] âyeti gereğince dinlerine, ibadetlerine, hürriyetlerine dokunulmazdı. Bunların hukukî durumları Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi sırasında verdiği ahidnamede tesbit edilmişti.

Müslüman-Türk devletleri de bu ahidname ile kendilerini bağlı sayıyorlardı. Bu tutum hukuk anlayışlarını, kazanılmış haklara saygılarını göstermek bakımından önemlidir.

Fermanlar dönemi, hukukun üstünlüğü ilkesine geçiş veya hazırlanış olarak nitelendirilmektedir.* Sonraki anayasalarda da, anayasanın tabiatı gereği hukukun üstünlüğü resmî metinlere kavuştu.

5) Geleneklere Bağlılık ve Gelişme

Devlet hayatında geleneğin ve tecrübenin önemini Türkler eski devirlerde sezdiklerinden üzerlerinde titizlikle durmuşlardır. Fakat her çağın şartları değişiktir; farklı dönemlerde yaşayan insanların ihtiyaçları başka başkadır. Devlet de şartlara uymalı, yeni ihtiyaçları karşılamalıdır. Bu gerçeği devlet tecrübesiyle yakalayan Türkler önem verdikleri töreyi dokunulmaz kabul etmemişlerdir. Töre çeşitli ihtiyaç ve sebeblerle kendiliğinden geliştiği gibi, Hunlar ve Gök-Türklerde törenin kurultaylarda değiştirildiği veya yeni umdeler konulduğuda bilinmektedir.

* Türk hukuk literatüründe siyaseten katlin, Tanzimat'la resmen kaldırılmasından dolayı, hukuk devletine doğru ciddi bir adım atıldığına dair görüş birliği vardır. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Hukuk devletine geçildiğini kabul ettikleri dönemden sonra da muhakemesiz veya güdümlü mahkemeler tarafından nice paşalar, hatta padişahlar, nice devlet adamları, masum insanlar öldürülmüş veya sürülmüştür. Kâğıt üzerindeki maddeler bir devletin hukuk devleti olmasına yetmez. Hukuk devleti gerçek dayanağını ancak vicdanlarda bulur. Aksi takdirde hukuk adına insanlar cellâtlara teslim edilir.

Günümüzde de hukuk devletleri inandırıcı değillerdir. Bu vasfı, genellikle güçlü devletler, güçsüz devletlerde aramaktadırlar. Maalesef olaylar gücün hukukun yerine geçtiğini göstermektedir. Hele gizli servislerin işledikleri cinayetlere hukukta, hukuk devletinde yer bulmak mümkün değildir.

Müslüman olduktan sonra, İslâmiyetle çatışmayan geleneklerini de yaşatarak ihtiyaçlarını karşıladılar ve devletin devamlılık özelliğini gerçekleştirdiler. Türk devletleri bir yönleriyle geçmişe bağlı, diğer yönleriyle geleceğe açıktılar. Bu özelliklerinden dolayı ne aşırı tutuculukla hayatın dışında kaldılar; ne de geçmişi inkâr edip, kaygan bir zeminde hayat hakkı aradılar.

Bir Türk devleti herhangi bir sebeple yıkılırsa, aynı zemin üzerinde yeni bir Türk devleti; eski devlete hakim olan töreye göre kurulurdu. Yeni devletin başındaki hanedan da kendisini genellikle yıkılan devletin başındaki hanedanın devamı addederdi. Meselâ Gök-Türklerin kendilerini Hunların devamı saydıklarını, Uygurların da kendilerini Hun ve Gök-Türklerin devamı kabul ettilerini tarihten biliyoruz. Uygur hakanları, Mete'nin seviyesine yükselmeyi amaç edindikleri gibi, Büyük Selçuklu Sultanı Mehmed Tapar'ın hakimiyet sembolü olan tahtına, Harzemşahlar sultanı Celâleddin Harzemşah oturdu.[106] Sultan Sancar'ın adını Harzemşahlar sultanı Alaaddin Mehmed lâkap olarak almıştır.[107] Fatih'in torununa Korkut, Yavuz'un oğluna Oğuz Han adlarını vermeleri de aynı şuûrun ifadesidir. II. Murad'ın bastırdığı paralarda Kayı Boyu'nun damgası bulunurdu. Sonraki hükümdarlar zamanında basılan paralara bu damga konmamışsa da, şahsî eşyalara, silâhlara koyulmaya devam edildi. Kanunî'nin döktürdüğü toplarda da bu damgaya rastlanmaktadır.[108] Tuğra ananeye göre Oğuz Han'ın takrir-i alâmeti imiş; Tuğra'yı Büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında, Anadolu Beyliklerinde, Osmanlılarda görmekteyiz.[109] Bu şuûr halkta da vardı. Nitekim Selçuklular'ın yıkılışından sonra, Anadolu halkı, Osmanlı'yı Selçukluların devamı olarak görmüştür.

Devleti kuran törenin Türk milletinde yaşadığı-

nı Cengiz Han'ın Yasası'nda da açıkca müşahede ediyoruz. Zira Cengiz Han Yasası, eski Türk hakanlarının yürürlükte olan söz, tutum ve davranışla nesilden nesle intikal eden töre ve örflerden ibaretti.[110] Elbetteki zamanla şartlara ve ihtiyaçlara göre töre ve örflere ilâveler yapılmıştır; Cengiz Han da bir şeyler katmıştır; ama nüvesi yüzyıllardan beri Türk boylarında yaşamakta idi. Cengiz Han yasası kendinden gelen soylarında devam etmiştir. Hatta Timur'un İslâmî gayretlerle meydana getirdiği hukuk müdevvenatında Cengiz Han Yasası'nın ruhu gizliydi.[111] Babür ile başlayan Hind Timurluları'nda bile Cengizlilerin etkisi açıkca müşahade edilir. Hatta Celayirlilerin varisi olan Karakoyunlularda, Akkoyunlularda, Safevî devletinin ilk teşkilâtlanmasında Cengizli devletlerin müesseselerini bulmak güç değildir.[112] Celayirliler, İlhanlı devlet müesseselerini aynen devam ettirdiler. İlhanlı vergi sisteminin Anadolu'da devam ettiğini gösteren belgeler mevcuttur.

Hükümdarları bir kilim üzerinde yukarıya kaldırarak cülûslarını ilân etmeyi Toba sülâlesinde (M.S. 532) gördüğümüz gibi aynı usule VII. yüzyılda Güney Moğolistan'ın Tarbagatay bölgesindeki Türklerde, daha sonra Cengiz Han'ın çocuklarında, Kerman Karahıtaylarında, Özbeklerde, Kazak, Kırgız hanlıklarında rastlamaktayız.[114]

Bütün bunlar sadece bir millet olmanın verdiği sosyolojik devamlılık değildir; bir önceki devlette elde edilen hakların daha sonraki devlette de devamı, bir hukukî devamlılıkla bizi karşı karşıya getirmektedir. Altın Ordu Devleti yeniden kurulurken Oğuz Han zamanından beri, elde edilmiş hakların korunmaya çalışılmış olması buna güzel bir örnektir.[115] Büyük Selçukluların bilim ve sanat adamlarına "idrarat" adı altında bağladıkları maaşları, Harzemşahlar da ödemeye devam ettiler.[116]

Osmanlı Devleti kurulurken, saray dışında yazılmış kitaplarda, sultanların ideal hükümdar oldukları, Hazarlardakine benzer şekilde mal ve hazine yığmaktan kaçınan, fakir, son derece âdil tasvir ediliyorlardı. Tıpkı Orhun Kitabeleri'nde belirtildiği üzere, onların kaygısı da tebaasının refahı idi. Orta-Asya toylarına benzer ziyafetler de Osmanlı'nın bu döneminde aynen devam ettiriliyordu.[117]

Eski bozkır devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı sarayında da ozanlar destanlar okurlardı. Dede Korkut'un "Beyrek'in babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu. Çekti, yakasını yırttı. Beyrek'in nişanlısı kara giyip, ak çıkardı." şeklinde anlatılanlara benzer olayları daha sonraki tarihimizde de görüyoruz. Şamanlık döneminde matemin sembolü olan siyah rengi Osmanlı'da da müşahade ediyoruz. II. Bayezid'in cenazesi, İstanbul'a getirildiğinde Yavuz Sultan Selim ve devlet erkânı başlarına siyah sarık sardılar. Kanunî'nin ölüm haberi başkente ulaşınca sokaklar, kethudalar, odabaşılar başlarına toprak serptiler.[118] Devletin ileri gelenleri de yas elbiseleri giydiler. IV. Murad öldükten sonra, Akdeniz'de sefere çıkan donanmada bulunan ona ait gemi katranla siyaha boyandı.[119] Al, Büyük ve Anadolu Selçuklularına ait bir renkti. Osmanlılar da bu rengi benimsediler. Büyük bir ihtimalle bu renk Hunlardan, Gök-Türklerden intikal etmiştir.[120] Osmanlıların bayraklarında yaşattıkları al rengi, Türkiye Cumhuriyeti de devam ettirmektedir.

Türklerde dokuz tuğ geleneği vardı. Dokuz sayısı, gökteki dokuz gezegeni temsil ederdi. Gök de dokuz kattı. Dünya da dokuz bölgeye bölünmüştü. Cengiz, han ilân edildiği zaman (1206) dokuz kollu beyaz bir tuğ dikilmişti. Bu cihan imparatorluğunun sembolü idi.[121] Tanzimat'tan önce padişahların se-

fer-i hümayunlarında savaş bayrakları, Oğuz ananesini devam ettirdikleri için dokuz tuğdu.[122]

Devamlılık cihana hakim olmak idealinde de görülmektedir. Cihan hakimiyetleri kuru bir heves değildi; gerçekleşmesi mutlaktı; çünkü her dönemde önceden rüyalarda görülmüştü. Oğuz Han'ın vekili (nazırı) Uluğ Türük rüyasında gün doğusundan, gün batısına kadar uzanan altından yapılmış bir yay görmüştü. Yine aynı rüyada, bu yaydan atılan üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyormuş. Uluğ Türük rüyasını Oğuz Han'a anlatır ve "alkış" dedikleri dilekte bulunur. "Gök Tanrı, rüyamda ne verdiyse, onu gerçek yapsın, bütün yeryüzünü senin soyuna versin..." Bu rüya, Oğuz Han'ın dünya devletinin Tanrı tarafından onayı olarak tefsir edildi.[123] Bu rüyanın benzerine Selçuklularda da rastlıyoruz. Selçuk'un babası Dukak, rüyasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dalların göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine Korkut Ata da kendisine, evlâtlarının cihan padişahı olacağını müjdelemiştir. Bir başka rivayetde, çok Kur'an okuyan Dukak rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş, ashabının dualarını almıştır. Bu da soyunun cihan hakimi olacağı şeklinde yorumlanmıştır.[124] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de şunları okuyoruz: "... İlâhî bir işaret bana (rüyamda) şunları gösterdi. Beyaz bir inek gelerek Camuha'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını süstü, sonra da Camuha'yı süstü. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi; inek de 'Boynuzumu ver!' diyerek toprakları saçmaya ve Camuha'nın karşısına dikilerek böğürmeye başladı. Derken, boynuzsuz (başka) bir beyaz öküz, sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden, Temuçin'in peşinden gömündeyerek geliyor ve 'Gökle yer, Temuçini ulusun hükümdarı ilân ettiler. Şimdi Temuçin ulusu idaresine alsın' diyordu. Bu hayırlı alâmetler bana is-

tikbali haber verdi. Temuçin sen ulusun hükümdarı olursan, beni bu hareketim için ne ile sevindirirsin?"[125] Osman Gazi de cihana hakim olacağını işaret eden rüyayı görür. Rivayete göre Şeyh Edebali'nin zaviyesinde misafir iken, rüyasında şeyhin kucağından çıkan ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden bir ağaç yükselir, dalları dünyayı sarar. Bu rüyayı dinleyen Edebali istikbali keşfederek ona, "padişahlık sana ve nesebine mübarek olsun ve bizim Malhatun da senin helâlin olsun" der. Osman Gazi'nin kurduğu devletin cihana hakim olacağı kanaati yayılmaya başlar; evliyaların yeni kerametleri birbirini takip ettikçe, milletin cihan hakimiyetine inancı kuvvetlenir.[126]

Geleneğe bağlılık hakimiyette de görülmektedir. Oğuz Han'ın gerçekleştirdiği dünya devleti, Tanrı'nın da iştirak ettiği, onayladığı bir devletti. Oğuz Han dünyayı fethederken Tanrı'nın bir sembolü olan gök yeleli erkek bir kurt ona yol göstermişti. Dünyanın fethi tamamlandıktan sonra, Tanrı ermişlerinden biri olan vezirinin rüyasına girerek Oğuz Han'a bir bildiride bulunmuş, arması olsun diye ok ve yay göndermişti.[127]

Oğuz Destanı'nda anlatıldığı üzere Oğuz Han dünya hakimiyetini kurduktan ve ihtiyarladıktan sonra devletini altı oğlu arasında bölerken millî birliği devam ettirmek ister. Her oğlundan gelen dört torunu ile çoğalan yirmidört boy Oğuz milletini meydana getirir. Büyük oğullarından olan oniki torunu sağ; üç küçük oğlundan gelen oniki torunu sol kolu teşkil eder. Hakimiyet sembolü yayı birincilere, tabiiyet sembolü oku da ikincilere verir. Oğuz beyleri ve boylarının siyasî ve hukukî ilişkilerini de yay ve ok'a göre düzenler. Sağdaki Boz-Oklar, Üç-Oklar'a, yani yay ok'a hakimdir. Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Türk hükümdarlarının, tabi Türk ve yabancı hü-

kümdarlara, boy beylerine ok göndermeleri, kendilerinin yayı, dolayısıyla hakimiyeti temsil ettikleri içindi. Gönderilen ok aynı zamanda hükümdarın emrini ifade ederdi; oku alan hükümdarın emrine uyarak yanına gelirdi. Savaş ve önemli meselelerde, hakan kendisine tabi yabgulara, boy beylerine ok gönderir, onların toplanmasıyla kurultay oluşur, müzakere (kengeş) yapılır; savaşa, barışa karar verilirdi.[128] Ok ve yay devam ettiği gibi, Oğuz Han'a yol gösteren gök yeleli erkek kurt daha sonraki Türk devletlerinin bayraklarında yer aldı.

Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin etkileri pek açıktır. Meselâ Tuğrul Bey'in bastırdığı sikkelerde ok ve yay resmi vardı. Büyük Selçuklu ordusuna esir olan önemli bir kumandanı, Tuğrul Bey'in serbest bırakmasına karşılık Bizans imparatoru ülkesindeki eski camiyi tamir ettirdiğinde, mihrabına ok ve yay resmi koydurduğu bilinmektedir.[129] Büyük Selçuklu hükümdarları diğer hükümdarlara yazdıkları mektupların, resmî vesikaların başlarına da yay ve ok işareti koydururlar, içlerine de kendi ad ve ünvanlarını yazdırırlardı. Buna "tuğra" denir, hükümdarın hakimiyet sembolü olarak kullanırlardı. Bu işaretleri ihtiva eden tuğra Osmanlıların sonuna kadar devam etti.

Tarihî kaynaklarda Selçuk hükümdarının Osman Gazi'ye bağımsızlık sembolü olarak davul ve bayrak gönderdiği belirtilmektedir. Diğer İslâm devletlerinde, İslâmiyetten önce Türk devletlerinde, Gök-Türklerde de aynı usûl geçerli idi.[130] Kendi adına sikke bastırmak, hutbe okutmak, müslüman Türk devletlerinde aynı şekilde hakimiyet sembolleriydi.

Devamlılık Türk devletlerinin teşkilâtlanmalarında da kendisini göstermiştir. Türk devletlerindeki müesseseler mukayese edilince, aynılıklar, benze-

meler, tekâmüller tesbit edilir. Hatta bir takım rütbe ve memuriyet adlarına asırlarca fasılalarla değişik coğrafî bölgelerdeki Türk devletlerinde karşılaşılmaktadır. Meselâ Osmanlı lehçesindeki beğ, doğu Türkçesinde big, Kazak lehçesindeki bi veya biy'di. Orhun Abideleri'nde ve Uygur metinlerinde kullanılan bu kelimeye Türk tarihinin bütün sayfalarında rastlanılmaktadır.[131] Oğuzlarda yabgulara bağlı kumandanlara "sü-başı" denirdi. Diğer Türk devletlerinde de görünen bu memuriyet ve ünvanı Selçuklular Anadolu'ya getirdiler; bölgelerin askerî valilerine bu ünvanı verdiler. Osmanlı'da ise "sü-başı"nı şehirlerdeki zabıta âmirleri için kullanırlardı.[132] Zaptolunan ülkelerin eski hakimleri yerlerinde bırakılınca, onları kontrol için gönderilen "şad"ları, Hunlarda hakanın mührünü kullanan "tamgacı"ları, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden önce kullandıkları "çavuş" kelimesini, daha pek çok memuriyet ve müesseseyi sonraki Türk-İslâm devletlerinde de görüyoruz. Oğuz Han'la başlayan "han" ünvanını Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Selçuklular, XV. yüzyıldan itibaren de Osmanlı sultanları benimsediler ve hükümdarlıkları boyunca kullandılar.

Hun Devleti'nin doğu ve batıya ayrılışı, Gök-Türklerde, Uygurlarda, Cengizlilerde, Harzemşahlarda, Memlûklularda, Akkoyunlularda, Safevîlerde devam etmiştir.[133] Osmanlı devlet teşkilâtının Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği diye ikiye ayrılışı, gelenekleşmiş Türk devlet teşkilâtından başka bir şey değildi. Büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında, diğer Türkistan devletlerinde gördüğümüz "gulamhaneler" Osmanlılar'da "enderun" olarak devam etmiştir. Fatih zamanında konan hükümdarın Divan müzakerelerini kafes arkasından dinleme usûlü daha önce Harzemşahlarda mevcuttu.[134] Osmanlılar, Selçuklular ve diğer Türk devletlerindeki hanedanla-

rın kendilerini Hz. Yafes nesli bilmeleri, Oğuz Han soyundan geldiklerini kabul etmeleri ve ettirmeleri değişmez bir gelenekti.

Teşkilâtlanmada dikkati çeken bir husus da, önemli devlet kurucularının yanında aklı, bilgisi, maneviyatıyla ün yapmış bir alimin bulunmasıdır. Oğuz Han'ın yanında Irkıl Hoca, Dukak'ın Korkut Ata, Cengiz'in ise Gökçe adlı kam, Osman Gazi'nin yanında da Şeyh Edebali yer almaktadır. Kuvvete sahip Oğuz Han soyunu Tanrı yönetmek için yaratmış; fakat her güç sahibinin yanında bir tane akıl, ilim ve maneviyat erbabını aramak, Türk devletlerinin güç ve ilim esasına oturması gerektiğinin milletçe benimsendiğinin ifadesidir.

Genellikle hanlar, gökten inen bir ışıktan gebe kalmış bir prensesin çocuklarıdırlar. Uygurlarda, Hıtaylarda, Moğollarda, Kırgızlarda ve diğer Türk boylarında bu efsaneye rastlanmaktadır.

Türkler devlet başkanlarına devamlı kutsallık atfetmişlerdir. Kanları mukaddes bilindiğinden akıtılmaz, yay kirişi ile boğulurlardı.[135] Moğollar da hanedan mensuplarının kanlarını dökmezlerdi; öldürülmeleri gerekiyorsa, çuvala veya keçeye sarıp, yerden yere vurarak öldürürlerdi. "İl beğleri kerametliydiler, bunlar ne zaman hep birden yüzlerini göğe tutsalar, el kaldırıp dua etseler, duaları kabul olurdu. Zira o zaman beylerin alkışı alkış, kargışı kargıştı. Yani duaları dua idi; bedduaları beddua idi."[136] Bu telâkki diğer müslüman Türk devlet başkanlarına da atfedilmişti. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, halk arasında padişahın yedi evliyaya denk manevî kuvveti olduğu söylenmesi de bu sebebtendi.

İstişarenin bir devlet geleneği haline geldiği destanlardan bilinmektedir. Hun, Gök-Türk, Uygur, Hazarlarda ve diğer irili ufaklı Türk devletlerinde danışma meclisi bulunurdu. Büyük Selçuklular döne-

minde "Âlimler veya ihtiyarlar meclisi" veya "müşavere meclisi" adını alan bu müessese Osmanlılarda "meclis-i meşveret" diye anılmıştır.

Osmanlıların cülûs sırasında baba ve ata mezarlarını ziyaret usulü Selçuklularda da vardı. Yeni hükümdarın cülûsuna kadar, eski hükümdarın ölümünü Selçuklularda milletten gizlerlerdi. Türkler, sadece eski Türk devlet geleneklerini değil, aynı zamanda İslâmî gelenekleri de sürdürürlerdi. Meselâ padişahlar cülûslarını takiben sadrazamdan başlayarak devletin ileri gelenlerinin biatını alırlardı.

Devlet hayatında devamlılık ne kadar önemliyse, bunu taassup haline getirmek de o derecede tehlikelidir. Bunu bilen Türk yöneticilerinin mazi ile ilişkisini koparmadan devleti devamlı gelişmelere açık tuttuklarına törede yapılan değişiklikler anlatılırken işaret edilmişti. Bu gelişmenin Türklerde bir devlet telâkkisi olduğunu Babür'ün şu düstûru açıkca ortaya koymaktadır: "Eğer baban iyi bir kanun yapmış ise, onu koru; fena ise daha iyisini yap."[137] Bir kanunun iyi veya fena olması her şeyden önce ihtiyaca cevap verip vermemesine bağlıdır; bunun da zaman ve şartlarla bağlantısı aşikârdır. Ancak bu devlet anlayışıyla bozkır Türk devletleri İslâmî bir kimlik kazanarak yüzyıllarca yaşayabilirdi.

6) Liyakat

Devlet hayatında liyakatın önemini Türkler daha ilk zamanlarda fark ettiler ve gerektiği değeri verdiler. Liyakatin çok değişik şekillerde ölçüldüğünü kaynaklardan ve destanlardan anlıyoruz. Gök-Türklerde liyakati ölçmek için nasıl yollara başvurdukları na dair Chau-Shu'daki şu rivayet ilginç bir örnektir: "Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu

şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atlarsa, o başbuğluğu ele geçirecekti. A-shih-na'nın oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis seçtiler."[138] Gök-Türklerin Türeyiş Efsanesi'ne göre de kardeşler arasında sıçrama yarışı yapılmış, en çok sıçrayanı bey seçmişler. Bir başka Kuzey Türk Destanı'nda ise, bey seçiminde üç kardeşe üç tane kara ok verdiler; yere ak bir tabak koydular; üç kardeş göğe oklarını attılar; iki kardeş gökten düşen oklarıyla öldüler; üçüncü kardeşin yere düşen oku tabağını parçaladı ve bey seçildi.[139]

Tahttaki kağanın bilgisizliği anlaşılınca seçim kurultayı toplanır, kağan değiştirilirdi. Halkın durumu ve geleceği baştaki kağanla yakından ilgiliydi; bunun için bilgili olmasına dikkat edilirdi. Meselâ dört kağanın oğullarından en bilgesi olduğu için İşbara Kağan tahta çıkarıldı.[140] Gök-Türk kağanı Yungulu'nun, Uygur Kağanı P'u-sa'nın tahta çıkarılmasında da bilgelik önemli rol oynamıştır.[141] Türk milleti başarı ile başarısızlıkları "bilgi" ile açıklardı. Abidelere göre "Bilgi bilmez kişiler" daima yenilgilere ve felâketlere sebeb olmuşlardı. Başarının sırrı bilgili olmakta görülüyor, başarılı devlet adamlarına "Bilge" sıfatı veriliyordu. Bilge Kağan atası Bumin Kağan'ı överken şunları söylüyor: "Bilge Kağan imiş.. Alp imiş." Daha sonra yakınmaya başlıyor: "Oğul ata gibi yaratılmamış meğer; bilgisiz kağan meğer tahta oturmuş.."[142] Bilgeliğin bir ölçüsü de yeteneğin geliştirilmesidir. "Yarın ki gün ben düşer ölürüm, sen kalırsın; onaltı yaşına girdin, yay çekmedin, ok atmadın, baş kesmedin, kan dökmedin, soylu Oğuz içinde çulda atmadın! Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalınca, tacımı, tahtımı sana vermezler, diye sonumu anıp ağlarım, ağladığımın sebebi budur."[143] Daha sonraki dönemlerde devlete dair yazılan eserlerde de bilgelik önemini yitirmemiştir. "Bilgilinin uyuma-

sı, bilgisizin ibadetinden daha iyidir" hadisi ve "cahil kişi boş bir kalıptır; bilgilinin yeri göğün de üstündedir" gibi cümleler *Kutadgu Bilig*'de yer almaktadır.[144] Şu atasözü de aynı gerçeği ifade etmektedir: "Kut belgüsi bilig (kudretin belgesi bilgidir)."[145]

Hükümdarın akıllı da olması gerekir. Zira "Türlü iyilik akıldan gelir. Bey, memleket ve kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür."[146] diye yazan Yusuf Has Hacib, eserini oturttuğu dört temelin biri de akıldır. "Bilgisize devlet ve kut gelir ise halkın arasına fesat girer ve akıllı bir insanın eline geçerse o, ülkesini huzura kavuşturur."[147] Şunları söylemekten de kendini alamıyor: "Tanrı, beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir."[148]

Cesaret ve kahramanlık da liyakatin bir unsuru kabul edilmiştir. Harzemşah sultanı Alâeddin Muhammed (1200-1220) büyük oğlu Celaleddin'i ve ikinci oğlu Rükneddin'i atlayarak küçük oğlu Kutbeddin'i veliahd yapmış; fakat sonra (1220'de) Moğolların önünden kaçtığını görünce, onun yerine yiğit Celâleddin'i halef tayin etmiştir.[149] Türk devlet düşüncesinde de iyi bir hükümdar cesur (alp), kahraman (kotig), kuvvetli (hurç) ve yürekli (tong yürek) olmalıdır. Tehlikeli anlarda hükümdarın cesareti önemli rol oynar; asker onunla kahramanlaşır.

Türk devlet teşkilâtındaki kurallar da bilgili, ehliyetli, cesur erkek evlâdın tahta geçmesine elverişli idi. Çünkü en büyük erkek çocuğun tahta geçmesi kuralının kesin olmaması, taht kavgalarına, devletin bölünmesine sebebiyet vermekle beraber, kardeşler arasında en liyakatlisinin tahta geçmesine yardımcı oluyordu.

Türklerin ideal hükümdarları yüksek ahlâkî değerleri ve öteki üstün nitelikleri şahsında topla-

yan kişilerdi. Üstün vasıflar kut gibi Tanrı'nın bağışı olarak verilmişti; fakat hükümdarın kutu'nun devamı, sadece üstün vasıflara sahip olmasıyla değil, onların icaplarına göre hareket etmesiyle de mümkündü. Bu da yüksek ahlâklılık gerektirirdi.

Türk toplumlarında devlet başkanlığının dışındaki mevkiler de ancak kazanılan başarılarla elde edilirdi. Herkes yetenek ve çalışkanlığına göre makama yükselirdi. Bu yalnız devlet kademelerindeki mevkiler için değildi; toplumda da bir değer sahibi olmak, ancak başarı ile mümkündü. Klâsik anlamda köleliğin, sınıflaşmanın olmaması, yönetici ve yönetilen tabakaların soy niteliklerine göre ayrılmaması, bir kimsenin doğuştan mevki sahibi olmasını engelliyor, dolayısıyla geniş halk tabakalarının önünü açıyordu. Bir köylü çocuğu kabiliyeti sayesinde ordu kumandanı veya sadrazam olabilir, gerektiği zaman da görevinden ayrılırdı. İdarî aristokrasiye rastlanmayan Türklerde kapalı zümre halinde devam eden yegane makam hükümdarlıktı.

İslâmiyette de doğuştan kimseye sıfat, ünvan, imtiyaz, istisnaî bir şeref, rüçhan hakkı verilmez; cemiyette ancak hizmet ve liyakatla mevki, ünvan, sıfat elde edilir. "Şüphesiz ki Allah size emanetleri ehil (ve erbabına) vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."[150] âyetinde buyurulduğu üzere devlet hizmetinde asıl olan liyakattir. Ehliyetli insanların mevkilere getirmemenin sorumluluğunu Hz. Peygamber değişik hadislerinde belirtmişlerdir. "Bir kimse, bir cemaat veya bir kavmin üzerine amil, vali, ya müdür, ya emin, ya kumandan nasb olursa, o cemaat ve kavmin razı olacağı evsafı mutazammın bir başkası bulunursa, o ehliyetsizi nasb eden zat, Allah ve Resulü'ne ve cümle-i müminîne ihanet etmiş olur."[151] Aynı mealdeki hadislerin birinde de, liyakata önem verilmez-

se, doğacak felâkete işaret edilmektedir. "Dinî ve dünyevî işler ehliyetsiz adamlara verildi mi kıyameti bekle."[152] Bu konunun önemini şu hadisten de anlıyoruz: "On kişinin başına birini tayin eden kimse, bu tayini yaparken, bu on kişi arasında tayin ettiği kimseden daha iyisinin var olduğunu bildiği halde (liyakatı nazar-ı dikkate almaksızın şu veya bu mülahaza ile) bu tayini yapan kimse kesin olarak hem Allah'a, hem Resulü'ne hile yapmış olur."[153]

Türkler müslüman olduktan sonra, liyakata önem vermeyi dinî bir vecibe olarak da kabul ettiler. Türk-İslâm devletlerinde, yüksek kademelere genellikle medrese çıkışlı, değişik mevkilerde liyakatini ispat etmiş elemanlar getirilirdi. Meselâ Büyük Selçuklu döneminde gelip geçen yirmiüç başbakandan yirmibiri hukukçu, biri asker, biri de serbest meslektendi. Başbakan olmak için hem bilgili, hem de belli bir derecede ihtisas sahibi olmak gerekirdi. Bütün Türk devletlerinde müşahade edildiği gibi Selçuklularda da devlet teşkilâtında askerî zümrenin ağırlığı hakimdi; fakat buna rağmen bakanlar kurulunda, üst yöneticilerde askerler değil, siviller çoğunlukta idi. Bunun sebebi de devlet yönetiminin teknik bir konu kabul edilmesiydi.[154] Anadolu Selçuklularında bir insan gerekli bilgiye, yeterli uzmanlık tecrübesine sahip olduktan sonra, ancak yüksek bir kadroya atanabilirdi. Hatta İlhanlılar medreseleri yıktıkları için, yeterli elemana sahip olamamışlar, bunun üzerine diğer İslâm memleketlerinden getirdikleri elemanlarla boş kadroları doldurmaya çalışmışlardı.[155] Osmanlılar da kuruluş dönemlerinde aynı sıkıntıyı duymuşlar, aynı yola baş vurmuşlardı.

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlıda da savaşta veya herhangi bir vesile ile liyakatini ispat eden herkes, menşei ne olursa olsun, paşalığa, vezirliğe, hatta sadrazamlığa yükselebilirdi. Liyaka-

tin şevkini kırmamak için devlet kademelerinde görev yapanların önünü açık tutmaya dikkat ederlerdi.*

Liyakata verilen değer, Türk devletiyle ilgilenen pek çok yabancının da dikkatini çekti. Busbecg şöyle demektedir: "Türkiye'de, Türkler arasında bile fertler ancak şahsî meziyet ve kabiliyetlerle bir değer kazanırlar... Yalnız Osmanlı hanedanı bir istisna teşkil eder... Herkes şahsî kabiliyeti, ehliyeti ve liyakati sayesinde bulundukları mevkilere gelmişlerdir.. Türkler üstün meziyetlerin, kabiliyetlerin doğuştan geldiğine, bir miras olarak ecdattan intikal ettiğine inanmazlar. Bunun kısmen Allah vergisi, kısmen de sa'y u gayretin mükâfatı olduğunu kabul ederler."[156]

İlmiye sınıfı hariç, devletin bütün kademeleri, din ve milliyet ayrılıkları gözetilmeksizin herkese açıktı. Başarının, yükselmenin sırrı çalışkan ve hizmet ehli olmaya bağlıydı.

Son dönemlerdeki kültür yozlaşması, devlet hayatında liyakata verilen önemi de etkiledi. Medreselerde başlayan beşik uleması gibi dikkat çekici anlamsızlıklar devletin diğer kademelerine de sirayet etti. Kimin nereye, niçin geleceğine dair ölçüler kayboldu. Ele geçirilen mevki, bir daha ele geçirilip geçirilemiyeceği belli olmadığından, orada kalınan süre-

* Fatih İstanbul'u fethettikten sonra hocası Molla Gürani'ye sadrazamlık teklif edince şu cevapla karşılaştığı değişik tarih kitaplarında yer almaktadır:
".. İyi harp ediyorsun, ama devlet idaresinde henüz yayasın. Vezirlik hocaların ulaşacağı yol değildir. Bu kadar beyler, paşalar var. Devlet uğruna kanlarını dökmüşler. Onların beklediği nimet, bir gün vezir olmaktan ibarettir. Sen onların ümidini kırmak, şevkini baltalamak, bir müderrisi vezir yapmak isitiyorsun. Yanlış, evlât yanlış. Her iş ehline verilmelidir. Senin paşaların, beylerin medresede tefsir okutamıyacakları gibi, müderrislerin de vezir postunda iş göremezler. O hizmetin ehlini ara."

yi şahsî menfaat uğruna değerlendirmek, geleceği güven altına almanın biricik yolu oldu.

Tanzimat'la birlikte Türk devleti bürokratlaşmaya başladı. Daha sonraki dönemlerde de bürokrasi, batı devletlerindeki gibi, Türk devletinin de özelliği haline geldi. Ne yazık ki insanımız eğitim ve bilim yuvalarında seviyeli yetişmediğinden bürokrat zümre topluma yararlı olamadı. O zümreye dahil olabilenler apayrı tipler meydana getirerek devletle vatandaş arasına adeta bir duvar çektiler. Eğer belli öğrenim kademelerinden geçip, devlette görev alanların sicilleri hizmet esasına ve objektif kurallara göre tutulup, çalışkan, dürüst, sorumluluğunu bilenler ayıklanarak yüksek kademelere süratle tırmanmaları sağlanabilseydi; bürokrasinin amansız çarkında liyakatin yeri olabilirdi. Fakat o sicilleri tutanların da gerekli eğitimi nereden alacakları da üzerinde durulacak bir husustur.

7) Sınıfsızlık

Bir toplumda sınıflar siyasî, dinî ve iktisadî sebeblerden ileri gelir. Eski Türk toplumlarının siyasî bakımdan aristokratik bir şekilde yapılandıkları kanaati yaygındır. Bu kanaati paylaşanlara göre Türk toplumlarında halk ve beyler diye iki zümre bulunmaktaydı. Bir de bunların üstünde buyruklar, yüksek rütbeli devlet ricali sayılan tutun, çur (çar), Tarkan, Apa vardı. Sonra da hükümdar ailesinden tegin (tigin)ler, hakanın vekili yabgu, şad ve hepsinin üzerinde hakan yer alırdı.[157] Halbuki ileriye sürülen bu ünvanlar yönetime dair yetkileri ifade ederlerdi. Bağımsız beylik sülâleleri hariç, beyliklerin babadan oğula geçtiklerine dair yeterli delil bulunamamıştır.[158] Türklerde başarı kazananlara toplumda ve devlet hayatında yükselme imkânı verildiği de kesindir.

Meselâ gerek destanlarda, gerekse Dede Korkut hikâyelerinde anlatılanlara göre, bir başarının veya topluma yapılan hizmetin karşılığı olarak beylik elde edilirdi. Abideler'deki kağan, ailesi, bodun, şadapıt, beyler, tarkanlar, büyük beyler, Dokuz Oğuz Beyleri sıralamasının bir sınıf hiyerarşisinden ziyade, devlette idare edenlerden idare edilenlere doğru bir sıralama kabul edilmektedir. Beyler vergilerden, cezalardan ve diğer yükümlülüklerden muaf değillerdi.[159] Yalnız Cengizlilerde hükümdar tarafından "suyurgal" ünvanı verilen, irsen intikal eden topraklara sahip olan, vergilerden muaf bulunan, suçtan ceza görmeyen ve bu farklılıkların dokuz yıl devamı kabul edilen imtiyazlı bir sınıf ortaya çıkarak tarkanlık müessesesi gelişmiştir.[160] Kabile teşkilâtlarında önemli rol oynadığı ileri sürülen orun (mevkii), yani belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toylarda nerede oturacaklarının tesbit edilmesi, koyunun neresini kimin yiyeceğinin belirlenmesi örf haline gelmişti. Savaş ganimetleri bölüşülürken orun ve ulusunu bir kere yitiren kabile yahut oymağın yaylak, otlak, av gibi konularda hukukunu da kaybettiği, ancak Cengizlilerde tesbit edilebilmiştir.[161] Daha önceki vesikalarda, Orhun Abideleri'nde, *Kutadgu Bilig*'de, *Divanü Lugati't-Türk*'de bunlara dair kayıt bulunmamaktadır.

Klâsik anlamda sınıflaşma olsaydı, sınıflar arasında geçiş sözkonusu olmazdı. Aristokrasinin dar bir alana, sadece hükümdar ailesine ait bulunduğu görüşü de ileriye sürülmektedir.[162] Oğuz Han soyunun ayrıcalığı kesin olmakla beraber, bu dar aristokrasinin de klâsik anlamdakinden değişiklik arzetmesi gerekmektedir. Önce de belirtildiği üzere, hanedana mensup bir hakan "kutu taplamadı" diye taht tan uzaklaştırıldı. Oğuz han soyundan gelmek yeterli olsaydı, ona herhangi bir şekilde dokunulmazdı. Or-

hun Abideleri'ndeki "Halktan birisiydi; ona beyliği biz verdik."[163] cümlesi de Oğuz Han neslinin durumunu klasik anlamdaki aristokrasiden uzaklaştırmaktadır.

Yönetici zümreye ait olup olmamak bakımından eski Türk toplumlarını ikiye ayırmak mümkündür. Kuzey Türklerinde yöneticilerden olanlara ak-süyek, olmayanlara kara-süyek denirdi; bu deyimler ak-kemik, kara-kemik anlamına da gelmekte idi. Hakimiyeti elinde bulunduranlar boylarını, kendisine bağlı yabancı oymaktan ayırmak için birincilerin adına ak, ikincilerin adına kara sıfatını eklerlerdi. Meselâ Koyunlular için, Bayındır boyuna bağlı olan kendi Oğuz boylarına Ak-Koyunlular, uyruklarına Kara-Koyunlular adını verirlerdi. Bir boy hakimiyetten düşünce kara sıfatını alırdı. Buna güzel bir örnek. Bulak budunu Kıpçaklara esir olunca adlarının Kara-Bulak'a çevrilmesiydi. Ak ve kara sıfatları Batı Türklerine hastır. Doğu Türkleri ak yerine gök derlerdi. Doğu Türkleri ilden olanlara, yani hakimiyete sahip soya Gök-Türk, sahip olmayanlara da Kara-Budun, yahut Kara-Kemik demeleri bundan ileri geliyordu.[164] Açıkca anlaşıldığı üzere hakimiyeti elinde bulundurmak üstünlüktü.

Gök-Türk yazılı metinlerinde "kul" deyiminin ondört yerde geçtiği, bunların "mülk" ve "hak"tan mahrum kimseler olmayıp, esirlik ifade ettikleri, köle kelimesinin ise metinlerde geçmediği belirtilmektedir.[165] Türk tarihinde genel bir niteleme ile köle sayılan Kölemenlerin köle değil de, gördükleri hizmetler karşılığı ücret alan (profesyonel) askerler oldukları ileriye sürülmektedir. Aralarında başarı kazananlar devlet kuruyorlar, hanedan tesis ediyorlardı. Günümüzdeki anlamda köle kelimesi Türk dilinde yalnız Kırım lehçesinde geçen asırda tesbit edilmiştir.[166]

Türklerin önceleri değişik dinlere intisap etmeleri, şamanların veya dinî âyinleri yürüten herhangi bir zümrenin topluma mal olmasına, uzun zamana ihtiyaç gösteren ruhban sınıfının doğmasına engel olmuştur. Sonra İslâmı kabul etmeleri de dinden doğması gereken sınıfa imkân vermemiştir; çünkü İslâmiyette ruhban sınıfı yoktur. İslâmiyet özünde eşitlik prensibini taşıdığından herhangi bir sebeble sınıflaşmaya cevaz vermez.

İslâmiyet nazil olduğu sıralarda kölelik çok yaygındı. Kur'an'da köleliğin kaldırılması tavsiye edilmiştir. "... Kölelerinizden bedellerini ödeyerek azad etmeyi, yazılı mukavele (mukatebe) ile isteyenleri, eğer onlarda bir hayır biliyorsanız, bedel vermelerini kabul edin. Onlara Allah'ın size verdiği maldan verin."[167] Hatta Tevbe suresinin dokuzuncu âyetine dikkat edersek; İslâmiyetin hükümetlere her yıl, kölelerin azad edilmeleri için bütçelerine ödenek koymaya zorlandıklarını anlarız. Hz. Peygamber'in ramazanda hayır maksadıyla köle azad etme itiyadında olduğunu da bilmekteyiz.[168]

Siyasî bakımdan sınıflaşmayı Türk devletlerindeki liyakat anlayışı devamlı törpülemiştir. Yüksek kademelerin ırsileşmemesine de dikkat edilirdi. Bir-iki olay dışında Selçuklu ve Osmanlı'da aynı yüksek mevkilere aynı soydan ard arda tayin yapılmazdı.* Hatta bir kişi eyalet valiliğinde ancak iki yıl kalabilirdi.

İktisadî bakımdan doğacak sınıflaşmayı da göçebe hayatları, dinleri ve boy anlayışları ilk dönemlerde önlemiştir. Her boyun "yer-su" adında bir ma-

* O. Turan, *T.C.H.M.T* s. 193-194. "Nizamülmülk ve Çandarlı aileleri bu yüzden devlet kademelerinden uzaklaştırıldı. Daha sonra istisnaî olarak, Köprüler baba-oğul sadrazam oldular."

budu vardı.* Boyun tasarruf ettiği yerin ve suyun asıl sahibi bu mabuttu. Bunun için ferdî mülkiyete konu olamazlardı; sular, yaylalar, kışlaklar boyun malı idi. Ziraat yapılan yerlerde de, araziler boyların manevî şahsiyetine aitti; boy beyleri bu tarlaları ailelere kira bedeli ile dağıtırlardı. Yeni bir aile kurulurken ona da müşterek araziden bir parça verilirdi.[169] Bundan dolayı İslâmiyet öncesi Türk toplumlarında ne toprağa dayalı aristokratlar, ne de topraksızlıktan köleliğe düşmüş yoksullar zümresi vardı.

Türkler müslüman olduktan sonra toprak sistemleri esasta devam etmekle beraber İslâmî bir şekil aldı. Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular fethettikleri ülkelerin topraklarını, Orta-Asya'da getirdikleri toprak sistemiyle devlet mülkiyeti halinde tuttular. Orta-Asya'daki boy beylerinin yerini, Selçuklularda sultanlar aldı; devlete ait mülkiyeti ikta (Timar) sahibi beylerin idaresinde devlet hesabına kullandılar; böylece Selçuklularda idarî ve askerî teşkilâtın temeli olan bu arazi sistemi, iktisadî hayatta da önemli fonksiyon ifa etmiştir.

Geniş alanlara yayılırken Büyük Selçuklularda ikta kavramının kullanılması, devlet bünyesinde Türk-İslâm unsurlarının imtizacına çalışıldığını göstermektedir. İkta usulü İslâm dünyasına aitti. İkta, devlete ait arazinin senelik vergi veya hasılattan alınan öşrün karşılığında bir şahsa kiraya verilmesi demekti.[170] Eski İran, Maveraunnehir'deki eski İslâm devletlerinde ikta usulü cari olmakla beraber, askere arazî değil, maaş verirlerdi.[171] İslâm dünyasına ait ikta usulü Büyük Selçuklularda Türk'ün askerî ve idarî sistemine göre yeni bir mahiyet aldı. Savaşlardan, düzenin bozulmasından çiftçiler gelir düzey-

* "Yer-su"nun mabut değil, tabiat ruhu veya aziz anlamında olabileceği, ileri sürülmektedir.

lerini yitirdiler; halbuki devletin daha fazla vergi almaya ihtiyacı vardı. Çiftçilerin sıkıştırılmasına sebeb olan, dolayısıyla buhranı artıran bu durum Ali Büveyh zamanından Melikşah'a kadar (130 yıl) devam etti. Nizamülmülk bu arazilere yeni bir düzenleme getirdi; askerî hizmete karşılık irsen intikal etmek üzere araziyi parçaladı ve bunları askere vererek askerliği mecbur yaptı.[172] Böylece İslâm dünyasına ait ikta usulü Büyük Selçuklularda askerî ve idarî sisteme göre mahiyet aldı. Büyük Selçuklular askerlerini yurdun her bölgesine dağıtarak toprak vergilerine (mal-ı hakk) bağlı bir ordu vücuda getirirken geniş halk kitlelerine tarım alanlarında iş imkânı sağlıyorlardı. Köylüler raiyyet adını almakta idiler. Devlet kendi hizmetindeki kumandanlara ve Türkmen süvari birliklerine ücret yerine, miri topraklardan alacağı vergileri "ikta" olarak bıraktığı için bir köyün veya birkaç köyün halkı bir ikta sahibinin raiyyeti idiler.[173]

Tanınan bazı haklarla köylüler yarıcı veya köle durumuna düşürülmemeye dikkat edilmiştir. Köylü işleyebildiği kadar toprağı kendi mülkü kabul etmekte idi; fakat bu toprağı hibe, vakfetmek, satmak gibi haklara sahip değildi. Ama köylülere ellerindeki toprakları ekip biçmek şartıyla oğullarına miras bırakmaları hakkı teamül olarak tanınmaktaydı.[174] Yalnız şehir ve kasabaların çevresindeki sulak araziler, meyve bahçeleri şahısların mülkü olabilirdi. Bu arazilerin büyüklükleri de sınırlıydı.[175]

İkta babadan oğula intikal ederdi. Böylece zamanla doğan birikimlerle memleketin imarına yeni bir kaynak oluşturulurdu. İkta sahipleri halkı ezmemeleri için merkezî idarenin kontrolüne tabi idiler. Kanunun tanıdığı vergilerden fazla aldıkları takdirde halk ikta sahiplerini sultana veya merkezdeki Büyük Divan'a şikâyet ederdi. İkta sahibinin kanuna ri-

ayetsizliği tesbit edilirse, iktası elinden alınırdı.[176] Bazı ikta sahiplerinin mülkleri çok fazlaydı; binlerin üzerinde asker beslerler, bazen kendi adına para bastırır, hutbe okuturlardı; büyük devletin içinde küçük devletcik gibiydiler. Kaza işleri devletin başkadısının kontrolünde olmakla beraber şeriat dışı davalar ikta sahiplerine bağlı Divan-ı Mezalim müesseselerinde görülürdü.[177]

Pek çok bakımdan olduğu gibi, toprak bakımından da Anadolu Selçukluları adeta Osmanlı Devleti'ne intikali sağlamıştır. Anadolu Selçuklularında büyük iktalara müsaade edilmemiştir. Vilâyetin askeri başında bulunan su-başılar (ser-leşker) sınırlardaki iktaların da emirleri (kumandanları) idiler; sadece kontrollerini yaparlardı; sahip ve efendileri değildiler.[178]

Osmanlı'da toprak Öşüriyye, Haraciyye, Arz-ı miri (yahut Arz-ı memleket) diye üç bölümde ele alınıp, düzenlenmiştir. Öşürriyye'den maksat, toprağı işleyenin müslüman olması ve işleyenin toprağın mülkiyetine tam sahip bulunmasıdır. Öşüriyye topraklarının sahipleri, çift resmi ile, ürünün üzerinden öşür ödemekte idiler. Ürünün onda biri olan öşür vergisi sonraları toprağın ve ürünün mahiyetine göre değiştirilmiştir;* ama ondokuzuncu yüzyıla kadar belli ölçüler içinde kalmıştır. Haraciyye denen topraklar ise, fethedilen bir bölgede mülkiyeti gayri müslimlere bırakılan topraklardır. Bunlar harac-ı mukassem adıyla öşür (yani ürün) ve harac-ı muvazzaf adıyla (yani nakdî) arazi vergisi öderlerdi. En eski metin-

* Ö. N. Bilmen, *H. İ. F. Kamusu,* C.III, İst. 1950, s. 548-49: "Öşr ise onda bir manasınadır. Mamafih istilahta mutlaka onda bir yerinde kullanılmaz. Belki öşür'ün muhtelif miktarlarda tahsil ettiği vergiler, 'sadakalar' manasında bir ism-i cins olarak kullanılır. Bu cihetle onda bire öşr denildiği gibi yirmide bire, kırkda bire de öşr namı verilir."

lere göre bir çiftlik genişliğindeki arazinin yıllık nakdi müslümanlar için yirmi iki, gayri müslümler için yirmi dört akçe idi.

Arz-ı mîrî Osmanlı Devleti'nde uygulanan hakim toprak sistemiydi. Mülkiyeti devlete ait olan bu toprakların yönetiminin özelliği ise işleyen köylünün bir çeşit kira bedeli şeklinde ödediği verginin devlet tarafından bazı makam ve kişilere görevleri karşılığında bırakılması, toprakları işleyen köylülerin de irsi ve devamlı kiracı niteliği taşıması idi.[179]

Osmanlı timar sistemi fetihlerle elde edilen yeni toprakları Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarına, askerlerine timar olarak vermesiyle başladı.[180] Bu toprakların mülkiyeti devlette kalırdı. Öyle ki padişahlar bile, devletin hükümdarları sıfatıyla mülkiyetin mümessili idiler; onlar da toprak özel mülkiyetine malik değillerdi. Ancak kendilerine verilen timarların gelirlerine sahip olabilirlerdi.[181] Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle I. Murad'ın bu timarları kıymet derecelerine ayırdığı anlaşılmaktadır.[182] Gelirlerine göre has, zeamet, timar şeklinde sınıflandırılmakla Osmanlı dirlik düzeni olgunlaşmış halini aldı.

Devlet, mülkiyetinde olan bu toprakların gelirlerini, belirli görevlerin karşılığında, bazı kimselere verirdi. Bir kısmını da bazı işlerin yapılması için vakıflara tahsis ederdi. Bir bölümünün de gelirleri doğrudan doğruya hazinenindi. Has, genellikle hakana, vezirlere, beylerbeylerine, sancak beylerine aitti. Zeamet, timarlı sipahilerin alay beylerine, merkezdeki yüksek rütbeli memurlara verilirdi. Timarların gelirleri ise sipahilere ve savaşta yararlık gösteren askerlere tahsis edilirdi. Aralarındaki ciddi bir fark da, has'ın makama, zeamet ve timarın şahsa mahsus olmasıydı. Has ve zeamet sahipleri dirliklerinde oturmaya mecbur değillerdi; fakat timar sahipleri dirliklerinde oturmaya mecburdular.

Geliri yüz bin akçeden fazla dirlikler has idi. Has sahibi, gelirinin her beş bin akçesi için, masrafı kendisine ait olmak şartıyla bir "cebelü" süvari yetiştirmek zorundaydı. Yıllık geliri yirmi binden yüz bine kadar olan dirliklere zeamet adı verilirdi. Bu gelirin yirmi bin akçesi kılıç hakkı sayılır, yirmi binden fazlası için her beş bine bir "cebelü" verirdi. Timar denilen dirliklerin gelirleri ise üç bin akçadan, yirmi bin akçaya kadardı. Her timarlı "mal-ı mukabile" denilen dirliklerin gelirlerinin "kılıç" hakkı müstesna olmak üzere "hissesi" üzerinden her üç bin akça için bir "cebelü" vermek mecburiyetinde idi. Seferlerde timar ve zeamet sahipleri cebelülerini alıp sancak beylerinin mahiyetinde toplanırlardı.*[183]

Dirlik sahipleri köylüye iyi bakmak ve toprağın verimli işlenmesini gözetmekle sorumluydular. Görevlerini yerine getirmezler, köylülerin şikâyetlerine yol açarlarsa, dirlikleri ellerinden alınır, görevlerinden azledilirlerdi. Toprak aristokrasisinin meydana gelmemesi için de timar sahipleri sık sık değiştirilirdi.[184]

Zeamet ve timar babadan oğula izne bağlı bir şekilde küçülerek intikal ederdi. Boşalması halinde, vefat edenin oğlu dilekçe ile ilgili mercie baş vurur, isteği kabul edilirse, kanunlar ve gelenekler çerçevesinde kendisine küçük bir pay verilmekteydi. Haslar ise kendi özel şartlarında ele alınırlardı.

Toprağı işleyip geçinen köylü, toprağa sahip değildi. Devlet namına arazilerin kiraya verilmesine ve idaresine memur olan sipahiden veya diğer bir yetkiliden bir çift öküzle işlenebilecek kadar, her çiftçi ailesinin geçinebileceği büyüklükte ve "çift" denilen

* Bu suretle 140-150 bin cebelü temin edilirdi. Ayrıca kale muhafızları için "Muhafız Timar"larından başka, imamlık, kâtiplik ve İstanbul'da saray hizmetleri gibi değişik sivil vazifeler için "Hizmet Timarları" da vardı.

arazi parçasını "tapu resmi" adı altında kiralardı.* İşlediği toprağı istediği şekilde kullanmak, arzuladığını yetiştirmek, toprağı işleyip işlememek özgürlüğü yoktu. Özürsüz olarak üç yıl boş bırakılırsa, toprağı elinden alınırdı. Köylü, kendi araçlarıyla toprağı işleyerek, üründen örf ve adetlere, toprağın verim derecesine göre, onda birden yarıya kadar varan bölümünü ve ayrıca çift akçesi namı altında kira bedeli maktu parayı her yıl devlete vermeyi taahhüt ederdi. Köylü gerekli şartları yerine getiremeyince, kiraladığı toprağın elinden alınmasına, ödediği tapu bedelinin yanmasına razı olmuş demekti. Devlet köylüyü düşünerek, bu mukavelenin şartlarını pazarlık konusu olmaktan çıkarıp, sabit hale getirmişti. Devletin ziraat ve toprak siyasetinin gerektiği gibi uygulanıp uygulanmadığını her bölgede kontrol eden memurları ve sipahileri bulunurdu.[185]

Köylü, defterde üzerine kayıtlı bulunan toprağını terk edip, başka işler peşine gidemezdi. Ancak sipahiye, has ve zeamet sahibine "çift bozan resmi" adı altında belirli bir tazminat ödemesi gerekirdi. Bu tazminat dirlik sahibine ödeyeceği vergi (meblağ) kadardı. Aksi takdirde köylü takip edilir, on yıl içinde yakalanırsa, toprağın başına zorla getirilirdi. Bu tedbir devletin herkesi görevine bağlamak zaruretinden ileri gelirdi.[186]

Tarım toplumlarında ekonominin temel kaynağı topraktır; bu tür toplumlarda geniş toprak parçasını ele geçiren büyük imkânlara kavuşmaktadır. Osmanlı toprak sistemi; toplumda dengesizliklerin

* Mustafa Akdağ *İktisadî ve İçtimaî Tarihî*, C. I, s. 5 "...80 ile 150 dönüm arasında olabilirdi."

oluşmasını engellemiştir. Zaten devlet sisteminde bütün unsurlar dengeli bir toplum için birbirlerini tamamlarlardı.

Sosyal bilimciler "ayan" veya "eşraf" diye zümrelerden söz ederlerse de, kendilerinin de belirttikleri üzere, bu zümreler belirli hukukî veya geleneksel sınırlarla ayrılmış sosyal sınıflar değildi. Bu sıfatlar zenginlere verilmekte iseler de, babadan oğula intikal etmedikleri gibi, daha çok güzel huylu, yardım sever, bilgili olmayı ifade ederlerdi. Bunlar küçük kasabalarda, kendi bölgelerinde saygıya lâyık kimselerdi.

Köy imamı veya papazı, tekke şeyhi, yiğitbaşı ve başka ileri gelenler de sosyal itibara sahiptiler; çünkü bunlar aynı zamanda hükümetle köylülerin irtibatını sağlarlardı. Bilgileriyle, iyi ahlâklarıyla, diğer yetenekleriyle de sivrilmiş kimselerdi. Ama şer'î ve örfî kanunlar önünde, ekonomik imkânlar bakımından diğer bütün ahali ile eşittiler. Yöneticiler, bilhassa hükümdarlar sınıf ortaya çıkarmamak için son derece dikkatliydiler. Hatta hükümdarlar, ileride imtiyazlı bir zümrenin doğmasını önlemek gayesiyle, tanınmış, köklü ailelerin kızlarıyla evlenmekten imtina ederlerdi. Zira kan bağı yoluyla belli bir, zümre, değişik yollardan devletin imkânlarını kendi lehlerine kullanabilirdi.*

* Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi,* C. VIII, s. 210 "II. Osman, en tanınmış iki İstanbullu aileden kız nikâhladığı zaman, hiç de iyi karşılanmadı. Kızların ailesi ve İstanbullular kadar sarayda bundan memnun olmadı. Şeyhülislâm Esad Efendi kızını zorla padişaha verdi. Padişahın annesi veya zevcesi yoluyla İstanbul'da veya taşrada akrabasının mevcut olması çok mahzurluydu. Zamanla, bu ana tarafından akrabalar saraya doluşacak, önce şahsî, sonra siyasî isteklerde bulunacak, istekleri yerine getirilmeyenler, kan bağına güvenip entrikalara girişecek, bu entrikalar kanlı olabilecek, devlet güvenliği, belki bütünlüğü sarsılacaktı."

Islahat dönemlerinde Türk devleti batı devlet şekline bürünürken, en önemli dayanağı olan toprak sisteminden kopuyor, Batı'da sınıfları doğuran bazı özellikleri de bünyesine katıyordu. Ama Türk toplumunun mantalitesi, değerleri değişikti, Batılı modellerin içini kendi anlayış ve değerleriyle dolduruyordu.

IX
BUGÜNKÜ TÜRK DEVLETİ'NİN SİSTEMİ

Hiç bir devlet sistemi iyi veya kötü değildir. Devlet sistemleri iyi veya kötü olsaydı, bazı sistemler ebediyen yaşarlar, bazıları yaşamak imkânı bulamazlardı. Halbuki değik sistemdeki devletler hayat hakkı bulmuşlardır. Aynı sistem değişik toplumlarda aynı sonucu da vermez. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki başkanlık rejimi ekonomik hamlelerin gerçekleşmesine vasıta olmuş, bir ölçüde kişi hak ve hürriyetlerini güvenlik altına alan demokratik idare gerçekleştirmiştir. Fakat bu rejim Güney Amerika memleketlerinde kimliğini yitirerek, diktatörlüğe dönüşmüş, o toplumlar için zulüm aracı haline gelmiştir.

Demokrasi pek çok milletlerin mutluluk kaynağı olurken, merkeziyetçi, otoriter Kayzer Rejimi'ne alışkın Almanlara cazibeli görünmemişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yenilmeleri otoriter Kayzer Rejimi'ne sempatilerini azaltmamış, ardından gelen geniş hürriyetli Weimar Cumhuriyeti ölü

doğmuştu. Yukardan gelen emirlere itaat etmeye, otoriteye saygı göstermeye alışkın Almanlar, gevşek demokratik düzende şaşkına döndüler, kendilerini anarşinin içinde buldular. Bu keşmekeşlik müdahaleci otoriter, parlak gelecek vaad eden Üçüncü Reich'ı doğurdu. Değişik milletler hürriyetin nimetlerini tercih ederken, Alman milleti ise Üçüncü Reich'ın müdahaleciliğinde, disiplininde umduklarını aradılar.

Atinalıların çabuk öfkelenen, ama merhametli, zevk sahibi kişiler olduklarını; dağlık bölgelerde yaşayan Kartacalıların da vahşetten ve yabanlıktan kurtulamadıklarını Eflâtun (Plâto) söylemektedir. Mitolojisiz ve şiirsiz olan, ama hayatı kendilerine rehber edinen Romalılar ise Kartacalılar ve Atinalılardan farklıydılar. Bu farklılıklar Atinalılara site devletini, Kartacalılara Kartaca'yı, Roma'lılara da Roma İmparatorluğu'nu kurdurmuştur.

Milletlerin telâkkileri de devletlerine yansır. İslâmdan önce Araplar kabileciydiler; bunun için büyük bir devlet kuramadılar. Kabileciliğe yer vermeyen İslâmiyetle Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemlerinde, ardından da Emevi, Abbasi gibi büyük devletler kurdular.

İngiliz Devleti'nin teşekkülünde en önemli rolü tüccarlarla denizciler oynadılar. Bir adada tarihî gelişmesini tamamlayan milletin ticaret ve denizcilik adeta kaderi idi. Devleti kuran irade kazanca dayandığı için İngiliz İmparatorluğu sömürgeci bir devlet oldu.

Eski Türk devletleri bozkır Türklüğünün ruhundaki cihangirlik arzusunun ve çetin şartlarda yoğurulan karaterinin eseriydi. O günkü imkânlarla, o kadar büyük devletler ancak bu arzuyla, bu karakterle kurulabilirdi. İslâm-Türk devletlerinin özelliğini, Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye söylediği cümle-

lerde buluyoruz: "Oğlum kuru kavga ile cihangir olma sevdası bize yakışmaz. Bizim maksadımız din yolunda mücahid olmaktır." Bu sözlerle o, sadece kendi düşüncesini söylemiyor, İslâm idealinin heyecanını yaşayan Türk milletinin amacını dile getiriyordu.

İleri milletlerin kanun ve müesseselerinin iktibasları da milletlere mutluluk getirmediler ve ihtiyaçlarını karşılamadılar. Henüz tarım toplumu Çin'in ileri toplumların müesseselerini alması, Haiti'nin Avrupa müesseselerini tatbiki de yağmalar, katliamlar, tahribatlarla ülkelerini kaosa sürükledi.[1] Çünkü alınan müesseseler veya kanunlar belli bir sosyal gelişmenin sonucu, belli bir sosyal bünyenin ürünü olarak ortaya çıkmışlar ve fonksiyonlarını ancak o bünyede ifa ederler. Zaten devlet hayatında asıl olan kanun ve müessese değildir; sosyal bünyeye uyup uymayacakları ve uygulamadaki ciddiyettir.*

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, bir devletin sistemini kuranlar, yurttaşların yaradılışını, içinde bulundukları şartları, halkın azlığını ve çokluğunu, kültür seviyesini, ülkenin coğrafî durumunu, büyüklük derecesini ve benzeri faktörleri göz önünde bulundurmalıdırlar. Tıpkı bir mimar gibi, taslağını çizdiği binayı nereye, nasıl bir zemine oturtacağını gayet iyi bilmelidirler. Sistemin başarısı sosyal bünyenin ve şartların teşhisine bağlıdır. Aristoteles ve İbni Haldun gibi düşünürler de eski çağlardan beri bu hususa dikkat çekmişlerdir.

Günümüzde insan haysiyetine yakışan idare şeklinin demokrasi kabul edilmesine rağmen, bazen bir başka idare şekli bir toplum için daha hayırlı sonuçlar verebilir. Demokrasinin uygulandığı toplum,

* Atina'nın kanunlarını kodifike eden Solon'a "Yaptığın kanunların en iyi kanunlar olduğuna emin misin?" diye sorulduğunda, "Hayır, ama Atinalıların ihtiyaçlarına en uygun olduğuna eminim." cevabı rivayet edilmektedir.

demokrasiye hazır değilse, demokratik idare partizanlıklara, anarşiye dönüşür.

Devlet teorik olarak en ideal şekilde düzenlense de, devletin çarklarını işletecek kadro mevcut değilse, düzenlemeler kâğıt üstünde kalır. Devletin fonksiyonunu ifa edebilmesi, hukukî bakımdan düzenlenmesinden çok, o devletin kademelerinde görev yapacak insanların sorumluluk duygusuna bağlıdır.

Türk devletinin nasıl olması gerektiği hakkında fikir yürütebilmek için, Türk toplumunun günümüzdeki durumunu bilmek gerekir. Yozlaşmalara, iki yüz yıllık yabancılaşmalara rağmen Türk toplumu İslâmiyetin yoğurduğu tarihî Türk kültürünün etkisi altındadır. Meseleler karşısındaki tavrında, türlü geleneklerinde bu kültürü yaşatmaktadır.

Islâmiyet her şeyden önce cemaat dinidir. Ferdî egoizmi törpüleyen İslâmiyet, insanı önce ailesi, hısım akrabaları, yakınları, milleti, ümmeti ve insanlık için yarayışlı hale getirmeyi amaçlar. Dergâhlar, tarikatlar hep bu gayeyi güderler.

Cemaat halinde yaşayan insanın hayatına, ister istemez diğer insanlar girer. Bunun için de Batılı toplumlarla mukayese edilince, Türk toplumunun maddeye az değer verdiği müşahade edilir. Fedakârlıklara hazır bir toplum demokratik rejim bakımından müsait bir ortamdır.

Kader Türk milletini hem bozkırda, hem de kendisinden çok kalabalık olan Çin'in yanında tarih sahnesine çıkardı. Coğrafî şartlar ve insan denizi Çin'le mücadelesi Türk milletini hareketli tutuyordu. Çetin hayat şartları, kalabalık düşmana karşı varlığını ancak devletle sürdürebileceğine inanması, devlet telâkkisini etkilemiş, "Devlet Baba" deyimi doğmuştur. İslâm öncesinde, devletlerini töreye göre kurmaları, hakanlarına manevî güç atfetmeleri de

devletlerine vicdanlarında yer vermelerine sebeb oluyordu. Müslüman olduktan sonra, devletlerini İslâmî anlayışla düzenliyorlardı. Türk milletine göre devleti, adeta dininin tecessüm etmiş haliydi; temelleri inanç dünyalarındaydı, İlâ-yı Kelimetullah idealini ancak devletleriyle gerçekleştirebilirlerdi. Dinlerinden dolayı uzun yüzyıllar haçlı seferlerine hedef olmaları, onlara ancak devletle karşı koyabilmeleri, devletlerini kaderleriyle bütünleştiriyordu. Bu şuûrdaki bir milletin devlet hayatında etkili olmasında sayısız faydalar vardır. Çünkü o millet etkisini şahsî menfaatinden ziyade millî menfaati düşünerek kullanacaktır.

Yüz yıllar boyu cihangirlik davası gütmüş, son bin yılda İlâ-yı Kelimetullah'ı kendisine rehber edinmiş bir milletin memleket meselelerinde duyarlı olması normaldir. Yakın dönemlerdeki trajik olaylar, her umudun parça parça olması, evlâtlarını savaş alanlarında bırakması da millî konularda hassasiyetini artırmıştır.

İslâmiyetin devlete getirdiği esaslardan şûrâ (danışma) ilkesi de Türk milletinin demokrasiyi tercih sebebidir. Uzunca demokratik tecrübesi de gözden kaçırılacak bir unsur değildir.

1) Sağlıklı Demokrasinin Şartları

Demokratik rejim, her şeyden önce, elverişli ortam arar. Tabuların hakim olduğu, bazı düşüncelerin resmî görüş haline geldiği toplumlarda demokrasiden söz etmek mümkün değildir. Böyle ortamlarda kurulan demokratik rejimler, sahneye konmuş oyunlar gibidirler; her şey suflörlerine bağlıdır.

Kamuoyu açık hale getirilmeli, her fikir tartışılmalıdır. Zararlı, faydasız, uygun olmayanı ayıklamak kamuoyunun hakkı ve görevidir. Bir iktidar ve-

ya zümre kendisini kamuoyunun yerine koyup, "Ancak şunlar düşünülüp, tartışılır." derse, orada kılık değiştirmiş diktatörlük hakimdir. Diktatörün her zaman başında taç, elinde kılıç yoktur. O bazen kilisede papaz, mabette yol göstericidir; bazen büyük bir kurtarıcı, bazen de hayat veren bir fikirdir. Onun biricik özelliği, dokunulmazlığıdır.

Demokratik düzen güvenin hakim olduğu ortamda kurulabilir. Fikrini söyleyen, oyunu kullanan felâketle karşılaşacağı kuşkusuna kapılırsa, o ne fikrini söyleyebilir, ne de istediği gibi oyunu kullanabilir. O ancak kendisinden isteneni yapmak zorundadır.

Çağımızın demokrasilerinde sermayedarlar, sendikalar gibi baskı grupları iktidara halkla birlikte ortak olmak arzusunu taşımaktadırlar. Baskı gruplarının iktidarda ağırlığı olursa, rejim halktan kopar, en çok ağırlığı bulunan grubun menfaat oyuncağı haline gelir. Çağımızda devletin en önemli özelliğinin hukuk devleti olması, devletin menfaat gruplarının oyuncağı haline gelmesini önlemeye yetmez. Zira üstün hukuk kuralları da sabit değildir; menfaat dengesine göre şekil alırlar. Bir başka dönemde menfaat ilişkileri değişeceğinden üstün hukuk kuralları da değişir. Halbuki demokratik rejimin sağlıklı olması, ancak halkın vicdanına oturmasıyla mümkündür.

2) Demokrasinin Güvencesi

Demokratik rejim her şeyden önce vatandaşın hürriyet terbiyesine ihtiyaç duyar. Bu terbiye de, her vatandaş nasıl kendisinin düşünmeye, seçmeye hakkı olduğuna inandığı gibi, diğer vatandaşların da aynı haklara sahip olduğunu kabul etmesiyle başlar. Vatandaşı bu terbiyeden mahrum cemiyetler, demokrasiyi uygulamaya kalkarlarsa, onlar için anarşi

kaçınılmazdır. Bu gibi demokrasiler diktatörlüğe gebedir; kısa sürecek ömürlerinin tek varlık sebebi, diktatörlüğü hayata getirmektir; zira anarşiden kaçan toplumun diktatöre sığınması tabiidir.

Demokratik sistem, vicdanlı, iyi yetişmiş aydın zümrelerle hayat hakkı bulur. Hakimiyetin sahibi ve kaynağı halktır; ama bu hakimiyeti aydın evlâtlarının vasıtasıyla kullanır. Nasıl ki Batı'nın tarihinde asiller, ruhban sınıfı, merkantilistler hakim olmuşlarsa, günümüzün bütün rejimlerinde de aydın zümre hakimdir. Rejime rengini veren, iktidarın kaynağı halkın değil, aydın kadroların özelliğidir. Aydınların seviyeleri, ciddiyetleri o rejim için hayatî önem taşır.

İktidarın her kesiminde yayılan aydınların maruz kalacakları en önemli tehlikelerden biri de bürokratlaşmaktır. Bürokratlaşma, devlet düzenini durgunlaştıran, görevin kutsallığını kaybettiren bir hastalıktır. Sorumlu mevkilerdeki aydın zümrenin manevî gıdası eksikse, hizmetten zevk almıyorsa, büyük heyecanlarla sarılınan millet hakimiyeti de bunların elinde ufalanıp, yok olur.

Halkın oylarıyla iktidara gelenler, iktidarı kimseye hesap vermeden, kendi mallarıymış gibi kullanma imkânları demokratik rejimi dejenere eder. Gerektiği kadar demokratik terbiyeye sahip olmamış milletvekilleri de oylarını pazarlık konusu yapabilirler. Seçimle iş başına gelmenin müeyyidesi de siyasidir, bir daha seçilmemek, iktidardan düşmektir. Uzun süre iktidarda kalıp da, bir daha seçilmemeyi göze alanların yapabileceklerini düşünmek bile zordur; kaldı ki iktidarın elinde bulunan devletin propaganda imkânları neleri örtbas etmeye yetmez.

Parlamenter sistem zaafını da beraberinde getirmektedir. Çünkü bu sistemde kanun koyucu ile yürütmeyi, yani meclisle hükümeti birbirinden ayır-

mak mümkün değildir. Bu durum, meclisin çoğunluğu ile hükümetin bütünleştiğini gösterir. Kanun yapmak ve uygulamak bir elde toplanınca yönetimde dengelenme nasıl olacaktır? Dengelenme olmayınca, insanın ihtiraslarını ne sınırlayacak, hukukun üstünlüğü nasıl garanti edilecektir? İktidarın kötüye kullanılmasında tek engel yürürlükteki anayasadır. Anayasalarda temel prensibler zikredilir; bu prensipler, iktidarın suistimallerini sınırlayamazlar. Çünkü suistimal anayasaya konu olan hususların dışında da yapılabilir.

Anayasaya uyulup uyulmadığını kontrol etmek için kurulan Anayasa Mahkemesi de yeterli güvence vermemektedir. Üyelerin bir bölümü genellikle iktidar tarafından tayin edilmektedir. Herhangi bir menfaat karşılığında da iktidarla ortaklık yapmalarına ne engel olacaktır?

İktidarı elinde bulunduranlara karşı zor kullanmak gerektiği ileri sürülmektedir. İktidara karşı zora baş vurmak her zaman mümkün müdür? Zora baş vurmaya kim karar verecek, kim organize edecek, nasıl olursa meşruiyet sınırlarında kalacaktır? İhtilâllerde hukukîlik yerine, başarı aranır; onun da tek ölçüsü kuvvettir.

Aynı zamanda hükümet başkanı olan parti liderinin, partisi üzerindeki otoritesi, meclise de hakim olmak sonucunu doğurur. Demokrasilerde başbakan güven oyu isteyince, partisinin milletvekillerinden kendisine oy vermelerini istediği manasına gelir. Genellikle siyasi hayatının sona ermesini göze almadan, ona karşı çıkmak mümkün değildir. Bu da meclisi hükümetin icraatının onaylandığı yer haline getirir.

Demokratik sistemler çoğunluğa dayanır. Vicdan sahipleri her zaman çoğunluğun haklı olamıyacağını teslim ederler. Çoğunluk diktatörlüğünün kurul-

maması nasıl sağlanacaktır? Hem böyle diktatörlükler bir kişinin veya belli bir zümrenin diktatörlüğünden daha zalimdir. Anonim olduğundan da suçlusu belli değildir. Azınlığın feryadını kim, hangi merci duyacak, gerekeni nasıl yapacaktır? Nihai merci kamuoyu kabul edilse de iktidarın elinde bulunan propaganda vasıtaları onu da yanıltır.

Bütün bunlar ve benzeri mahzurlar, demokratik sistemin esasının ve emniyet subabının insan unsuru olduğunu göstermektedir.

3) Demokrasinin Özellikleri

Bir toplumda doğru olan, bir başka toplumda yanlış olabileceği gibi, dün için fazla görülen, bugün için eksik görülebilir. Dolayısıyla devlet sistemi esnek olmalıdır; değişen insan ve zamanın ihtiyaçları bu sistemde giderilmeli; yeni müesseseler kurulabilmeli, eskiler değiştirilebilmeli veya tamamen kaldırılabilmelidir. Ama bu esneklik geleceğe güvenle bakmayı engellememelidir. Bunun için devlet hayatında devamlılık gereklidir; yarınları meçhule gömülü bir devlette ciddi, uzun vadeli teşebbüslerin yapılması mümkün değildir.

Demokratik sistem, devlet yönetiminin bir ihtisas işi olduğundan bizleri uzaklaştırmamalıdır. Günümüzde devlet hayatı çok bileşik bir hal almıştır; gittikçe de giriftleşeceğe benzemektedir. Teknik ilerledikçe dünyanın şartlarında kısa zamanda büyük değişiklikler oluyor. Eğitimden, savunmadan, iktisadî hayatın değişik yönlerine kadar devlet düzenleyici rol oynuyor. Vatandaşın kararıyla iktidara gelen veya iktidardan uzaklaşan hükümetlerin dikkatlerinden bu işlerin uzmanlık gerektirdiği kaçmamalıdır.

Devlet faaliyetlerinin belirli ilkeler göre yürütülmesi icab etmekle beraber, toplum hayatının ani zaruretlerini karşılamak, gereken tedbirleri almak mevkiinde bulunanlara serbest saha bırakılmalıdır. Bu serbestîyi kullananların suistimal etmemelerinde eğitimleri önemli rol oynar.

Devlet müesseseleri arasında yetki anarşisi olmamalıdır. Müesseselerin yetki sınırlarının kesinlik kazanmaları hem hizmet yönünden, hem de devletin düzeni bakımından önemlidir.

Genel olarak cemiyet belli bir düzene kavuşmuş insan topluluğu demektir. Hürriyet ve otorite birbiriyle çelişkili değildir; birbirini tamamlarlar. Hürriyetsiz otorite totaliter rejimlerin özelliğidir. Otoritesiz hürriyet ise başıboşluk, kargaşa demektir. Bunun için Türk demokrasisinde hürriyet ve otorite mezcedilmelidir. Zaten insan telâkkimiz de bizi bu noktaya götürmektedir.

Hıristiyanlık insanın ilk günahı Adem ile Havva'dan miras aldığını, asla değişmiyeceğini kabul eder. Bu görüşü Hobbes "İnsan insanın kurdudur." (Homo Homini Lipus) şeklinde formüle etmiştir. Bu telâkkiye göre, kötülük insanın mayasında bulunduğu için kıskıvrak bağlanması gerekir; bu da despotluğu meşrulaştırır. Hinduizm insanın başlangıçta kirli, kemale doğru bir çok gömlek değiştirmeye (tenasuh) mecbur olduğunu ileri sürmesine karşılık Rousseau gibi bazı mütefekkirler de aslında insanın iyi olduğu, sonradan sathi olarak bozulduğu görüşündedirler. Hinduizm'e göre devlet insanın gelişmesine müsait olmalıdır; Rousseau ve benzeri mütefekkirlerin görüşleri de klasik batı demokrasisini ortaya çıkarmıştır. İslâmiyette de insan tam ve temiz olarak yaratılmıştır. "İnsanı en güzel bir şekilde yarattık."[2] Fakat âyet şöyle tamamlanıyor: "Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik, bundan ancak iman eden ve salih

ameller işleyenler müstesnadır". İslâma göre insan beden olmak bakımından kötüye meyleder, ruhu olması itibariyle de iyiliğe istidatlıdır. İnsan bedeni ile diğer canlılardan az farklıdır ve tabiata bağlıdır; fakat ruhu ilâhi alemden gelmiştir; tekrar oraya yükselebilir. Zira Kur'an'da "Adem'i yarattım, sonra ona ruhumdan üfledim"[3] buyuruluyor. İnsanı yücelten, onu kainatın mihrak noktası haline getiren, "Allah'ın yeryüzündeki halifesi"[4] olduğunu belirten âyetler de vardır. Ama insanın zaaflarına da işaret edilmiştir. "Muhakkak ki insan hüsrandadır."[5] Bir başka âyette de şöyle buyuruluyor: "İhtirasları kendine Tanrı kılan kimseyi gördün mü."[6], "En güzel şekilde yaratılan", "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" olan insanın hürriyet en tabii hakkıdır. O hürriyetleri "İhtirasları kendine Tanrı kılan"ın tasallutundan korunmalıdır. Bunun için Türk devleti hürriyeti esas alırken, otoriteyi de benliğinde bulundurmalıdır.

Her millet gibi, Türk milleti de vicdanında yerini bulan devlette yaşamaktan mutluluk duyar. Zaten bir devleti, istilacı bir devletten ayıran en önemli özellik o devletin tebaasının vicdanıyla uyumluluğudur. Öz çocuklarının kurduğu devlet, milletin vicdanına ters düşüyorsa, o devletin istilâcı bir devletten pek farkı yoktur. Böyle bir devlet ancak despotlukla yaşayabilir; küçük bir gevşeklik büyük olaylara sebebiyet verir. Vicdanlarda yerini bulan devletin vatandaşlarına hakimiyeti kolaydır; onun yol göstericiliği de başarılı olur; zira milletin pasif mukavemeti ile karşılaşmaz. Devlet milletine hakim olduğu gibi millet de devletinde hürriyetini bulur. Ancak böyle bir devlette sofist Trasimaque'nin "Adaletin; en kuvvetlinin hoşuna gitmekten başka bir şey olmadığını temin ederim." düşüncesine yer kalmaz.

X
BUGÜNKÜ TÜRK DEVLETİ'NİN AMACI

Türk devleti tebaasının mutluluğunu esas edinmelidir. Çağın ekonomik ve sosyolojik gelişmesinin gerisinde kalan toplumların mutlu olmaları mümkün değildir. Hatta varlıklarını korumaları bile zordur.

Tebaasının eğitimini ihmal etmemelidir. İnsanlık çok komplike bir dünyaya gidiyor. Bu dünyada milletler eğitimlerine göre yer alacaktır. Eğitim sistemi insanı beyniyle ve vicdanıyla ele almalıdır.

Dünyaya nizam veren süper güçlerdir; diğer devletler onlara göre şekil alırlar. Türk milleti bu gerçeği çok eski çağlarda kavradığı için, "Gök yüzü çadırımız, güneş bayrağımız olsun" düsturunu prensip edinmiştir. Yüzyıllarca cihangirliğini (süper güçlüğünü) sürdürmüştür. Bir yerde cihan devleti tarih sahnesinden çekilirken, bir başka yerde cihan devleti tarihte yerini alıyordu. Bunun için cihangir olmak, milletimizin karakteri haline gelmiştir. Mutluluğu da biraz buna bağlıdır. Türkiye Cumhuriyeti toprağı,

nüfusu ve diğer faktörleriyle değerlendirilirse, cihangir olması mümkün değildir; ama Türk dünyası ve İslâm alemiyle kendisini birlikte mütalaa ederse, önüne büyük imkânlar açılır.

Her çağda süper güç genellikle iki tane olmuştur. Bu süper güçleri, her şeye güçleri yeter ve ebediyen devam edeceklerdir, şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Bu devletler, zamanın şartlarını iyi değerlendirdiklerinden süper güç haline gelmişlerdir. Fakat dünyanın şartları dinamiktir; devamlı değişiyor. Eski şartlara göre kurulan devlet gücünü yitirmeye başlıyor. Bir de eskilerin "Her kemâl içinde zevali taşır" sözü sanki hayatın özü, hayatın kanunudur. İnsan değişiyor, değer yargıları, ihtiyaçları ayrı şekiller alıyor. Bazı esaslara oturan, o dönem insanının ihtiyaçlarını karşılayan devlet, insandaki değişiklikleri karşılayacak muhtevayı kazanamazsa, (ki çoğu kere kazanamıyor) tebaanın devlete bağlılığı azalır, çöküşü hazırlar. Buna karşılık ekonomik imkânlar, teknik buluşlar, insandaki şuûr bir başka devlete umulmadık imkânlar verebilir. Bu ve benzeri olaylar güçsüzü güçlü kılmakta, bir süper güç tarih sahnesindeki yerini bir başka devlete bırakmaktadır.

Her şeyden önce bir devletin dünya siyasetindeki amacı o devletin gücüne göre düzenlenmelidir. Gücünün kaldıramayacağı amaçlara yönelmek felâketler doğurur. Gücünden küçük amaçları hedef almak, toplumun dinamizmini yitirmesine sebeb olur. Güç ve amaç arasında denge gereklidir; bunu da devlet adamları düzenlerler.

Devlet sanki esrarengiz bir ruha sahiptir; tabiattaki mücadele kanunu esrarengiz ruhunda gizli gibidir. Yanyana yaşayan devletler birbirleriyle uzun yüzyıllar kuzu kuzu geçinip gitmemişlerdir. Güçsüzler güçlülerin istekleriyle devamlı karşılaşmışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bulunduğu Orta-Do-

ğu'nun haritası ilk çağlardaki durumunu andırmaktadır. Tarihî ve sosyolojik anlam verilmesi mümkün olmayan, misyonsuz devletler yer almaktadır. Bu bölge uzun yüzyıllar birbirinden ayrı kalamamış; Roma, Bizans, Osmanlı devletlerinin idarelerinde birleşmiştir. Jeopolitik ve iktisadî şartlar bu bütünleşmeyi zorlamıştır.

Nasıl ki yakın çağlarda demir ve kömür hayat için önemli idi ise ve Batı dünyasında çok bulunmasıyla da, Batı uygarlığının ve refahının doğumunda önemli rol oynamışsa, çağımızın hammadde ve enerji kaynağı petrol gibi çeşitli madenler bakımından bu bölge de zengindir. Petrol dolayısıyla bu bölgeye akan para astronomik yekunlara ulaşmaktadır. Bu servet hayat şartlarını hızlı bir şekilde değiştirmiş ve değiştirmektedir. Hammadde bakımından batı sanayisinin Orta-Doğu'ya bağımlı olması da dünya siyasetinin ağırlık merkezinin bu bölgeye kayacağını göstermektedir. Dünya siyasetinin burada yoğunlaşması, bölgedeki devletlerin kaderini birbirine bağlayacaktır.

Din, mezhep, tarihî gelişme, milli güç esas alınarak Orta-Doğu gözden geçirilirse, bu bölgede Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli rol oynaması mukadder görünmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bölge devletinden, dünya devleti haline gelmesi de bu bölgedeki görevini çok iyi yerine getirmesine bağlıdır.

1/3/1993
Bayezid

NOTLAR

I
GİRİŞ

1 Fuad Köprülü, "Orta Zaman Hukuk Müesseseleri", *Belleten* II, s. 39 vd..
2 Abdulvahhab Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi,* Ter. Hüseyin Atay, Ankara 1973, s. 258.
3 *Mecelle,* madde 36.
4 *Mecelle,* madde 2.
5 *Mecelle,* madde 45.
6 *İbni Hanbel,* III, 425.
7 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet,* İstanbul 1971, s. 69-91.
8 Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi,* İstanbul 1974, s.113.
9 Köprülü, *İslâm-Ans.,* "Fıkıh" Maddesi; Barkan, *İslâm Ans.,* "Kanunname" maddesi; İnalcık, *İslâm Ans.,* "Mahkeme" maddesi.
10 Muammer Sencer, *Osmanlılarda Din ve Devlet,* İstanbul 1974, s. 71.
11 M. Sencer, *a.g.e.,* s. 93.
12 Örnek olarak İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına,* Ankara 1975. (Kitabın tamamı bu tezi savunuyor.).

II
GENEL ANLAMDA DEVLET FELSEFESİ

1 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk,* Ter. Besim Atalay, Ankara 1939-1941, C.I, s. 48, 106, 168, 351; C.II, s.10, 25, 238; C.III, s. 21, 123, 221.
2 Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü,* Ankara 1976, s. 14.
3 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 117.
4 A. Von Gabain, *Altturkische Grammatik,* Leipzig 1941; Ter. M. Akalın, Ankara 1987.
5 Wolfram Eberhard, "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten,* sayı 35, s. 320-323.
6 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* C. II. İstanbul 1971, s. 17.
7 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 121.
8 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 53.
9 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 57.
10 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.,* s. 175-176 (el).
11 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı,* s. 83.
12 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 52.
13 İsmail Yakıt, *Ufuk Çizgisi Dergisi,* yıl 1, sayı 9, s. 22.
14 W. Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", Ter. İkbal Berk, *D.T.C.F. Dergisi,* C. II, sayı 1, s. 268.
15 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ankara 1977, s. 202.
16 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 137.
17 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 137.
18 B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı (13. yüzyılın sonuna kadar),* Ankara 1982, s. 62.
19 L. Ligeti, *Asya Hunları,* s. 39.
W. Eberhard, *Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar,* II, s. 159.
A.M. Kurat, *Peçenek Tarihi,* s. 251.
S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* s. 271. vd.
İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* II. Baskı, İstanbul 1983, s. 219.
20 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük,* Ankara 1971, s. 55.
21 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.,* I, s. 55.
22 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 219.
23 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.,* s. 204.

III
TÜRKLERDE DEVLET KAVRAMI VE TÜRK DEVLETİNİN DOĞUŞU

24 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* Ankara 1974, s. 147.
25 René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* Çev. A. Reşat Uzmen, İstanbul 1980, s. 38-39.
26 İ. Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri,* Ankara 1966, s. 64.
27 *Orhun Abideleri,* (Muharrem Ergin neşri) I. Doğu, str.6-7; II. Doğu, str. 7.
28 *Orhun Abideleri,* I, Doğu, str. 11-13; II, Doğu, str. 11-12.
29 *Orhun Abideleri* (Tonyukuk), Batı, str. 4-5.
30 *Orhun Abideleri,* (Kültigin), Doğu, str. 22.

IV
TÜRK DEVLETİNİN UNSURLARI

1 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 233.
2 *Orhun Abideleri,* (Bilge Kağan), Doğu, str. 10.
3 Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk,* C. I, s. 65.
4 M. De Groot, *Die Hunnen der Worschrifthehen Zeit,* Berlin und Leipzig 1921, s. 51-52.
5 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* II, İstanbul 1971, s. 49.
6 *Orhun Abideleri,* Doğu Cephesi, str. 19.
7 B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* Ankara 1977, s. 277.
8 İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini,* Not. 67.
9 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 119.
10 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 1970, s. 106.
11 *Kur'an,* Sad sûresi, âyet 46.
12 Ahmed Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı,* İstanbul 1984, s. 69.
13 El-Maverdi, *El-Ahkamü's Sultaniye,* ter. Ali Şafak, İstanbul 1984, s. 69.
14 A. Özel, *a.g.e.,* s. 69.
15 İbn-i Abidin, *Reddü'l-Muhtar,* Ter. Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1982, s. 253.
16 Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kamusu,* İstanbul, C. 3, s. 234.

17 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* İstanbul 1978, s. 60.
18 Bilmen, *a.g.e.,* s. 394-395.
19 Liu-Mau-Tsai, *Die Chinesichen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken,* I, II, Wiesbaden 1958; I, s. 53.
20 Orhan Münir Babaoğlu, *Türk Hukukunda Devlet Fikri,* İstanbul 1936, s. 48.
21 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* Ankara 1977, s. 204.
22 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 48.
23 *Kur'an,* Rad sûresi, 11 âyet.
24 Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi,* Ter. Abdülkadir Şener, İstanbul 1976, s. 326.
25 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 222.
26 *Orhun Abideleri,* I, Güney 6; Doğu 10; Kuzey 2, 46; Tonyukuk, str. 3-10.
27 O.M. Babaoğlu, *a.g.e.,* s. 53.
28 Sait Başer, *Türk Münevverinin Müşterek Fikir ve İman Zemini,* İstanbul 1988, s. 38.
29 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* B. 3192.
30 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5289.
31 Groot, *a.g.e.,* s. 54-81.
32 A. Onat, *V. yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Devleti* (Basılmamış Doç.Tezi), Ankara 1977, s. 91-94.
33 P. Udezy, *Hunlar Avrupa'da* (Tercüme), İstanbul 1962, s. III vd.
34 Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü,* Haz. Kâzım Yaşar Kopraman, Ankara 1981, s. 40-41.
35 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 40-41.
36 *Orhun Abideleri,* I. Güney, str.1; II. Doğu, str.1.
37 *Orhun Abideleri,* I, Güney, str. 9-10; II, Kuzey, str. 78; I. Güney, str.1; II, Doğu, str.1.
38 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.,* 1, 57.
39 M.F.Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* İstanbul 1983, s. 82.
40 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* s. 168.
41 F.W. Müller, *Vigursche Blossen, Festsehrift für F.Hirth,* s. 189.
42 *Moğolların Gizli Tarihi,* Ter. A. Temir, s. 135-136.
43 Aynı yer.
44 İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri,* İstanbul 1970, s. 23.
45 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5469.
46 Reşat Genç, *a.g.e.,* s. 69.

47 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B.1932, 1936, 1950.
48 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, I, s. 358.
49 Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre,* Ankara 1990, s.7.
50 *İbni Fahlans Reisebericht.*, Leipzig 1939 exh. 1000, s. 277 vd. Abdülkadir İnan, *Şamanizm,* Ankara 1954, s. 37-176.
51 Osman Turan, *a.g.e.*, s. 195.
52 C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,* Ter. Neşet Çağatay, Ankara 1954, s. 266.
53 *Aşıkpaşazâde Tarihi,* s. 18.
54 Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler,* İstanbul 1940, s. 64.
55 Osman Turan, *a.g.e.*, s. 171.
56 Halil İnalcık, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. XIV, Mart 1959, Nr. 1, s. 73.
57 Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği,* Ankara 1981, s. 52.
58 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları,* Ankara 1942, s. 19.
59 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 2111.
60 *Orhun Abideleri,* Bilge Kağan; Doğu, str. 35.
İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 116.
61 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 5288.
62 Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku,* İstanbul 1976, s. 352; 361-362
63 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 74.
64 Lui-Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 48.
65 O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* 1969 (Sayfa 40'da İbni Fadlan s.13'ü gösteriyor).
66 O.M.Babaoğlu, *a.g.e.*, s.66'da *İbni Batuta Seyahatnamesi*'nin Dsfremerg-Spanginetti tarafından tercümesi C.3, s. 40-41 gösteriyor.
67 O.M.Babaoğlu *a.g.e.*, s. 66.
68 *Kur'an,* 5/44, (el-Maide).
69 *Kur'an,* 5/45, (el-Maide).
70 *Kur'an,* 5/47, (el-Maide).
71 Kâtip Çelebi, *Cihannüma,* s. 169-178.
72 Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (yeni mealli Türkçe tefsir), C. 2, İstanbul, s. 1375.
73 Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi,* Ter. Abdülkadir Şener, 1976, s. 337-338.
74 Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* İstanbul 1978, s. 66.
75 El-Mevdudi, *Hilâfet ve Saltanat,* Ter. Ali Genceli, İstanbul 1980, s. 375.

76 Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku,* İstanbul 1976, s. 243.
77 Ali Fuad Başgil, *Din ve Lâiklik,* İstanbul 1979, s. 179.
78 R.G. Okandan, *Umûmi Amme Hukukunun Ana Hatları,* İstanbul 1957, s. 36.
79 O. Turan, *a.g.e.,* s. 341.
80 O. Menghin, *Die Wellgeschichliche Rolle der Uralaltaischen Völker,* s. 299.
81 B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* Ankara 1977, s. 279.
82 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5289.
83 Mehmed Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi,* İstanbul 1990, s. 187 vd.
84 Mehmed Niyazi, *a.g.e.,* s. 175.
85 *Kur'an,* 15/29 (el-Hicr); 38/73 (es-Sa'd).
86 R. Genç, *a.g.e.,* s. 337.
87 Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türkler,* s. 59.
88 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 229.
89 M. Sadri Maksudi, *Türk Hukuk Tarihi Notları,* s. 14-16.
90 *Orhun Abideleri,* Kül-Tegin, Doğu, str. 9.
91 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 40-41.
92 B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* s. 239.
93 Coşkun Üçok- Ahmed Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi,* Ankara 1982, s. 13.
94 O.M. Babaoğlu, *a.g.e,* s. 69.
95 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 228.
96 O. Turan, *a.g.e.,* s. 197.
97 Von Gabain, Anne Marie, *Die Frühgeschichte der Uiguren (Nachrichten der Geselschaft für Matür und Volkerkunde Ostasiens,* Nr. 72, s. 56.
98 M. Şemseddin, *Türk Tarihi,* İstanbul 1920, C. 2, s. 5-6.
99 A.Y. Yakubousky, *Altınordu ve İnhitâtı,* Çev. Hasan Eren, İstanbul 1955, s. 69.
100 *Kur'an,* 58/28 (es-Sa'd).
101 *Kur'an,* 2/124 (el-Bakara).
102 *Kur'an,* 5/20 (el-Maide); 2/217 (el-Bakara).
103 *Kur'an,* 2/216 (el-Bakara).
104 *Kur'an,* 38/26 (es-Sa'd).
105 *Kur'an,* 2/251 (el-Bakara).
106 *Kur'an,* 4/59 (en-Nisa).
107 Zeynuddin Ahmed Zebidî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh, I-III,* Ter. Kâmil Miras, İstanbul 1940, s. 26.
108 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 300.

109 O. Turan, *a.g.e.*, s. 172.
110 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 68.
111 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 215.
112 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 220.
113 M. Şemseddin, *a.g.e.*, C. 2, s. 131.
114 O.M. Babaoğlu, *a.g.e.* s.72'de Stanislas Julien, *Documents Historiques sur les. Tuokiou (Turs) Occidentaux Journal asiatique*, serie 6, 70, III, s. 354.
115 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 138.
116 Emel Esin, "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", *Türk Kültürü El-Kitabı*, seri II, C. 1/b, İstanbul 1978, s. 102.
117 Kâtip Çelebi, *Cihannüma'dan*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1982, s. 190.
118 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, s. 153-154.
119 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 27.
120 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 285-287.
121 Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, s. 25.
122 Thomsen, s.100,111,113.
123 Thomsen, s.100.
124 *Oğuz Kağan Destanı*, Haz. Muharrem Ergin, s. 315-316 satırları.
125 A.Y. Yakubovsky, *a.g.e.*, s. 69.
126 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174 vd.
127 *a.g.e.*, s. 175.
128 *Kur'an*, 2/246 (el-Bakara).
129 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1982, s. 328.
130 Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 225.
131 *Kur'an*, 2/246 (el-Bakara).
132 İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devlet Tarihi*, Ter. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941, s. 22 ve 459.
133 İbni Bibi, *a.g.e.*, s. 84.
134 H. İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *A.Ü.S. Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Aralık 1958, Nr. 4, s. 68.
135 İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 46.
136 Ahmed Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1961, s. 23.
137 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 253
138 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 53.
139 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 220.
140 O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 196.
141 Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 453.

142 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 76.
143 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.,* s. 310.
144 Nizamülmülk, *El-Siyâsetnâme,* Ter. Nureddin Bayburtlugil, İstanbul 1981, s. 92-93.
145 Şehbenderzâde, *a.g.e.,* s. 460.
146 *Oğuz Kağan Destanı,* str. 536-538.
147 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 73.
148 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî,* s. 30.
149 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 74.
150 B. Ögel, *Türk Mitoloji Tarihi,* s. 270.
151 M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* II. Baskı, 1954, s. 402.
152 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.,* s. 307.
153 İbni Bibi, *a.g.e.,* 96.
154 Emel Esin, *a.g.e.,* s. 47.
155 A. Mari, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletinin Teşkilâtı", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1978, s. 9.
156 De Groot, *a.g.e.,* s. 64.
157 De Groot, *a.g.e.,* s. 51, 214, 223.
158 B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı,* s. 77.
159 F. Altheim, *Geschichte der Hunnen,* Berlin, I, 1959; II, 1960; III, IV, V. 1962, C. IV, s. 200 vd.
160 O. Franke, *Geschichte des Chineschen Reiches,* I, 1930; II. 1936, s. 211.
161 M.A. Kurat, *Peçenek Tarihi,* İstanbul 1937, s. 136.
162 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 77.
163 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 79.
164 Kâtip Çelebi, *Cihannüma,* s. 169-170.
165 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 74.
166 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 80.
167 De Groot, *a.g.e.,* I, s. 201.
168 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 84.
169 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.,* s. 177-224.
170 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.,* s. 48.
171 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 227.
172 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.,* s. 175.
173 De Groot, *a.g.e.,* s. 59.
174 F. Altheim, *a.g.e.,* (IV. C.), s. 280.
175 G. Doerfer, *a.g.e.,* (II.), s. 152.
176 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 2184, 2422.
Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.,* (III), s. 41.

177 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 430.
178 *Orhun Abideleri,* I, Doğu str. 3-5; II, Doğu str. 4-6.
179 Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi,* Ankara, s. 143.
180 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 237.
181 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 298.
182 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 2181, 2183, 2193.
183 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 1766.
184 M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,* İstanbul 1931, s. 29.
185 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal,* Ankara 1970, s. 25.
186 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 39.
187 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 310.
188 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 92.
189 Köprülüzade M. Fuad, *a.g.e.*, s. 27.
190 M. Akdağ, *a.g.e.*, (III), s. 69.
191 *Kanûnnâme-i Al-i Osman,* İstanbul 1330, s. 10.
192 R.G.Okandan, *Amme Hukukunun Ana Hatları,* s. 32.
193 Köprülüzâde M. Fuad, *a.g.e.*, s. 27.
194 İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* s. 117-118, Not: 2.
195 Ahmed Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl,* s. 83.
196 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi,* VIII, s. 417.
197 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 45-46.
198 Ahmed Mumcu, *a.g.e.*, s. 62-63-64.
199 O. Turan, *a.g.e.*, s. 339.
200 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 76.
201 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 78.
202 Köprülüzâde M. Fuad, *a.g.e.*, s. 30-32.
203 İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* İstanbul 1971, C. 1, s. 38.
204 M. Akdağ, *a.g.e.*, (III), s. 40.
205 R.G.Okandan, *Amme Hukukunun Ana Hatları,* s. 36.
206 Vakur Versan, *Tarihte Türklerin İslâm Kamu Hukukuna Katkıları* (Onar Armağanı), İstanbul 1977, s. 941.
207 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları,* Ankara 1972, s. 22.
Ziya Kazıcı- Mehmed Şeker, *İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi,* İstanbul 1981, s. 147.
208 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 239.
209 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 92-93.
210 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal,* s. 25.

211 H. Karaman, *a.g.e.*, s. 132.
212 M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 31.
213 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 78.
214 Ahmed Lütfi, *Osmanlı Devlet Düzeni*, Sadeleştiren: Erdinç Beylem, İstanbul 1979, s. 14-21.
215 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 78.
216 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 400.
217 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 403.
218 H. Karaman, *a.g.e.*, s. 147.
219 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 240.
220 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 100-101.
221 O. Turan, *a.g.e.*, s. 495.
222 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 68.
223 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 230.
224 Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 127-128.
225 İ.H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, s. 5.
226 H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgili", *S.B.F.D.*, XIV, 1959, s. 89.
227 İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, (I), s. 40.
228 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 253-254.
229 Ahmed Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, s. 60-61; Witlek Paul, "Dewşirme and Sharia", *Belleten of the school of oriental and Africa studies* XVII/ 2, 1955, s. 271..
230 B. Ögel, *a.g.e.*, II, s. 70.
231 Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1982, s. 22.
232 O. Turan, *a.g.e.*, s. 192.
233 S.M. Arsal, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1940, s. 273 vd.
234 O. Turan, *a.g.e.*, s. 197.
235 O. Turan, *a.g.e.*, s. 197.
236 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 223.
237 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 285.
238 Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşidüddin Oğuznamesi tercümesi ve tahlili)* İstanbul 1972, s. 224.
239 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 224.
240 B. Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s. 349.
241 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 289.
242 R. Genç, *a.g.e.*, s. 276-277.
243 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 5555, 5556, 5588, 5589, 5590.
244 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, (I), s. 109.
245 O. Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 143.

246 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 310.
247 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 61.
248 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 310.
249 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 61.
250 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 56-57.
251 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 88.
252 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 407.
253 M. Akdağ, *a.g.e.*, (II), s. 89.

V
TÜRK DEVLETİ HAKKINDA YANLIŞ DEĞERLENDİRMELER

1 Ö. Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1945, s. LXXI.
2 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 142-143.
3 M.F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 101.
4 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. XI.
5 M. Akdağ, *a.g.e.*, (III), s. 24-25.
6 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 289.
7 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 289.
8 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 309.
9 H. İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *A. Ü. S. Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Aralık 1958, Nr.4, s. 68.
10 A. Taneri, *a.g.e.*, s. 44.
11 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *a.g.e.*, s. 654.
12 İ. H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 107.
13 Kadı Burhaneddin adına yazılan *Bezm ve Rezm*'de, İstanbul 1928, s. 382.
14 M. Lugal, Ter, Ankara 1949, s. 260.
15 Şükrullah, *Behçet'ül-Tevârih* (Adsız Neşri), İstanbul 1949, s.51.
16 *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan et. Nr: 1390-1391.
17 Kemal Edip Kürkçüoğlu, *A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi*, C. VIII. s. 1-2, Mart-Haziran 1950, s. 225-231.
18 O. Turan, *a.g.e.*, s. 329.
19 M. Akdağ, *a.g.e.*, (I), s. 297.
20 *Kur'an*, 2/30 (el-Bakara).
21 *Kur'an*, 6/165 (el-Enam).

22 W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi -İzahlar ve Düzeltmeler,* Ter. M. Fuad Köprülü, İstanbul 1962, s. 188.
23 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* Ter. Ethem Ruhi Fığlalı. s. 230'da İktisad, kutb, 4, bab, 3, Tarif, 2, krş. Tarnsactions of the Glasgow Üniversity Societes XX 1966 21'i gösteriyor.
24 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* 1969, s. 91'de İbnü'l-Cezvi VIII. 163, İmamu'ddin 9, Ravendi 105. Zahiru'd-Din Nişapuri 18, Reşidü'd-Din 20, İbni Kesir XII. 69 u gösteriyor.
25 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 91'de İbnü'l-Kesir IX. 211-212 İbnü'l Cezvi VIII. 164, Ebu'l- Ferec 207'yi gösteriyor.
26 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 94-95.
27 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtın Medhal,* s. 33.
28 İbni Bibi, *a.g.e.,* s. 92.
29 İ.H. Danışmend, *a.g.e,* (II), s. 37.
30 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* (II), s. 280.
31 Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri,* s. 163-166.
32 Bayraktar Bayraklı, *Farabî'de Devlet Felsefesi,* İstanbul 1983, s. 23'de İbni Kuteybe, el-imame ve's siyase s. 8'i; Maverdi; Ahkâmu's-sultaniye, s. 6. İmam Gazali. İtikadda İslâm s. 272'i gösteriyor. İbni Haldun, *a.g.e.,* s. 518.
33 İbni Haldun, *a.g.e.,* s. 529.
34 İbni Haldun, *a.g.e.,* s. 519.
35 İbni Haldun, *a.g.e.,* s. 519.
36 Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat,* s. 358-359.
37 Muhammed Abdullah, *Kur'an Devleti,* Muhammed El-Mubarek'in önsözü. Ter. Nezih Demircan, Ankara 1976, s. 14.
38 Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim, *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi,* Rekin Ertem, İstanbul 1981, s. 43.
39 Curcani, *Şerhü'l-Mevâkıf,* s. 349-351 ve devamı.
40 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* Ter. Salih Tuğ, C. II, s. 317'de el-Belâzuri, Ensab I. 135-178'i gösteriyor.
41 Mehmed Said Hatipoğlu, *A.Ü.T.F.D.C,* C. XXIII, s. 149.
42 Sadettin Ergun, *İslâm Anayasa Hukuku,* İstanbul 1979, s. 294.
43 Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* ter, Zeki Meyamız. İstanbul 1973, C. III, s. 134-135'de İbn-i Hallıkan 146'yı gösteriyor..
44 W. Barthold, *a.g.e.,* s. 394.
45 Buharî, 78 Edeb. 14/VII. 73 Müslim I. İmam. 93/1-97.
46 H. İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *A.Ü.S. Bilgiler Fakültesi Dergisi,*

C. XIII, Aralık 1958, Nr. 4, s. 77.
47 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*,I, s. 239.
48 H. İnalcık, *adı geçen makale*, s. 71.
49 O. Turan, *a.g.e.*, s. 333.
50 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 160.
İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 33.
51 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 142 vd.
İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, I, s. 69.
52 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 257.
İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 83.
Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 143.
53 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 385 vd.
İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 187.
54 İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 227.
55 H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 71.
56 İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 227.
57 Ahmed Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir 1991, s. 28.
58 Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 88-103.
59 Ahmed Mumcu, *a.g.e.*, s. 168.
60 O. Turan, "Kılıç Aslan II", *İslâm Ans.*, Cüz 63.
61 H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisi ile İlgili", *S.B.F.D.*, XIV, 1959, s. 90-91.
62 Ogier Chiselin De Busbecg, *Türkiye Mektupları*, Ankara 1953, s. 32.
63 O. Turan, *a.g.e.*, s. 329.
64 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 326.
Hammer Prugstall Jozef Frk, *V. Geschichte des Osmanischen Reiches*. Pest.Hatt. Leben. 1-10 1827-1835 (I)64.
İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 414 vd.
65 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 230 vd.
66 İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 395 vd.

VI
TÜRK DEVLETLERİNDE FERMANLAR ve ANAYASALAR DEVRİ

1 M. Akdağ, *a.g.e*, (II), s. 55.
2 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkler'de Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*, Ankara 1982, s. 33.

3 *Koçibey Risalesi,* Ebuzziya Bey, s. 39-43.
4 Kâtip Çelebi, *Nizamü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehak,* İstanbul 1306, s. 10-11.
5 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VI,* s. 142.
6 R.G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları,* s. 53.
7 R.G. Okandan, *a.g.e.,* s. 362-365.

VII
TÜRK DEVLETİNİN AMACI

1 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi,* II, s. 245.
2 *Orhun Abideleri,* Bilge Kağan, str. 17-18, (T. Tekin, *Orhun Yazıtları,* Ankara 1988).
3 De Groot, *a.g.e.,* s. 74.
4 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 79.
5 *Orhun Abideleri,* Bilge Kağan, D. 29; (T. Tekin).
6 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 152.
7 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 181.
8 W. Eberhard, *Çin Tarihi,* 1947, s. 143.
9 *Orhun Abideleri,* II. Doğu, str. 8.
10 *Kur'an,* 22/39 (el-Hacc).
11 *Riyazu's- Salihin,* Musannifi Muhyiddin-i Nevevi, Ter. Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem, 1979, C. II, s. 559.
12 *Kur'an,* 2/193 (el-Bakara).
13 *Kur'an,* 2/194 (el-Bakara).
14 *Kur'an,* 2/191 (el-Bakara).
15 *Kur'an,* 2/190 (el-Bakara).
16 *Kur'an,* 8/61 (el-Enfal).
17 *Kur'an,* 9/7 (et-Tevbe).
18 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 222.
19 O. Turan, *a.g.e.,* s. 152'de Süryani Mikael'den kaynak gösteriyor.
20 O. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. IV, 1946, s. 459.
21 *Orhun Abideleri,* I. Doğu str.1; II. Doğu str. 1.
22 O. Turan, *aynı makale,* s. 459.
23 O. Turan, "Cengiz Adı Hakkında", *Belleten,* XIX.
24 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 71.
25 *Kur'an,* 3/10 (Al-i İmrân).
26 Ö.N.Bilmen, *Hukuku İslâmiye ve Istılâhatı Fıkhiye Kamusu,* C. III, s. 334.

27 *Kur'an,* 5/67 (el-Maide).
28 *Kur'an,* 16/25 (el-Nahl).
29 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.,*(I), s. 3.
30 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.,*(I), s. 354.
31 O. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *D.T.C.F.D.,* s. 470.
32 O. Turan, *aynı makale,* s. 470.
33 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *a.g.e.,* s. 382.
34 Faruk Sümer, *Oğuzlar,* İstanbul 1980, s. 97.
35 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 305.
36 Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,* s. 286.
37 Tayyib Gökbilgin, "Osman I." *İslâm Ansiklopedisi,* cüz. 95, s. 412.
38 O. Turan, *a.g.e.,* s. 356-357.
39 *Orhun Abideleri,* I. Doğu str. 25-27; II. Doğu str. 20-22.
40 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s. 65.
41 A. İnan, *Makaleler,* s. 116.
42 Friedrich Wilhelm Radloff, *Proben der Türkischen Volks Literatur,* s. 16.
43 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5165.
44 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 2983.
45 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5357-5360.
46 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 3113.
47 Nizamülmülk, *a.g.e.,* s. 184.
48 Yılmaz Öztuna, *a.g.e.,* (VIII), s. 20.
49 Kamuran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri,* Ankara 1955, s. 16.

VIII
TÜRK DEVLETİNİN ÖZELLİKLERİ

1 Coşkun Üçok- Ahmed Mumcu, *a.g.e.,* s. 36.
2 Ziya Gökalp, *Türk Töresi,* İstanbul 1977, s. 73.
3 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 149.
4 B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,* Ankara 1962, s. 46.
5 Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* İstanbul 1976, s. 3.
6 Coşkun Üçok-Ahmed Mumcu, *a.g.e.,* s. 37.
7 Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Medeniyeti Tarihi,* İstanbul 1926, s. 31 vd.
8 B. Ögel, *a.g.e.,* (II), s. 149.
9 Richard Hartman, *Die Religion des İslâm,* Berlin 1944, s. 60.

10 *Kur'an,* 13/36 (er-Ra'd).
11 *Kur'an,* 2/173 (el-Bakara).
12 *Dede Korkut Hikâyeleri,* Haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1976, s. 277.
13 Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü,* s. 39.
14 B. Ögel, *a.g.e.,* s. 76.
15 Ziya Gökalp, *a.g.e.,* s. 39.
16 B. V. Vladimircov, *Cengiz Han,* Ter. Hasan Ali Ediz, İstanbul 1950, s. 45.
17 B. U. Vladimircov, *a.g.e.,* s. 116.
18 *Moğolların Gizli Tarihi,* s. 279.
19 *Kur'an,* 62/10 (Cuma).
20 *Kur'an,* 59/7 (Haşr).
21 *Kur'an,* 8/73 (Enfâl).
22 *Kur'an,* 9/60 (Tevbe).
23 Şehbenderzâde, *a.g.e.,* s. 166.
24 Nizamülmülk, *a.g.e.,* s. 29.
25 *Camiü's Sagir,* C. 2, s.184.
26 *Kenzü'l-Ummâl,* s. 3,906.
27 İbnü Hace, Rükün 4.
28 Buharî, İcare 10.
29 Mevlâna Şibli, *İslâm Tarihi* (Asr-ı Saadet), C. II, s. 735-737.
30 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.,* B. 5574.
31 "Selçuk Kervansarayları", *Belleten,* XIX (1946), s. 471-476.
32 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* s. 148.
33 O. Turan, *a.g.e.,* s. 178.
34 O. Turan, *a.g.e.,* s. 20 ve 150.
35 Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı,* 1335, s. 122.
36 M. Akdağ, *a.g.e.,* I, s. 20.
37 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,* İstanbul 1970, s. 48.
38 O. Turan, *a.g.e.,* s. 285.
39 Nizamülmülk, *a.g.e.,* s. 34.
40 Nizamülmülk, *a.g.e.,* s. 36.
41 Mehmed Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* s. 385.
42 O. Lütfi Barkan, "XVI. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Giyecek Fiatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar (Kanunnâme-i İhtisâb-ı İstanbul-el-Mahruse)", *Tarih Vesikaları,* C. I, mf, 1942 sa s, 339.
43 Şehbenderzâde, *a.g.e.,* s. 656.

44 M. Akdağ, *a.g.e.*, II, s. 54.
45 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 53.
46 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 53.
47 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 55.
48 Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık*, 1944, s. 164.
49 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamına Öğütler*, 1969, s. 164.
50 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1954, s. 191.
51 İ.H. Danişmend, *a.g.e.*, II, s. 61.
52 İsmail Cem, *a.g.e.*, s. 59.
53 Vezir Lütfi Paşa, *Asâfnâme (Devlet Adamına Öğütler)*, Ankara 1977, s. 42.
54 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 72.
55 Cremer, *Cultur Geschichte* I, s. 118.
56 *Münşeat-ı Feridun Bey*'den.
57 Beynun Akyavaş, "Kıbrıs Üzerine", *Tercüman Gazetesi*, 29/4/1975. Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nün 12 numaralı Mühimme Defter'inde bulunduğu belirtilmektedir..
58 O. Turan, *a.g.e.*, s. 211.
59 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 46.
60 *Kur'an*, 57/25 (el-Hadid).
61 *Kur'an*, 38/26 (Sa'ad).
62 *Kur'an*, 5/42 (el-Maide).
63 *Kur'an*, 4/58 (en-Nisa).
64 *Kur'an*, 42/15 (eş-Şuara).
65 *Kur'an*, 4/135 (en-Nisa).
66 *Kur'an*, 2/283 (el-Bakara).
67 *Kur'an*, 49/9 (el-Hucurat).
68 *Kur'an*, 11/113 (Hud).
69 *Kur'an*, 5/8 (el-Maide).
70 İmam Gazali, *Devlet Başkanlarına*, Ter. Osman Şekerci, s. 58.
71 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 800-819.
72 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 1458-2017-2030-2032-2033-3463.
73 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 453-454.
74 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 18.
75 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 35.
76 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 35.
77 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 69.
78 Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 76.
79 Ricaut, *Türklerin Siyasî Düstûrları*, İstanbul, s. 11.

80 I. Murad'ın Evrenos Beğ'e gönderdiği berat, s. 33-37.
81 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 404-405-406.
82 İ. H. Danişmend, *Eski Türk Demokrasisi*, s. 112.
83 O. C. De Busbecg, *a.g.e.*, s. 105.
84 Abdülkadir İnan, *Makaleler*, s. 52.
85 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 301.
86 H. İnalcık, a.g.makale, *S.B.F.D.*, C. XIV, Mart 1959, Nr.1, s. 77.
87 İ. İ. De Groot, *a.g.e.*, s. 3.
88 Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s. 52.
89 A. Taneri, *a.g.e.*, s. 155.
90 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 116.
91 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 117.
92 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 8285.
93 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 222-223-284.
94 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 250.
95 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 278.
96 Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 278.
97 Ahmed Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, s. 68.
98 *Zayn-Al-Ahbar*, (Neşr. Mehmed Nazım,) Berlin 1928, s. 8.
99 Erol Özbilgen, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul 1985, s. 79.
100 İ. H. Uzunçarşılı, "İbrahim Bey'in Karaman İmareti Vakfiyesi", *Belleten*, Ankara 1937, C. 1, sayı: 1, s. 118.
101 O. Turan, *a.g.e.*, s. 341.
102 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 343 vd.
İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 412 vd.
103 Ricaut, *a.g.e.*, s. 168.
104 Ahmed Mumcu, *a.g.e.*, s. 111.
105 *Kur'an*, 2/256 (el-Bakara).
106 A. Taneri, *Celâleddin Harzemşah ve Zamanı*, s. 111.
107 A. Taneri, *a.g.e.*, s. 108.
108 Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 168.
109 İ. H. Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Fermanlar ve Buyruldulara Dair," *Belleten*, C. V-VI, Kanunusani 1941, sayı 17, s. 101-157.
110 A. İnan, *R. Arat Armağanı*, s. 104.
111 Bernard Lewis, *İslâm'da Devlet Müessese ve Telâkkileri Üzerine Bozkır Ahalisinin Tesiri*, İstanbul 1960, s. 222.
112 M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 32.
113 F. W. Radloff, *Versuch Eines Wörterbuches der Türk Dialecte* III, s. 1250.
114 M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 11.

115 A. İnan, *a.g.e.*, s. 105.
116 A. Taneri, *a.g.e.*, 108.
117 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgili," *S.B.F.D.*, XIV, 1959, s. 80.
118 F. Sümer, *a.g.e.*, s. 404.
119 Cavit Baysun, "Murad IV", *İslâm Ansiklopedisi*, Cüz 287, s. 64.
120 Y. Öztuna, *a.g.e.*, s. 60-61.
121 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 21.
122 Y. Öztuna, *a.g.e.*, s. 99.
123 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 285.
124 O. Turan, *a.g.e.*, s. 150.
125 *Moğolların Gizli Tarihi*, (A. Temir tercümesi), s. 55-56.
126 O. Turan, *a.g.e.*, s. 151.
127 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 286.
128 O. Turan, *a.g.e.*, s. 146.
129 M. F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 24'de İbn-al-ekir vol. X. s. 455'i gösteriyor.
130 Köprülü Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 25.
131 M. F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 231.
132 O. Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 410.
133 M. Fuad Köprülü, *Orta Zaman Türk Tarihi Müesseseleri*, İstanbul 1938, s. 25.
134 Köprülü Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 46.
135 M. F. Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökmek Memnûiyeti", *Türk Hukuk Dergisi*, Ankara 1944, I, s. 1-9.
136 Dede Korkut, s. 38.
137 O. Turan, *a.g.e.*, s. 538-539.
138 B. Ögel, "Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, sayı 81, (1957), s. 87.
139 F. W. Radloff, *Proben der Türkischen Volks Literatur*, C. XII, s. 64.
140 Liu-Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 44.
141 B. Ögel, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, s.61.
142 *Orhun Abideleri*, (Kültegin), Doğu str.5.
143 *Dede Korkut*, (O.Ş. Gökyay), s. 96.
144 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 3225-2452.
145 Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, I, s. 427.
146 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 1842-2713.

147 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 1778-1781.
148 Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, B. 1933-1934.
149 İ. Kafesoğlu, *Harzemşahlar Tarihi*, Ankara, s. 283
150 *Kur'an*, 4/58 (en-Nisa).
151 Mehmed Ârif, *Binbir Hadis*, Kahire 1335, s. 389.
152 *Riyazü's- Salihîn*, Musannifî Muhyiddin-i Nevevî, Ter. Hasan Hüsnü Erdem, Ankara 1979, C. III, s. 343.
153 İbnü Hace, *El-Metalibull-Aliyye bi-Zevaidi'l-Mesa'ni-di-s semaniyye*, Kuveyt 1933, s. 232, s. 102.
154 A. Taneri, *a.g.e.*, s. 132.
155 M. Akdağ, *a.g.e.*, I, s. 46.
156 Busbecg, *a.g.e.*, s. 33.
157 Laszlo Râsonyi, *a.g.e.*, s. 102.
158 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 250.
159 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 230.
160 M. Fuad Köprülü, Moğollar zamanı için, *Belleten*, sayı. 19, s. 431.
161 Abdülkadir İnan, *Orun ve Uluş Meselesi*, I, 1931, s. 9.
162 B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 42.
163 *Orhun Abideleri*, Haz. Muharrem Ergin, s. 37.
164 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, s. 72.
165 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 226-227.
166 F.W. Radloff, *Wörterbuch, II*, 1960, s. 1268-1270.
167 *Kur'an*, 24/33 (en-Nur).
168 M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II p. 969, s. 89.
169 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 172.
170 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 67.
171 Köprülüzade Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 62.
172 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 18.
173 M. Akdağ, *a.g.e.*, I, s. 26.
174 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 78.
175 O. Turan, *a.g.e.*, s. 80.
176 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 58.
177 O. Turan, *a.g.e.*, s. 238.
178 O. Turan, *a.g.e.*, s. 238.
179 O. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi*, Ankara 1937-38, sayı 49-59.
180 Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, s. 62.
181 O. Turan, *a.g.e.*, s. 337.
182 Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, s. 72.
183 İ. H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 60.

184 O. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", *Ülkü Dergisi,* sayı 58, s. 295.
185 O. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi,* İstanbul 1980, s. 129.
186 O. L. Barkan, *a.g.e.,* s. 723.

IX
BUGÜNKÜ TÜRK DEVLETİNİN SİSTEMİ

1 Gustav Löbon, *Tarih Felsefesi İlmi Esasları,* Ter: Haydar Rıfat, İstanbul 1932, s. 190.
2 *Kur'an,* 95/4-5 (et-Tin).
3 *Kur'an,* 15/29 (el-Hicr); 38/73 (es-Sa'd).
4 *Kur'an,* 2/30 (el-Bakara).
5 *Kur'an,* 101/1 (el-Asr).
6 *Kur'an,* 25/42 (el-Furkan).